

PT 3821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul XXVII, 2016

Nr. 3 – 4

mai – august

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), VIOREL ACHIM, MIOARA ANTON, VIOLETA BARBU, DANIELA BUȘĂ, ILEANA CĂZAN, GHEORGHE LAZĂR, BOGDAN POPA, RALUCA TOMI, CRISTIAN VASILE, CONSTANȚA VINTILĂ-GHIȚULESCU

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL

FLORIN ANGHEL (*România*), LAURA BALLETO (*Italia*), MATEI CAZACU (*Franța*), DENNIS DELETANT (*Marea Britanie*), IOAN DRĂGAN (*România*), HALÎT EREN (*Turcia*), FRANCESCO GUIDA (*Italia*), KONRAD GÜNDISCH (*Germania*), REBECCA HAYNES (*Marea Britanie*), HARALD HEPPNER (*Austria*), THEDE KAHL (*Austria*), PAUL E. MICHELSON (*S.U.A.*), KONSTANTIN V. NIKIFOROV (*Federația Rusă*), DEMETER M. PEYFUSS (*Austria*), JENS OLIVER SCHMITT (*Austria*), MANFRED STOY (*Austria*), PETRONEL ZAHARIUC (*România*)

REDACȚIA

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor-șef*), OVIDIU CRISTEA (*redactor responsabil*), DANIELA FELICIA GHEORGHIȘ (*redactor*), IOANA VOIA (*traducător*)

EDITURA ACADEMIEI: *redactor*: ALIS ALEXĂ
tehoredactor: ANDREEA CHIȚU

„Revista istorică” apare de 6 ori pe an.

„Revista istorică” are calificativul INT2 (B) în „European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsabilitatea pentru conținutul articolelor și pentru obținerea drepturilor de (re)publicare le revine autorilor.

Articolele din această revistă sunt indexate în „Historical Abstracts”, „America: History and Life” și „Regesta Imperii”.

Correspondența, manuscrisele, cărțile și revistele pentru recenzare vor fi trimise pe adresa:

„Revista istorică” is published in six issues per year

„Revista istorică” is ranked INT2 (B) in the “European Reference Index for the Humanities” (ERIH).

Responsibility for the content of the articles and for obtaining copyright permission rests with the authors.

Articles appearing in this journal are indexed in “Historical Abstracts,” “America: History and Life” and “Regesta Imperii.”

Letters, manuscripts, books and journals for review should be sent to the following address:

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”
„REVISTA ISTORICĂ”

B-dul Aviatorilor nr. 1, 011851 – București, România, tel. 4021-212 53 37
E-mail: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com
<https://sites.google.com/site/revistaistorica/home>

„Revista istorică” se poate procura de la:

„Revista istorică” can be purchased from:

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, București, România, 050711, tel.: 4021-318 81 06, 4021-318 81 46; fax: 4021-318 24 44, e-mail: edacad@ear.ro; www.ear.ro

ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, București, România, tel./fax: 4021-610 67 65, 4021-210 67 87; e-mail: office@orionpress.ro

DEREX COM BUCUREȘTI, tel.: 4021-313 71 57, e-mail: derex_com@gmail.com

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piața Presei Libere, nr. 1, corp B, etaj 3, cam. 301-302, sector 1, București, tel.: 4021-314 63 39, fax: 4021-314 63 39, e-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.romanianjournals.com

SORIRORI SOLUTIONS, Tel.: 004 0765 262 077, 004 0765 166 433; <http://www.sorirori.ro>; e-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro

**Lucrare apărută cu sprijin financiar din
Fondul Recurent al Donatorilor – Academia Română**

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ
TOMUL XXVII, NR. 3–4
mai – august 2016

SUMAR

IDEOLOGIE ȘI TERMINOLOGIE

CRISTIAN VASILE, Modernitate, modernizare și propagandă în România comunistă 211

COPIII ȘI COPILĂRIA ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

- ADRIAN VIȚALARU, Fugind din calea dușmanului. Copii și părinți în refugiul din Moldova (1916–1918)..... 231
- ANA-MARIA STAN, „Orfanii neamului ...” Inițiative ale Bisericilor românești din Transilvania față de copiii rămași fără părinți, în timpul Primului Război Mondial (decembrie 1915 – august 1916)..... 251
- CAMELIA ZAVARACHE, Copii, părinți și Marele Război în arhiva Ministerului Justiției..... 265
- ANA STERIAN, Copiii eroi. Cercetășia din România..... 289
- VALENTIN-IOAN FUȘCAN, Copiii pe frontul de acasă în anii Marelui Război. Perspective britanice..... 305
- MARIUS CHELCU, Dificultăți în funcționarea Orfelinului „Procopie Florescu” de la Tăutești (1892–1948)..... 319

MEMORIA RĂZBOIULUI

- NELU ZUGRAVU, *Bellandi desiderium*: Ammianus Marcellinus, factorul militar și cultura violenței în secolul al IV-lea 329
- ȘAROLTA SOLCAN, Impactul războiului asupra mentalității și comportamentului. Amintiri din războaiele transilvănenilor din secolul al XVII-lea 363

„Revista istorică”, tom XXVII, 2016, nr. 3–4, p. 207–408

NOTE ȘI RECENZII

- * *Statutul femeii în România comunistă. Politici publice și viață privată*, coord. ALINA HURUBEAN, Institutul European, Iași, 2015, 289 p. (Raul Denize); LUCIAN BOIA, *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)*, Humanitas, București, 2016, 232 p. (Cristian Vasile); CARMEN ESCU MÜLLER, *Evaluări ale opiniei publice românești asupra fascismului italian (1922–1943)*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, 414 p. (Bogdan Caranfilof); ROBERT LEVY, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, ed. a II-a revăzută, Polirom, Iași, 2016, 352 p. (Mihaela Denize); SILVIA MARTON, *„Republica de la Ploiești” și începuturile parlamentarismului românesc*, Humanitas, București, 2016, 312 p. (Elena Siupiur); IRINA NASTASĂ-MATEI, *Educație, politică și propagandă. Studenți români în Germania nazistă*, Edit. Eikon, Edit. Școala Ardeleană, București, Cluj-Napoca, 2016, 370 p. (Daniela Laube); DAVID CONLEY NELSON, *Moroni and the Swastika: Mormons in Nazi Germany*, University of Oklahoma Press, Norman, 2015, 432 p. (Alin Constantin); LORENȚA POPESCU, *Moda feminină în vocabularul românesc: secolul al XIX-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2015, 367 p. (Nicoleta Roman); NICOLETA ROMAN, *„Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, Humanitas, București, 2016, 407 p. (Camelia Zavarache); JEAN SCHAFHÜTL, *Anii pierduți. Amintirile unui arhitect deportat în URSS*, ed. VLAD MITRIC-CIUPE, Edit. Vreimea, București, 2015, 444 p. (Iuliu-Marius Morariu)..... 385

HISTORICAL REVIEW

NEW SERIES
TOME XXVII, NOS. 3–4
May – August 2016

CONTENTS

IDEOLOGY AND TERMINOLOGY

- CRISTIAN VASILE, Modernity, Modernization, and Propaganda in Communist Romania..... 211

CHILDREN AND CHILDHOOD IN THE FIRST WORLD WAR

- ADRIAN VIȚALARU, Fleeing the Enemy. Children and Parents Seeking Refuge in Moldavia (1916–1918)..... 231
- ANA-MARIA STAN, “*Orphans of the Nation ...*” Initiatives of the Transylvanian Romanian Churches Dedicated to the First World War Orphans (December 1915 – August 1916) 251
- CAMELIA ZAVARACHE, Children, Parents and the Great War in the Archive of the Ministry of Justice 265
- ANA STERIAN, Hero Children. The Romanian Scout Movement..... 289
- VALENTIN-IOAN FUȘCAN, Children on the Home Front during the Great War. British Perspectives..... 305
- MARIUS CHELCU, Conflicts at the “Procopie Florescu” Orphanage in Tăutești (1892–1948) 319

THE MEMORY OF WAR

- NELU ZUGRAVU, *Bellandi Desiderium*: Ammianus Marcellinus, the Military Factor and the Culture of Violence in the Fourth Century 329
- ȘAROLTA SOLCAN, The Impact of War on Mentality and Behavior. Memoirs from the Transylvanian Wars of the Seventeenth Century 363

„Revista istorică”, tom XXVII, 2016, nr. 3–4, p. 207–408

NOTES AND REVIEWS

- * *Statutul femeii în România comunistă. Politici publice și viață privată* (The Status of Women in Communist Romania. Public Policies and Private Life), coord. by ALINA HURUBEAN, Institutul European, Iași, 2015, 289 pp. (Raul Denize); LUCIAN BOIA, *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericirile ei consecințe)* (The Strange History of Romanian Communism – and Its Unfortunate Consequences), Humanitas, Bucharest, 2016, 232 pp. (Cristian Vasile); CARMEN ESCU MÜLLER, *Evaluări ale opiniei publice românești asupra fascismului italian (1922–1943)* (An Analysis of Romanian Public Opinion on Italian Fascism. 1922–1943), Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, 414 pp. (Bogdan Caranfilof); ROBERT LEVY, *Gloria și decăderea Anei Pauker* (Glory and Downfall of Ana Pauker), 2nd revised ed., Polirom, Iași, 2016, 352 pp. (Mihaela Denize); SILVIA MARTON, „Republica de la Ploiești” și începuturile parlamentarismului românesc (“The Republic of Ploiești” and the Beginnings of Romanian Parliamentarism), Humanitas, Bucharest, 2016, 312 pp. (Elena Siupiur); IRINA NASTASĂ-MATEI, *Educație, politică și propagandă. Studenți români în Germania nazistă* (Education, Politics and Propaganda. Romanian Students in Nazi Germany), Edit. Eikon, Edit. Școala Ardeleană, Bucharest, Cluj-Napoca, 2016, 370 pp. (Daniela Laube); DAVID CONLEY NELSON, *Moroni and the Swastika: Mormons in Nazi Germany*, University of Oklahoma Press, Norman, 2015, 432 pp. (Alin Constantin); LORENȚA POPESCU, *Moda feminină în vocabularul românesc: secolul al XIX-lea* (Female Fashion in the Romanian Vocabulary: The 19th Century), Edit. Academiei Române, Bucharest, 2015, 367 pp. (Nicoleta Roman); NICOLETA ROMAN, „Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea (“There Was No Other Woman as Dejected as Me.” Women, Honor and Sin in 19th-Century Wallachia), Humanitas, Bucharest, 2016, 407 pp. (Camelia Zavarache); JEAN SCHAFHÜTL, *Anii pierduți. Amintirile unui arhitect deportat în URSS* (The Lost Years. Memories of an Architect Deported to the USSR), ed. by VLAD MITRIC-CIUPE, Edit. Vremea, Bucharest, 2015, 444 pp. (Iuliu-Marius Morariu)..... 385

IDEOLOGIE ȘI TERMINOLOGIE

MODERNITATE, MODERNIZARE ȘI PROPAGANDĂ ÎN ROMÂNIA COMUNISTĂ*

CRISTIAN VASILE**

Acest articol își îndreaptă atenția cu precădere asupra destinului unor cuvinte/sintagme și concepte îndeosebi în perioada postbelică. În plan secund am încercat să surprindem în ce măsură a existat o legătură între accepțiunea pe care au căpătat-o unii termeni sub impactul propagandei și ideologiei oficiale și tipul de modernitate/modernizare impus de regimul comunist. Ne-am propus de asemenea să urmărim în ce context apar (sau dispar) – în documentele interne de partid, în diverse lexicoane, texte, studii ș.a.m.d. – termeni precum „modern(itate)”, „modernizare”, „modernizare politică” și, mai ales, cum sunt definite aceste cuvinte/sintagme, în ce măsură respectă o linie de interpretare marxistă (narațiunea materialistă a modernității) sau o schemă rigidă leninistă, stalinistă/național stalinistă. În alt plan, am tratat modul de raportare a intelectualilor – între aceștia: Dinu Stegărescu, Horia Lovinescu, Camil Petrescu, Mihail Ralea, Constantin Ionescu-Gulian, Dinu Pillat, Adrian Marino – față de definițiile oficiale, oficioase, rolul care le-a fost încredințat în cadrul procesului de modernizare comunistă, precum și felul în care au înțeles să îl îndeplinească, să îl evite sau să îl deturneze către proiecte din trecutul precomunist. Evident, am urmărit și discursul de propagandă, concentrându-ne atenția asupra unor ideologi/intelectuali de partid precum Leonte Răutu, Gheorghe Berescu, Ovidiu Trăsnea ș.a. Ni s-au părut relevante și intervențiile celor doi Ceaușescu, mai ales atunci când au inclus concepte precum: „modernizare”, „dezvoltare”, „civilizație”. Demersul nostru – care s-a folosit și de documente de arhivă (îndeosebi de la Secția Propagandă și Agitație) – nu este atât o încercare de istorie conceptuală¹, cât o schiță care caută să surprindă evoluția unor termeni într-o societate profund impregnată de ideologic.

PERIOADA INTERBELICĂ ȘI PRECOMUNISTĂ

În perioada interbelică (cu prelungirile sale spirituale de până la 1947) termenul de „modernizare” era deja încetățenit, fiind folosit în diverse contexte și

---

* This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2014-4-2922.

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; cristivasile2002@yahoo.com.

¹ Pentru o astfel de tentativă, vezi *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, ed. Victor Neumann, Armin Heinen, Iași, 2010.

scrieri (de la Ștefan Zeletin la Eugen Lovinescu), pentru a reflecta dezvoltarea economică, industrială, avansul tehnologic, dar și pentru a surprinde evoluții din istoria literaturii recente sau de secol al XIX-lea: de pildă, un Ovid Densusianu se pronunța în legătură cu opera lui Grigore Alexandrescu, vorbind despre „poezia în ascensiune de modernizare”². Deși mai puțin palpabil ca în alte spații, și în România era vizibil procesul de accelerare a istoriei, iar modernul a încetat să mai fie cel care se abate de la normă, deviantul care trebuie corectat sau repudiat³. Dacă în jurul lui 1900 modernizare însemna trecere la capitalism, trezire națională, occidentalizare⁴, în perioada interbelică accentul se mută cumva spre unificare administrativă, omogenizare culturală, industrializare (cu aportul unor provincii mai dezvoltate precum Transilvania și Banat).

„Modern” și „modernism” intraseră în uz chiar mai devreme, după cum au stabilit deja Adrian Marino și alți cercetători⁵. Modernismului i s-au dedicat câteva studii speciale, la fel ca poezilor moderniști⁶. Însă ascensiunea fascismului la finele anilor 1930 și începutul anilor 1940 a stânjenit reflecția intelectuală și cercetarea academică, între altele și pentru că modernismul era catalogat în Germania nazistă drept artă decadentă. Influențat de G. Călinescu, Dinu Stegărescu – un istoric literar din linia a doua, afirmat odată cu generația celui de-al Doilea Război Mondial – a terminat în 1943 o micromonografie dedicată modernismului în artă, reușind să o publice abia în 1947, chiar cu puțin timp înainte de instaurarea deplină a regimului comunist⁷. În 1947 Dinu Stegărescu era mai degrabă sceptic în privința producției și reflecției autohtone de până atunci pe tema modernismului: „până acum câțiva ani, domeniul acesta al spiritualității moderniste, în țara noastră, se putea compara cu marile spații albe din cronografele ptolemaice purtând inscripția celebră *hic sunt leones* [aici sunt lei, *n.n.*]. Aceasta deși noi românii am participat foarte mult la mișcările moderniste (oare [Tristan] Tzara, [Ilarie] Voronca, Marcel Iancu ș.a. nu erau români?).”⁸ Evident, în spațiul autohton – cel puțin în timpul obsedantului deceniu, de fapt până prin 1963–1965 – reflecția obiectivă, detașată și consistentă pe marginea acestor curente nu a evoluat, ba dimpotrivă. Ca o tristă ironie, reflectând asupra evoluțiilor ulterioare ale moderniștilor, Dinu Stegărescu își proclama totuși optimismul – repede curmat în doar câteva luni: „moderniștii – după cum ne-au dovedit-o, de la activitatea lor în *maquis* și până la *L'Homme communiste*

² Apud Adrian Marino, *Modern, modernism, modernitate*, București, 1969, p. 38; Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, vol. I–III, București, 1920–1933.

³ Lazăr Vlăsceanu, *Sociologie și modernitate. Tranziții spre modernitatea reflexivă*, Iași, 2007, p. 21.

⁴ Ion Bulei, *Lumea românească la 1900*, București, 1984, p. 37. Pentru realizările și limitele modernizării, vezi Bogdan Murgescu, *România și Europa. Acumularea decalajelor economice (1500–2010)*, Iași, 2010, p. 130–151.

⁵ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 36 și 98.

⁶ George Hanganu, *Doi poeți vizionari: Charles Baudelaire, Arthur Rimbaud*, Arad, 1938.

⁷ Dinu Stegărescu, *Introducere în modernism*, București, 1947, p. 9.

⁸ *Ibidem*, p. 7.

a lui Aragon – nu numai că nu sunt sfârșiți, dar ne promet desigur lucruri surprinzătoare pentru viitor.”⁹ În realitate, în România stalinizată, modernismul (incluzând revoluția suprarealistă care îl cuprindea și pe Aragon) a fost strivit de realismul socialist de extracție sovietică, fiind supus în mai multe rânduri unor campanii de defăimare și demascare, la fel ca adepții lui (sau cei care îl prezentau în mod neutru), atâți câți mai existau. Aragon avea să fie instrumentalizat prin traducerea în românește doar a operelor sale „angajate”: romanul *Comuniștii*, de exemplu.

Studiul semnat de D. Stegărescu – unul dintre puținele volume de critică și istorie literară din epocă – era îndatorat și lui G. Călinescu, al cărui colaborator fusese la revista „Lumea” (septembrie 1945 – iulie 1946), „săptămânal literar și artistic social”, avându-l director pe Călinescu¹⁰. *Introducere în modernism* era, în esență, și o pledoarie pentru modernizare culturală, după model occidental. Peste numai doi ani, însă, Leonte Răutu (șeful Direcției/Secției Propagandă și Agitație¹¹), alături de întreg dispozitivul propagandistic autohton, avea să condamne explicit astfel de orientări cultural-politice, într-un text ideologic prin excelență, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*. Vom reveni pe larg asupra lui. Deocamdată, constatăm sfârșitul carierei de istoric literar promodernist a lui Stegărescu, precum și abandonarea de către tânărul pe atunci Horia Lovinescu a oricărei tentative de a-și valorifica eseul monografic empatic – terminat în 1946–1947 – despre un cunoscut modernist, Arthur Rimbaud¹². Mai mult, H. Lovinescu a îmbrățișat din 1948 noua ideologie politico-literară de inspirație sovietică, devenind astfel dramaturgul prin excelență al realismului socialist (vezi *Lumina de la Ulmi* – 1949; *Citadela sfârâmată* – 1955 etc.).

Totuși, ca să îl parafrazăm pe Adrian Marino, literatura și artele pot să traducă doar câteva dintre trăsăturile epocii moderne, adesea nu și cele mai însemnate¹³. Din acest motiv credem că este important să evocăm distincția cu care a operat Maria Bucur, cea care a contestat dihotomia tradiționalism *versus* modernism, cel puțin în ceea ce privește analiza eugenismului interbelic românesc¹⁴. Iar distincția sa ne va ajuta poate să înțelegem și genul specific de „modernizare” și de „modernitate” adus de regimul comunist. Maria Bucur a pus în primul rând sub semnul îndoielii asocierea necondiționată dintre modernitate și progres; în al doilea rând, a emis rezerve față de afirmația că modernizarea implică neapărat progres¹⁵. Pentru Maria Bucur sunt importante transformările structural-

⁹ *Ibidem*, p. 10.

¹⁰ Marian Popa, *Istoria literaturii române de azi pe mâine*, vol. I, 23 august 1944 – 22 decembrie 1989, ed. rev. și augmentată, București, 2009, p. 148.

¹¹ Vladimir Tismăneanu et al., *Perfectul acrobat. Leonte Răutu, măștile răului*, București, 2008, p. 39 și urm.

¹² Textul avea să apară abia în anii 1980: Horia Lovinescu, *Rimbaud*, București, 1981.

¹³ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 44.

¹⁴ Maria Bucur, *Eugenie și modernizare în România interbelică*, trad. Raluca Popa, Iași, 2005, p. 36.

¹⁵ *Ibidem*, p. 37.

instituționale subsumate etichetei de modernizare în Europa de Est: dezvoltarea instituțiilor statale; un sistem modern de partide politice; secularizare, industrializare, urbanizare și un sistem de ocupații adaptat noilor instituții de stat. Iar modernismul este încercarea de a răspunde provocărilor condiției moderne, generate mai ales de schimbările instituționale (ale modernizării)¹⁶.

Regimul Antonescu, care s-a suprapus în mare parte cu participarea României în război, nu a continuat eforturile de modernizare a instituțiilor educaționale și a practicilor pedagogice în acord cu noile descoperiri științifice și cu nevoile României; dimpotrivă, a operat cu discriminări, în principal cu excluderea studenților evrei și a evreilor în general¹⁷. Discriminarea evreilor în viața economico-socială, politica de românizare, pogromurile, politicile de populație și omogenizare etnică etc., care vor culmina cu Holocaustul, au dezorganizat segmente însemnate ale economiei. Or, prin întreaga lor activitate, evreii din România au acționat în general și foarte activ ca agenți ai modernizării în sens european, occidental¹⁸. Poate pentru prima dată în istoria modernă autohtonă, acest rol a fost pus sub semnul întrebării imediat după 1940. Adrian Cioflâncă a remarcat recent faptul că în cadrul ideologiei lui Antonescu – dacă putem vorbi despre o ideologie – sunt hibridate în discursul naționalist idei legate de modernizare, igienism, urbanism și inginerie socială¹⁹. Originile, măcar în parte, ale acestei derivate către extremism politic sunt în perioada interbelică, atunci când a existat o tendință deloc neglijabilă de modernizare neliberală, în versiune eugenistă, contrară principiilor unei democrații liberale²⁰. Or, România nu a cunoscut de fapt în perioada dintre cele două războaie mondiale o deplină modernizare de tip occidental, specifică democrațiilor liberale, ceea ce ar fi presupus secularism, progresism și umanism, raționalism, universalism – valori ale modernității democratice²¹.

Unii comentatori ai perioadei interbelice (Maria Bucur, Mihaela Miroiu) au identificat în cazul acestui eșec al modernizării de tip occidental și responsabilitatea intelectualilor (publici). Un intelectual precum Camil Petrescu, care avea toate datele să fie și să rămână un modernist, a sfârșit în preajma unor curente și regimuri antidemocratice, iar rătăcirea sa – cu prezumtive ieșiri antisemite (cel puțin în cerc restrâns) – începe, potrivit unor surse, încă din 1936. (Dacă este să dăm crezare lui Mihail Sebastian, Camil Petrescu îi mărturisise în martie 1941 că

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 249.

¹⁸ Liviu Rotman, *Istoria evreilor – un traseu european*, în *Orizonturi evreiești – orizonturi europene*, ed. Liviu Rotman, București, 2007, p. 8; Avram Rosen, *Participarea evreilor la dezvoltarea industrială a Bucureștiului din a doua jumătate a secolului al XIX-lea până în anul 1938*, București, 1995; vezi și Ștefan Cristian Ionescu, *Jewish Resistance to 'Romanianization', 1940–44*, Basingstoke, 2015, p. 18.

¹⁹ Adrian Cioflâncă, *Martelarea memoriei. Distrugerea vechilor cimitire evreiești din București și Iași în timpul regimului Antonescu*, București, 2016, p. 8.

²⁰ Mihaela Miroiu, *Nimeni nu trebuie lăsat „de capul său”*, prefață la Maria Bucur, *op. cit.*, p. 9.

²¹ *Ibidem*, p. 9–10.

nu s-ar fi dat în lături de la a ocupa case confiscate de regimul Antonescu de la evrei). Apoi prozatorul și dramaturgul a făcut pasul decisiv de la modernism la realism socialist, mutilându-și scrisul – sub influența și presiunea unor interlocutori ideologici precum Nicolae Moraru, Ion Vitner, Mihai Novicov²² ș.a. (secondanții lui L. Răutu) – și punându-se în serviciul proiectului stalinist de modernizare.

Evident, ratările sistematice ale proiectelor de modernizare în România au mai multe cauze, însă o anumită responsabilitate a unor intelectuali publici în subminarea acestui tip de demers nu poate fi negată, mai ales dacă ne gândim fie la atașamentul față de metafizica ortodoxistă, fie la atașamentul pentru „știință” ca substitut absolut al moralei și politicii²³. Potrivit Mihaelei Miroiu, comunismul a avut propriul reduționism: partidul; după 1948 autoritățile de partid și de stat au extins rolul politicului în formă totalitară ca substitut de morală și știință, cu consecințe funeste. Este interesant faptul că instanțele comuniste au ignorat o prevedere a proiectului de platformă a Societății Scriitorilor Români (din 25 septembrie 1944), venită probabil pe filieră socialistă, care propunea o reală secularizare, cu separarea bisericii de stat, dar fără vreun fel de persecuții în numele ateismului științific; în speță, era vorba despre „purificarea și întărirea bisericii prin [e]liberarea ei de tutela statului și, prin această separare, despovăruirea bugetului”²⁴. Comuniștii au preferat să despartă doar școala de biserică și să recurgă la represiune (desființarea Bisericii Greco-Catolice în 1948, campania de reprimare a monahismului ortodox de după 1958–1959, discriminarea cultelor neoprotestante/evangelice etc.²⁵), îndepărtându-se de modelul occidental al secularizării și aplicând un program violent al ateismului științific echivalat uneori cu „modernizarea religiei”.

UN VOCABULAR POLITIC DE INSPIRAȚIE SOVIETICĂ

După 1947, în cadrul procesului de uniformizare politică și ideologică specific pentru întreg Estul european aflat sub dominație sovietică, inclusiv definirea *modernității* și a *modernizării* cunoaște o aliniere după regulile terminologice ale Moscovei. Termenul de *modernizare* dispăre din lexicoanele relevante (din cele politice și „filosofice”)²⁶, fiind cumva înlocuit cu alți doi termeni, nu tocmai sinonimi – *progres*²⁷

²² *Procesul „tovarășului Camil”*. Teatru documentar în stare naturală, ed. Ion Vartic, Cluj, 1998.

²³ Mihaela Miroiu, *op. cit.*, p. 10.

²⁴ Cristian Vasile, *Biserica Ortodoxă Română în primul deceniu comunist*, București, 2005, p. 47; vezi și „Scânteia”, anul I, 29 septembrie 1944, nr. 10, p. 1.

²⁵ *Regimul comunist și cultele religioase*, în *Raport final*, ed. Vladimir Tismăneanu et al., București, 2007, p. 258–288.

²⁶ *Mic dicționar filozofic*, ed. M. Rozental, Pavel Iudin, București, 1955; *Dicționar politic*, red. B.N. Ponomarev, București, 1958. Subzistă însă în unele dicționare bilingve, îndeosebi din primii ani post-belici, când nu începuse decis procesul comunizării – vezi *Modernizare/Modernizația*, în M.V. Serghievski, C.A. Marțișevskaia, *Dicționar român-rus*, București, 1945, p. 211.

²⁷ *Progres*, în *Dicționar politic*, red. B.N. Ponomarev, p. 500. *Dezvoltare* nu apare ca termen de sine stătător.

și dezvoltare. Cel din urmă este și el definit mai mult indirect, prin trimitere la *dialectică* și la *evoluție și revoluție*. Conceptul de modernizare este văzut ca impropriu, mai ales pentru că s-a suprapus îndeosebi cu cel de *occidentalizare*; pe de altă parte, era impropriu pentru ambele sisteme politice și economice: nici Occidentului nu i se (mai) aplică, deoarece acest spațiu nu merge propriu-zis în direcția modernizării, ci a catastrofei, a lichidării capitalismului și a înlocuirii lui cu socialismul, eveniment care „înseamnă un nemaivăzut progres al societății, un salt uriaș al omenirii înainte”²⁸.

De fapt, comuniștii români, la fel ca tovarășii lor sovietici, au preluat de la Karl Marx și Friedrich Engels ideea că sistemul capitalist devine o frână a progresului tehnologic, fapt care îi va provoca în mod obligatoriu sfârșitul²⁹. În plus, liderii PCR/PMR au fost nevoiți să se adapteze în condițiile noului context politic postbelic și să denunțe modernizarea toxică generată de militarism și imperialism (militarizarea industriei occidentale, a economiei în general, îndeosebi americane, cu concretizări funeste, de exemplu pretinsul război bacteriologic purtat de SUA în Peninsula Coreeană la începutul anilor 1950).

Pe de altă parte, revenind la spațiul autohton, despre care se spunea că traversează o adevărată revoluție după 1945/1947³⁰, discursul comunist a sugerat în mod repetat că în noua societate socialistă nu poate fi vorba despre o simplă modernizare, ci de „perspective nelimitate pentru progresul societății, pentru înflorirea forțelor de producție, a științei, a artei și culturii”³¹. Adrian-Paul Iliescu a observat faptul că „ideologia marxistă și variantele sale epigonice promovate de diversele regimuri totalitare pretindeau că *socialismul ar fi, în sine, o modernizare a societății umane*, adică o etapă «inevitabilă» a progresului civilizației; aceasta era una dintre autolegitimările sale preferate”³². Cu alte cuvinte, socialismul întruchipează în sine progresul tehnic și de civilizație. Însă, cel puțin în primii ani de guvernare, comuniștii români nu s-au putut lăuda cu mari realizări. Pe de altă parte, analizând perioada, unii autori au vorbit chiar despre faptul că societatea românească imediat de după 1948 a redobândit multe caracteristici feudale³³.

Un prim text important din cei dintâi ani ai Războiului Rece, pe care l-am și anticipat, este cel din 1949 al lui Leonte Răutu – intitulat *Împotriva cosmopolitismului*

²⁸ Progres, în *Mic dicționar filozofic*, red. M. Rozental, Pavel Iudin, p. 545. În 1975 în *Dicționarul politic* (coord. Carol Niri, București) apare noțiunea de „progres social și politic”, p. 482.

²⁹ Leszek Kolakowski, *Principalele curente ale marxismului*, vol. I, *Fondatorii*, trad. S.G. Drăgan, București, 2009, p. 241.

³⁰ *Momente ale revoluției culturale*, coord. Ștefan Bălan, Ilie Murgulescu, George Ivașcu, București, 1964.

³¹ Progres, în *Mic dicționar filozofic*, red. M. Rozental, Pavel Iudin, p. 545.

³² Adrian-Paul Iliescu, *Modernizarea României postbelice – dincolo de neînțelegeri și temeri*, în „Timpul”, martie 2009, p. 5. O abordare pamfletară, departe de spiritul academic: idem, *De ce misionarii anticomunismului sunt incapabili să judece comunismul*, în *Iluzia anticomunismului. Lecturi critice ale Raportului Tismăneanu*, coord. Vasile Ernu et al., Chișinău, 2008, p. 154–155.

³³ Stelian Tănase, *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948–1965*, București, 1998, p. 223.

și obiectivismului burghez în științele sociale. În acest influent document ideologic, un text de ruptură cu trecutul, modernizarea, ca atare, nu este invocată; în schimb, apare sintagma de „progres social”. Activitatea partidului comunist în domeniul științei – proclamă L. Răutu – nu urmărește *modernizarea*, ci *progresul social*³⁴. Previzibil, este criticată – fără să fie numită – modernizarea de tip occidental; mai mult, ideologul constată faptul că, în științe precum biologia și genetica, acest tip de modernizare și-a vădit derapajul spre militarism³⁵. Concluzia era logică: nu poate exista schimb de valori științifice cu țările capitaliste; de altfel, ca măsură punitivă, cu mai puțin de un an înainte, sociologia – știință socotită drept „burgheză”, tributară filosofiei idealiste și care submina materialismul istoric³⁶ – încetase să mai fie o disciplină dezirabilă, fiind scoasă din rândul materiilor predate la universitate. Sugestia care se desprinde din textul lui Leonte Răutu este aceea că în spațiul românesc de dinainte de 1944 s-a produs o modernizare nocivă, precară; în același timp, guvernele burghezo-moșierești au menținut țara în stare de înapoiere economică și au împiedicat dezvoltarea³⁷. L. Răutu propune o modernitate în răspăr cu aceea occidentală, una (pseudo)optimistă.

Cu variații ne semnificative, perspectiva lui Leonte Răutu s-a păstrat de-a lungul anilor 1950, avându-și purtătorii ei de cuvânt în fiecare domeniu științific, tehnic și umanist (Mihail Roller, pentru istoriografie și pedagogie, Constantin Ionescu-Gulian, pentru filosofie³⁸, Ion Vitner, pentru istorie și critică literară, Nicolae Moraru, pentru estetică și istoria artelor etc.). Nu au avut loc (și nici nu puteau avea loc) contestări fățișe, fără consecințe dramatice pentru cel care se încumeta să le facă.

O REABILITARE A „MODERNIZĂRII” ÎN LIMITELE MARXISM-LENINISMULUI?

Totuși, delimitări implicite s-au produs și încă imediat după moartea lui Stalin, când conducerea partidului unic din România comunistă a operat unele revizuiți și reconsiderări (chiar în ceea ce privește economia, investițiile, tipul de modernizare: vezi sistarea lucrărilor la Canalul Dunăre-Marea Neagră, de exemplu). În paralel, starea de tensiune dintre cele două blocuri politico-militare s-a diminuat, fiind înlocuită cu „spiritul Genevei”. În acest context inclusiv de ușoară relaxare culturală, în 1955 Mihail Ralea a trimis CC al PMR și secțiilor sale ideologice un memoriu în care pleda, între altele, pentru o modernizare culturală³⁹ în limitele

³⁴ Leonte Răutu, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez în științele sociale*, în Vladimir Tismăneanu et al., *Perfectul acrobat*, p. 216.

³⁵ *Ibidem*, p. 220.

³⁶ Ernő Gáll, *Sociologia burgheză din România. Studii critice*, București, 1958, p. 5–7.

³⁷ Leonte Răutu, *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului burghez*, p. 233.

³⁸ Unii autori îi atribuie chiar distrugerea filosofiei românești; vezi C. Ionescu-Gulian, în Vladimir Tismăneanu, *Lumea secretă a nomenclaturii. Amintiri, dezvăluiri, portrete*, București, 2012, p. 264–269.

³⁹ Termenul de modernizare culturală este folosit și de Matei Călinescu (cu varianta cumva sinonimă de *modernizare intelectuală*) pentru a descrie criza modernistă a Bisericii Romano-Catolice;

regimului comunist și pentru un dialog cu știința occidentală, fără renunțarea la principiile marxist-leniniste⁴⁰. În anii care vor urma partidul se va arăta mai tolerant cu dorința venită din partea diverselor categorii intelectuale (mai ales tehnice, inițial) de a fi în pas cu dezvoltarea științifică, indiferent de unde venea sursa inovației. Aderarea României comuniste la ONU și UNESCO a însemnat și participarea la colocvii, conferințe, simpozioane internaționale având ca tematică și subiecte precum *modernizarea* în diverse domenii. Chiar dacă cei care participau la aceste manifestări erau intelectuali docili, bine integrați în sistemul politic, contactele lor cu lumea occidentală au contribuit la diseminarea unor idei și concepte, care aveau să intre timid în circulație mai ales la începutul anilor 1960.

Chiar de la finele anilor 1950, în contextul unei foarte firave deschideri culturale și al retragerii trupelor sovietice, s-a produs o breșă (inclusiv terminologică): după 1957–1958 au început mai decise contactele cu țări occidentale pentru import de tehnologie performantă, realitate care a influențat indirect și vocabularul uzual și politic⁴¹. Termenul „modernizare” a reapărut mai frecvent, inclusiv în dicționare și în cărți aprobate de instituția cenzurii (Direcția Generală a Presei și Tipăriturilor – DGPT). Paradoxul face ca într-un an (1958), dominat de represiune internă intensă (rețineri, arestări, constituirea arbitrară de „loturi” pentru procese politice etc.), termenul de modernizare să capete din nou drept de cetate și să nu mai fie asociat (doar) cu Occidentul/occidentalizarea. Îl regăsim în *Dicționarul limbii române moderne* de la finele lui 1958, care definește verbul *a moderniza* drept: „a da unui lucru un aspect modern, conform gusturilor și cerințelor zilei [s.n.]; a înnoi; a modifica un proces tehnologic, conform progresului științei; a înzestra o întreprindere cu instalații, utilaj și tehnică nouă”⁴². Se admitea astfel că modernizarea poate fi congruentă și cu progresul și dezvoltarea economică dintr-un spațiu comunist; ideologii și, pe urmele lor, lexicografii au inserat însă și precizarea adaptării la *cerințele zilei* – se înțelege că cele politico-ideologice, nu cele impuse/sugerate de o societate liberă, pluralistă. În sfera politică și cultural-ideologică regimul marxist-leninist de la București (cu a sa unică ideologie/metodă de creație artistică, realismul socialist) nu a făcut însă concesii, căci vituperările contra modernismului au continuat, chiar și în dicționarul sus-amintit („modernismul” era, potrivit lexiconului din 1958, un „curent în arta și literatura burgheză a epocii moderne, care, căutând originalitatea, ajunge la creații arbitrare, rupte de realitate”)⁴³.

Modernitate, modernism, modernizare: variații pe teme moderne, în Manfred Frank *et al.*, *Postmodernismul. Deschideri filosofice*, ed. Aurel Codoban, Cluj-Napoca, 1995, p. 68.

⁴⁰ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), fond CC al PCR – Secția de Propagandă și Agitație, dosar nr. 141/1955, f. 1–63. Mihail Ralea, *Raport asupra atitudinii intelectuale față de regim și a calității producției intelectuale*, în *Intelectualii români în arhivele comunismului*, coord. Dan Cătănuș, București, 2006, p. 111–159.

⁴¹ Gheorghe Gaston Marin, *În serviciul României lui Gheorghiu-Dej. Însemnări din viață*, București, 2000, p. 168, 209.

⁴² *Dicționarul limbii române moderne*, red. Dimitrie Macrea, București, 1958, p. 510.

⁴³ *Ibidem*.

Concomitent, termenul de „modernizare” re apare și în beletristică și în documentele instituției cenzurii pentru a evoca transformări, mai ales în zona industrială; dintr-o notă din 15 septembrie 1958 a DGPT, despre povestirea *Trezire* de István Tompa, aflăm că această lucrare „descrie frământările prin care trece un tânăr director de uzină, comunistul Kántor Lajos, un element cinstit, sincer, atașat clasei muncitoare din rândurile căreia se ridică, dar care, în fața greutăților ivite odată cu aplicarea în practică a hotărârii de *modernizare* [s.n.] a uzinei, nu găsește modalitatea prin care să lupte împotriva unor anumite elemente birocratizate din cadrul aparatului de stat”⁴⁴. În anii următori apar chiar studii, monografii care conțin termenul în titlu, fie că se referă la spațiul economiei (al industriei îndeosebi), fie – ceva mai târziu – la cel al vieții spirituale (religie din perspectivă ateistă, sistem educațional)⁴⁵.

Din 1967 se generalizează practic utilizarea termenului de *modernizare* în accepția de îmbunătățire esențială în procesele tehnologice⁴⁶. Tot în 1967 apar primele demersuri de colaborare cu firme americane care foloseau tehnologia IBM (calculatoare mari de tip IBM 360/50), în speță cu Data Network Corporation, pentru proiectarea și instalarea unui sistem de mașini electronice de calcul pentru conducerea economiei⁴⁷. Demersul era susținut și de Ștefan Bîrlea, șeful Secției Știință a CC al PCR. Totuși, la capitolul informatizare România va pierde din elanul inițial, acest lucru fiind vizibil în a doua jumătate a anilor 1970. În paralel, în revistele de cultură – în contrast cu situația editorială din anii 1950 – abundă anchetele pe tema modernității (vezi atât dezbaterile din revista „Iașul literar”, 1967, nr. 8, despre *Modernitate și accesibilitate*, privind „spiritul timpului”, în „consonanță cu conștiința estetică a timpului”, cât și reacțiile ulterioare acestei anchete literare⁴⁸). Acest gen de proliferare a ajuns însă și în atenția instanțelor ideologice, mai ales după 1969–1970, anunțând parcă spiritul „Tezelor din iulie 1971”. S-a întâmplat ca o echipă de control să descindă chiar la Iași în perioada 9–30 mai 1970 și să verifice inclusiv prestația presei culturale locale. Brigada CC al PCR care a analizat „stilul și metodele de muncă ale organizațiilor de partid din județul Iași în organizarea și conducerea activității ideologice și politico-educative” a constatat – într-un raport datat 1 august 1970 – și o racordare neconformă a intelectualilor ieșeni, mai ales a tinerilor scriitori, la o modernitate indezirabilă: „Lipsa unor poziții clare, consecvente în ce privește condiționarea socială a artei și rolul său

⁴⁴ ANIC, fond Comitetul pentru Presă și Tipărituri, dosar nr. 4/1958, f. 135.

⁴⁵ I.M. Kucer, A.M. Kucer, *Modernizarea și automatizarea mașinilor unelte*, București, 1960; Petru Beraru, *Modernisierung der Religion*, Bukarest, 1964; Ion Brăescu, *Modernizarea metodelor de studiere a limbilor străine*, București, 1966; *Modernizarea învățământului la clasele I–IV*, București, 1968.

⁴⁶ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 15/1967, f. 67; notă cu privire la unele probleme ridicate de instructorii teritoriali, legate de organizarea științifică a producției și a muncii.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar nr. 13/1967, f. 60.

⁴⁸ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 53.

educativ are repercusiuni mai ales asupra unor tineri creatori care, așa cum a reieșit și din discuțiile cu ei, sunt mai ușor tentați să împrumute diferite idei și procedee artistice la modă în Occident, să le teoretizeze și să le apere ca fiind atribute ale «modernității».⁴⁹ Pentru N. Ceaușescu și ideologii săi, la începutul anilor 1970, *educație* a ajuns să însemne de fapt *educație politică*.

Până prin 1970 relaxarea culturală fusese o realitate și în sectorul educațional. Credem că merită subliniat mai ales modul cum s-a ajuns să se vorbească intens despre modernizarea sistemului de educație și a predării diverselor materii (de la matematică până la așa-zisele științe sociale). Încă din 1965 atât oficiali, cât și diverse categorii de specialiști (în științele educației, dar nu numai) au sugerat și mai apoi au pledat activ pentru elaborarea unui nou act normativ care să reglementeze în întregime sistemul de învățământ, marcând o ruptură de legea educației, de inspirație sovietică, din august 1948. Odată ajuns la putere, N. Ceaușescu a exploatat aceste semnale, precum și nevoia resimțită pentru o nouă lege de reformă a educației; a folosit această ocazie inclusiv pentru delimitarea de Gheorghiu-Dej și de epoca sa de abuzuri. Proiectul de lege privind reforma învățământului a fost pregătit printr-o serie de documentare și studii analitice care pledau pentru modernizarea sistemului educațional. În intervalul 1965–1968 mai multe delegații de specialiști în științe pedagogice, reprezentanți ai Ministerului Învățământului și ai Secției de Învățământ-Sănătate a CC al PCR au făcut numeroase vizite în străinătate (în Franța, Cehoslovacia, Statele Unite, R.F. Germania etc.) tocmai cu scopul de a studia legislația privitoare la educație și modelul de organizare a învățământului⁵⁰. Această tentativă de racordare la modelul occidental a fost incompletă, dar legea învățământului din 13 mai 1968 a fost un act normativ cu potențial reformativ important. La puțin timp după adoptarea legii, ministrul Învățământului, Ion Teoreanu, vorbea la 22 iunie 1968 despre „Modernizarea conținutului și a metodelor de predare, corespunzător cerințelor revoluției tehnico-științifice contemporane și ale dezvoltării societății noastre socialiste”⁵¹. În acest context s-a ajuns să se discute și despre *modernizarea predării științelor sociale* – materiile cele mai sensibile din punct de vedere ideologic⁵². A fost o lege specifică perioadei de relaxare culturală; chiar de la începutul anilor 1970, atunci când modelul său preferat de dezvoltare/modernizare/industrializare nu mai corespundea cu litera și spiritul legii, N. Ceaușescu a cochetat cu ideea schimbării actului normativ care guverna sistemul educațional. Până la urmă, în 1978 Ceaușescu a

⁴⁹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 32/1970, f. 12.

⁵⁰ Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu, 1965–1974*, București, 2014, p. 166–177.

⁵¹ ANIC, fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 6/1968, f. 155.

⁵² În anul 1969, Radu Florian, profesor de filosofie marxistă la Universitatea din București, aprecia că: „Modernizarea predării științelor sociale se află abia la început. În predarea socialismului științific se manifestă puternic tendința spre o prezentare publicist-agitatorică”, *ibidem*, dosar nr. 14/1969, f. 4. Era implicit o delimitare și de propriile texte din trecutul nu foarte îndepărtat; vezi idem, *Teoria marxist-leninistă a revoluției socialiste*, București, 1961.

decis adoptarea unei noi legi a educației, în acord cu noile sale orientări politico-economice.

În anii 1960–1970, pe lângă spionajul tehnico-industrial⁵³ – de care se ocupau organele specializate în culegerea de informații, precum Direcția de Informații Externe –, și Institutul Central de Documentare Tehnică (ICDT), ca și alte instituții, a fost autorizat să își delege oameni însărcinați cu achiziția de carte/publicații din străinătate conținând descrieri ale ultimelor inovații tehnice și științifice. (ICDT edita și revista „Probleme de informare și documentare”, periodic supus însă cenzurii și în care nu apăreau chiar toate noutățile și descoperirile). Ulterior publicațiile venite din străinătate, din Occident îndeosebi, erau transmise ministerelor, departamentelor guvernamentale, instituțiilor interesate; prin urmare, era inevitabil ca, odată cu ele, să intre în circulație atât limbajul specific folosit în Vest, cât și ideea de reabilitare/reconsiderare a construcțiilor, a artelor și arhitecturii (inclusiv a celei moderniste ș.a.m.d.

Ravagiile realismului socialist de esență jdanovistă s-au estompat prin 1963–1964, ideologii literari oficiali admitând că este nevoie de o părăsire a tarelor și a clișeele literaturii din anii 1950. În mediile intelectuale au existat percepții diferite legate de acest tip de destindere (inclusiv bibliografică și conceptuală); aș aminti mai întâi lumea foștilor filosofi de partid, precum Constantin Ionescu-Gulian, reconvertiți într-un soi de antropologi culturali, sociologi etc. sau precum Gheorghe Berescu, teoretician modest, oficial, al eticii muncii⁵⁴ și care s-a remarcat în 1969 prin definirea unor termeni precum „modern” și „modernism”. Dacă primul articol nu ridică probleme (*modernul reprezintă „atitudinile noi, contemporane”, dar și „totalitatea cerințelor determinate de progresul civilizației și culturii”*), în schimb Berescu dă o notă polemică definirii *modernismului* – care în opinia sa întruchipează atât neconformismul, cât și „anumite opinii și modalități de creație izvorâte din domnia bunului plac, din goana după originalitate, care ignorează viața reală și cerințele ei autentice”⁵⁵. În al doilea rând, se remarcă mediul scriitorilor și istoricilor literari (prin Adrian Marino, Mircea Anghelescu, Roxana Sorescu, Dinu Pillat⁵⁶), care a oferit mai degrabă o definiție neutră a modernismului, neafectată de dimensiunea ideologică oficială.

Pe de altă parte, odată cu reparația și reinventarea sociologiei, precum și în acest context de relaxare ideologică inclusiv în domeniul științelor sociale, a existat – cum am anticipat – o deschidere mai mare față de bibliografia occidentală, care putea fi, în anumite limite, folosită și citată. Această destindere s-a vădit și în ceea

⁵³ Pentru perspectiva românească din epocă, vezi I. Mocanu, *Însemnări despre spionajul tehnico-economic*, București, 1975.

⁵⁴ Gheorghe Berescu, *Etica muncii și modul de viață*, București, 1969; idem, *Munca, datorie fundamentală a fiecărui cetățean*, București, 1976.

⁵⁵ Idem, *Modern (modernism)*, în *Dicționar de etică pentru tineret*, coord. Ovidiu Trăsnea, București, 1969, p. 290–291.

⁵⁶ Adrian Marino, *op. cit.*; Mircea Anghelescu, *Modernism*, în M. Anghelescu, Emil Boldan (coord.) *et al., Dicționar de terminologie literară*, București, 1970, p. 217.

ce privește teoriile occidentale privitoare la procesul de modernizare, iar un exemplu concret este cartea lui Samuel P. Huntington din 1968 (*Ordinea politică a societăților în schimbare*⁵⁷), care pare a fi cel mai des citată în epocă, poate și datorită faptului că a intrat în anii 1970 în aparatul critic al unor lexicoane românești.

PERSPECTIVA COMUNISTĂ PRIVIND MODERNIZAREA, MODERNIZAREA POLITICĂ ȘI DEZVOLTAREA

Popularizarea lui Samuel Huntington – cu expunerile sale despre modernizare – i se datorează într-o măsură importantă lui Ovidiu Trăsnea, profesor marxist de filosofie politică, dar și ideolog în devenire, autor/inventator – împreună cu Nicolae Kallós – al conceptului „Doctrina Ceaușescu”, devenit articol de dicționar⁵⁸. Trăsnea a definit atât modernizarea, cât și modernizarea politică, împrumutând mai multe elemente identificate în definițiile cu care a operat Huntington. În același timp, el ținea să afirme că există mai multe tipuri de *modernizare*, între care una specifică statelor socialiste, diferită de cea occidentală⁵⁹. Trăsnea a împrumutat sistematizarea sintetică a literaturii de specialitate, realizată de Samuel P. Huntington; „marele proces de modernizare” ar avea nouă caracteristici: proces revoluționar, industrializare, urbanizare, mobilitate socială, diferențiere, secularizare, expansiune mass-media, difuzare a instrucțiunii, expansiune a participării politice. Ov. Trăsnea percepea teoria modernizării care se degajă din scrierea lui S.P. Huntington drept replică la schița marxistă asupra viitorului cu revendicarea unei renașteri a optimismului evoluționist; „numai că, în timp ce teoria marxistă a *progresului* istoric își întemeiază optimismul pe descifrarea tendinței legice, obiective, a mișcării societății în ansamblu spre comunism, teoria modernizării reprezintă un optimism al progresului retroscoptic: ea nu are nimic de spus despre viitorul societăților «moderne»”. Conceptul de modernizare a dobândit, constata același Trăsnea, o puternică încărcătură ideologică, prin echivalența dintre „occidental” și „modern”⁶⁰.

Ov. Trăsnea a pledat pentru reevaluarea conceptelor (de *modernizare* și *modernizare politică*) pentru că, sugera el, politologii occidentali au ignorat diversitatea sistemelor politice, făcând parcă abstracție de existența regimurilor comuniste; concluzia lui: trebuia redat, în cadrul acestei reevaluări, sensul etimologic al conceptului de modernizare⁶¹. În plus, trebuia să se țină cont de „potențarea capacității politice (prin creșterea funcțiilor statului, adâncirea democratismului, completarea și depășirea democrației politice prin democrația economică și socială,

⁵⁷ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, London, 1968; vezi și ed. rom.: idem, *Ordinea politică a societăților în schimbare*, trad. Horațiu Stamat, Iași, 1999.

⁵⁸ Ovidiu Trăsnea, Nicolae Kallós, *Doctrina Ceaușescu*, în *Mică enciclopedie de politologie*, coord. Ovidiu Trăsnea, Nicolae Kallós, Petre Dan, București, 1977, p. 136–145.

⁵⁹ Ovidiu Trăsnea, *Modernizare*, în *Mică enciclopedie de politologie*, coord. Ovidiu Trăsnea, Nicolae Kallós, Petre Dan, p. 296.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 297.

⁶¹ *Ibidem*, p. 298.

întemeiate pe egalitate, libertate și participare crescândă a cetățenilor la toate nivelurile procesului decizional)”. Aici, Trăsnea lasă impresia că transferă și în spațiul occidental tendințe politice de întărire a statului specifice regimului Ceaușescu din faza lui național stalinistă. De asemenea, pare mai degrabă transpunerea în limbaj academic a perspectivei oficiale, a lui N. Ceaușescu, despre superioritatea sistemului politic comunist în raport cu cel occidental.

Dincolo de această retorică oficială, există o reconciliere între *progres* și *modernizare*, vădită în lexicoanele post-1960, iar un astfel de exemplu este definirea verbului *a moderniza* – echivalat de *Dicționarul limbii române contemporane* din 1980 cu „a adapta la realitățile prezentului; a face să corespundă progresului modern”⁶²; în același timp, *modernul* era cel „care corespunde nivelului actual al progresului”⁶³. Congruența dintre *dezvoltare* și *modernizare* fusese și ea recunoscută încă din deceniul șapte, iar în anii 1980 cei doi termeni erau folosiți împreună, admițându-se complementaritatea lor⁶⁴. Alăturarea era cumva în contrast cu ceea ce se petrecea în anii 1980, într-o perioadă în care România se confrunta cu crize multiple (unii comentatori au vorbit chiar de o „strategie a subdezvoltării”, de care s-ar fi făcut vinovat N. Ceaușescu personal⁶⁵) și ignora aproape revoluția computerelor și a informaticii. Este adevărat că Ceaușescu a refuzat în mai multe rânduri o cooperare mai strânsă cu americanii în domeniul informatizării și al tehnologiei informatice, preferând o colaborare cu Franța (cu *Compagnie Internationale d’Informatique/CII*), care însă și ea a intrat la un moment dat în impas⁶⁶. (Probabil SUA ar fi fost dispuse să înlănească embargoul impus României asupra tehnologiei informatice, în schimbul unor concesiuni românești. Însă N. Ceaușescu se pare că nu era dispus să le accepte, optând doar pentru o colaborare cu americanii la un nivel inferior.)

N. Ceaușescu alterna folosirea celor doi termeni (*modernizare* și *dezvoltare*). Este interesantă concepția sa, propria lui „teorie” privind dezvoltarea și modernizarea

⁶² Vasile Breban, *Dicționar al limbii române contemporane. De uz curent*, București, 1980, p. 359.

⁶³ Vezi și o altă definiție: *A moderniza* – a da unui lucru un aspect modern, conform cerințelor actuale; a înnoi, a perfecționa; Dumitru I. Hâncu, *Dicționar școlar*, București, 1976, p. 344.

⁶⁴ *Dezvoltare și modernizare în România interbelică, 1919–1939. Culegere de studii*, coord. Vasile Pușcaș, Vasile Vesa, București, 1988.

⁶⁵ *Apud* Bogdan Murgescu, *op. cit.*, p. 397–398.

⁶⁶ La 21 februarie 1976, atunci când se discuta problema producției și a importului de calculatoare și de componente, Ștefan Bîrlea (membru al CC al PCR, șef adjunct al Secției Cămarilor, dar și cadru didactic la Facultatea de Mecanică a Institutului Politehnic București) a încercat să sugereze o cooperare mai strânsă cu SUA: „În legătură cu componentele electronice de tip profesional, nu știu dacă Franța este cel mai avantajos [furnizor și partener].” N. Ceaușescu i-a răspuns astfel și discuția s-a oprit: „Este [mai avantajos], că[ci] noi cu ei am început și așa că n-are rost să întrerupem; în general pentru calculatoare să mergem cu ei [cu francezii], așa am tot procedat mereu și am rămas ... Aceasta nu înseamnă însă că numai cu ei. Gama componentelor electronice este destul de largă; cu americanii am și făcut ceva și o dezvoltăm, dar să renunțăm la francezi nu este cazul”; ANIC, fond CC al PCR – Cămarilor, dosar nr. 13/1976, f. 24v. Evoluțiile ulterioare au consemnat probleme mari în colaborarea cu francezii, precum și o dramatică rămânere în urmă a României în acest domeniu al tehnologiei informației.

în spațiul românesc de-a lungul timpului. El a legat cele două procese de gradul de civilizație și a proiectat această concepție în trecut, coborând până la epoca Daciei din Antichitatea târzie și a Evului Mediu timpuriu (perioada marilor migrații). A rezultat un amestec de protocronism și tendințe xenofobe (antislave, antimaghiare etc.) vădit cu ocazia ședinței Comitetului Politic Executiv al CC al PCR din 11 martie 1980. La punctul 6 al ordinii de zi se aflau propunerile privind participarea istoricilor români la cel de al XV-lea Congres Internațional de Științe Istorice (manifestare care urma să se țină la București). Se anunțau conflicte între participanții din diverse țări (mai ales din Balcani și Europa Centrală), precum și intervenții considerate deplasate, nerezonabile din partea istoricilor americani, așa că Ceaușescu a ținut să-și expună punctul de vedere: „Noi ar trebui să le spunem clar: să arate unde li se găsesc strămoșii [aluzie la americani, n.n.]. [...] Spre exemplu, bulgarii au început să insiste mult că aproape jumătate din Europa au fost ei, de fapt până la Viena. Or, trebuie să le spunem pe baze științifice: stați, dragi tovarăși, că ați venit de pe Volga și ați găsit o civilizație aici. Nu au găsit urmă de protobulgari ...! [Să le spunem:] aici ați găsit o civilizație, v-ați dezvoltat [s.n.], v-ați însușit mai bine ceva mai superior [sic!]. Nici turcii nu pot spune altceva. [...] [Înainte de unguri] au fost dacii – buni sau răi –, dar au fost aici, au creat o civilizație. [...] Sașii au adus cu ei și ceva civilizație, dar, în fond, aici au format civilizația în care trăiesc și astăzi, pe aceste meleaguri. Spre exemplu, bulgarii în Bulgaria, ungurii în Ungaria și acolo trebuie să lupte, nu să discutăm cai verzi pe pereți. Deci înseamnă că aici au găsit o civilizație aici [sic!]. Latina nu a fost numai o limbă, a reprezentat o anumită civilizație, [un] nivel al dezvoltării. [...] [Civilizația socialistă] este o civilizație ceva mai superioară [sic!] decât pictura de la Voroneț. Să nu facem așa cum fac tovarășii de la Suceava, care arată numai bisericile [...] și despre civilizația care se face acum nu spun nimic.”⁶⁷

„Autohtonism, civilizație, dezvoltare” a fost o triadă care a revenit constant în discursul politic al lui N. Ceaușescu din 1970 până în 1989. Însă atunci când argumentul autohtonist geto-dacic nu i-a mai servit, secretarul general al CC al PCR – mai puțin tracoman decât fratele său Ilie Ceaușescu⁶⁸ – a recurs și la invocarea preeminenței limbii latine. În fine, merită semnalată o dată în plus și partea finală a discursului său – punerea la punct a responsabililor comuniști din Bucovina – care, în esență, subliniază superioritatea modernizării/civilizației comuniste în raport cu progresele artistice și tehnice din trecutul istoric românesc.

CEI DOI CEAUȘESCU ȘI ÎNTREBUIȚĂRILE TERMENULUI DE „MODERNIZARE”

După 1965–1966 *modernizare* a intrat în mod decisiv în uzul curent și aproape că s-a banalizat, termenul fiind folosit atât pentru a descrie succesele didactice (în

⁶⁷ *Ibidem*, dosar nr. 11/1980, f. 58-61.

⁶⁸ Florin Constantiniu, *De la Răutu și Roller la Mușat și Ardeleanu*, București, 2007, p. 407–408.

predarea științelor sociale sau tehnice), cât și procesele tehnologice complexe (din industria cărnii, a turnării metalelor etc.)⁶⁹. Deriva protocronistă de la mijlocul anilor 1970 și până în 1989, cu sprijin oficial, a contribuit și ea la proliferarea conceptului, mai ales prin subiecte precum cele privind anticipările/preeminențele românești în creația tehnică și științifică, precum și saltul spre creația tehnico-științifică *modernă* din secolul al XIX-lea și până în anii comunismului⁷⁰. Descoperiri și invenții autohtone autentice erau scoase la iveală pentru a servi unei mitologii specifice național stalinismului și chiar pentru a justifica investițiile (disproporționate) în anumite domenii industriale. Nicolae Ceaușescu și, pe urmele lui, Elena Ceaușescu au devenit aproape obsedați de creșterea fondului de acumulare și de valoarea producției (inclusiv cea din „modernizări”) în detrimentul fondului de consum, realitate care reiese limpede din stenogramele păstrate în fosta arhivă a CC al PCR (îndeosebi din documentele eminate de la Comitetul Politic Executiv/CPEX). Ambii Ceaușești au folosit termenul de *modernizare* în diverse contexte. Subiectul acesta al discuțiilor din CPEX pe tema investițiilor, a modernizării este relevant din două motive: rezultă de aici prima preocupare, aproape maladivă, a soților Ceaușescu pentru a asigura ritmuri ridicate de creștere economică. În acest scop, N. Ceaușescu a căutat să aloce o parte cât mai mare a resurselor disponibile pentru investiții. Creșterea la peste 30% a acestui fond de acumulare pentru cincinalul 1971–1975 aproape că a singularizat România comunistă pe plan internațional, având consecințe asupra evoluțiilor ulterioare, mai ales în anii 1980⁷¹. Evident, aceasta s-a reflectat și asupra tipului de modernizare, a creșterii decalajelor față de celelalte țări europene. În fine, în al doilea rând, iese în evidență, dincolo de frecvența utilizării termenului de *modernizare* (chiar la vârful puterii), și politica de cadre aplicată în domeniul ministerelor economice și al Comitetului de Stat al Planificării (CSP), mult influențată de unele umori ale cuplului prezidențial comunist.

Deși funcționarii și demnitarii din CSP și din ministerele economice s-au străduit să întocmească planurile (de investiții) și statisticile astfel încât să fie înțelese cât mai bine inclusiv de cei doi Ceaușescu, totuși Elena Ceaușescu a avut mai multe discuții tensionate îndeosebi cu Mihai Marinescu (viceprim-ministru și președinte al Comitetului de Stat al Planificării între 1975 și 1978). Inclusiv în urma unor astfel de conversații M. Marinescu a fost retrogradat, pierzându-și pozițiile din guvern. Semnificativ pentru subiectul nostru este dialogul consemnat de stenograma ședinței CPEX ținută la 11 octombrie 1977: „*Tov. Elena Ceaușescu:*

⁶⁹ Iuliu Gențiu, Francisc Mezey, Octavian Olaru *et al.*, *Criterii pentru alegerea, dezvoltarea și modernizarea turnătoriilor*, București, 1968; György Karpati, Mihai Stancu, Maria Moldovan *et al.*, *Modernizarea industriei de prelucrare a cărnii*, București, 1973.

⁷⁰ I.M. Ștefan, Edmond Nicolau, *Scurtă istorie a creației științifice și tehnice*, cuvânt înainte de Mihail Florescu, București, 1981. M. Florescu, care avea și o pregătire academică în domeniul chimiei, fusese unul dintre liderii Direcției Propagandă și Agitație în 1948. Pentru cazul protocronismului în științe, vezi Alexandra Tomiță, *O istorie „glorioasă”*. *Dosarul protocronismului românesc*, București, 2007, p. 125–132.

⁷¹ Bogdan Murgescu, *op. cit.*, p. 336–337.

«În afară de investiții, mai sunt aici și modernizări. Nu apare valoarea producției din modernizări. Au fost luate în calcul în programul suplimentar? Modernizările n-au nici o valoare de producție? Cam așa reiese de aici». *Tov. Mihai Marinescu*: «Modernizările au fost introduse în aceste suplimentări.»⁷² Au urmat alte nemulțumiri ale Elenei Ceaușescu, iar Mihai Marinescu a fost eliberat din funcții la 7 martie 1978, în locul său fiind numit ca președinte al CSP chiar Ilie Verdeț, viitorul prim-ministru⁷³.

Îndeosebi după 1971 și, mai pregnant, de la mijlocul deceniului opt au apărut semne că România lui N. Ceaușescu se îndreaptă către un model autarhic de modernizare, un fel de modernizare prin forțe proprii, fără importuri, aspect care reiese foarte bine și la ședința Biroului permanent al CPEX din 6 februarie 1978. Lui N. Ceaușescu i s-a prezentat punctul de vedere românesc care urma să fie exprimat la sesiunea Comisiei mixte româno-italiene de colaborare economică, industrială și tehnică. Planul de colaborare propus – și care trebuia aprobat de secretarul general al PCR – prevedea și modernizarea cu sprijin italian a două complexe agroindustriale. Prevederea fusese inclusă după toate probabilitățile de ministrul Agriculturii, Angelo Miculescu. Când a văzut propunerea, N. Ceaușescu a răbufnit: „ce înțelegeți prin modernizarea a două complexe agroindustriale?! Despre ce modernizare e vorba? Voi vreți neapărat să recurgeți la import?! Nu suntem în stare să modernizăm un complex agroindustrial?! Vreți să plătim neapărat italienilor? [...] Să scoateți tot capitolul acesta de aici. [...] În loc să facem niște lucruri temeinice, vrem să le dăm italienilor de lucru.”⁷⁴

În anii 1970, Leonte Răutu – adversarul ideologic inveterat de la 1948–1949 al modernizării de tip occidental (și al conceptului de *modernizare* ca atare), devenit rector al Academiei de partid „Ștefan Gheorghiu” – a sfârșit și el prin a accepta și a utiliza termenul de „modernizare” cu precădere în cazul activității de conducere (deși a rămas mult mai atașat de alte concepte – „progres istoric”; „revoluție științifică și tehnică”). Încă din 1976 ținea o pledoarie pentru un proces de producție *modern*⁷⁵ integrat procesului revoluționar internațional. Peste doi ani, în 1978, în cuvântul său de deschidere la un simpozion cu implicații ideologice, L. Răutu pleda pentru necesitatea realizării unor transformări structurale în toate domeniile creației științifice și tehnice în condițiile revoluției științifice și tehnice. Fostul propagandist *en titre* s-a referit și la domeniul suprastructurii: „Am în vedere știința conducerii societății socialiste, și îndeosebi a conducerii economiei. [...] Azi este de neconceput o conducere cu adevărat științifică fără utilizarea metodelor economico-matematice, a ciberneticii, a tehnicii de calcul.” El își continua pledoaria vorbind despre „necesitatea obiectivă a îmbinării procesului de introducere accelerată a progresului

⁷² ANIC, fond CC al PCR – Cămară, dosar nr. 113/1977, f. 18.

⁷³ Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi (1859) până în zilele noastre (1999)*, ed. a II-a rev. și adăugită, București, 1999, p. 210.

⁷⁴ ANIC, fond CC al PCR Cămară, dosar nr. 7/1978, f. 21.

⁷⁵ Leonte Răutu, *Procesul revoluționar mondial – esența progresului istoric*, în Leonte Răutu (coord.), Petru Pănzaru, Damian Hurezeanu, Constantin Borgeanu, *Progresul istoric și contemporaneitatea*, București, 1976, p. 190.

științific și tehnic cu modernizarea și așezarea pe temelii științifice a activității de conducere”⁷⁶. L. Răutu atinge impostura supremă atunci când abordează problema decalajului care despărțea România comunistă de țările dezvoltate; el identifica aici atât cauze obiective pentru rămânerea în urmă față de cele mai dezvoltate țări capitaliste, cât și unele imputabile unor lideri comuniști din trecut (previzibil, *perfectul acrobat* ideologic nu se includea și pe sine în această categorie, deși responsabilitatea lui morală și politică pentru perioada 1948–1960 era incontestabilă): „au existat, din nefericire, vreme destul de îndelungată, și cauze subiective, ce și-au găsit expresia într-o viziune dogmatică, sterilă, potrivnică spiritului socialismului științific, în contestarea și ignorarea unor domenii de vârf ale științei moderne, ceea ce a dăunat considerabil progresului științific și tehnic.”⁷⁷

*

În final vom formula câteva remarci privitoare la tipul de modernitate/modernizare comunistă, raportat în principal la perioada interbelică, sprijinindu-ne și pe câțiva autori care au reflectat asupra acestor fenomene. Marxismul a fost un discurs fundamental al modernității, care a contrapus așa-zisele forțe ale reacțiunii, barbariei și declinului celor care reprezintă progresul istoriei⁷⁸. Fără niciun dubiu, regimurile marxist-leniniste din Europa de Est au preluat și au amplificat această interpretare. Semnele de întrebare apar atunci când discutăm profilul modernizării efective raportat la cel schițat de teorie. A fost diferit tipul de modernizare comunist implementat în URSS, în România postbelică (și în celelalte țări din Europa de Est) față de cel imaginat de Karl Marx? Andrei Roth – autorul unei lucrări dedicate modernizării, dezvoltării și sistemului social⁷⁹ – a revenit asupra acestui subiect în cartea sa de memorii, încercând să dea o explicație pentru existența unei vizibile discrepante: profesorul clujean a scos în evidență în primul rând faptul că în comunism, în socialismul real, nu în cel teoretizat în secolul al XIX-lea, sistemul politic – în opoziție cu principiul de bază al marxismului (originar) – a devenit primordial față de cel economic, de fapt a fost atotdeterminant⁸⁰. Iar Andrei Roth aduce în sprijinul acestei afirmații mai multe argumente: politica de cadre dezastruoasă (trecerea de la conducerea *de specialitate* la conducerea *de cadre*; sistemul economic socialist nu a funcționat după legile firești ale eficienței economice, ci pe baza *economiei de comandă* ș.a.m.d.). Putem să fim sau nu de acord cu acest punct de vedere, dar este cert că el exprimă o credință mai larg împărtășită, cel puțin în rândurile unor intelectuali de stânga.

⁷⁶ Leonte Răutu, *Cuvânt de deschidere*, în *Corelația dintre infrastructura, structura și suprastructura societății socialiste din România în condițiile revoluției științifice și tehnice*, București, 1978, p. 13.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 14.

⁷⁸ Marius Stan, Vladimir Tismăneanu, *Dosar Lenin*, București, 2016, p. 45.

⁷⁹ Andrei Roth, *Modernitate și modernizare socială*, Iași, 2002.

⁸⁰ Idem, *Opțiunile mele*, trad. Andrea Ghiță, ed. Maria Roth, București, 2014, p. 174.

Pe urmele sovieticilor, și comuniștii români au căutat să creeze o modernitate alternativă⁸¹. Referința lor fundamentală a fost perioada interbelică – de altfel, anul 1938 a servit timp de decenii pentru comparații care, pe hârtie, erau favorabile regimului comunist și tipului său de modernizare/industrializare. Inițial a fost vorba despre diabolizarea programatică și ideologică a perioadei interbelice, iar apoi numai de o afirmare a superiorității modernizării comuniste, cu recuperarea unor elemente semnificative ale dezvoltării economice și sociale din perioada 1918–1944.

Pe de altă parte, mai mulți scriitori, istorici și critici literari au asumat o perspectivă cumva idealizată despre perioada precomunistă (mai ales interbelică); de pildă, Mircea Cărtărescu afirma în 1999 într-o monografie dedicată postmodernismului faptul că „perioada interbelică este, astfel, pe drept cuvânt, epoca de referință a integrării europene a României, devenită un stat capitalist modern, cu o guvernare democratică (până în 1938), bazată pe una dintre cele mai liberale constituții ale vremii”⁸². Măcar în anumite puncte aceste afirmații pot fi astăzi nuanțate, fără a reveni la o critică ideologică a perioadei interbelice, larg exersată în comunism, mai ales în anii 1950. Lucrări mai recente, circumscrise științelor politice, istoriei economice, studiilor de gen etc., au pus în discuție în mod serios o percepție/perspectivă optimistă privitoare atât la gradul de democratizare, cât și la tipul de modernizare a României interbelice/precomuniste. Astfel de studii au adus în atenție date, comparații și exemple convingătoare privitoare la o modernizare incompletă, cu multe elemente neliberale, care, între altele, au favorizat acumularea decalajelor față de Occident în perioada comunistă, atunci când o altă modernizare (mult mai pregnant neliberală) a fost pusă în practică și încă pentru mai bine de patru decenii. Unii autori, precum Kenneth Jowitt, au apreciat că a fost vorba mai mult despre *industrializare* (de tip sovietic) și nu atât de modernizare⁸³.

Este adevărat că mai mulți analiști au apreciat că soluțiile economice și sociale ale României pentru a se moderniza – la finele anilor 1930 – erau legate tocmai de o accelerare a industrializării. Rezultatele negative ale reformei agrare de după 1921 (s-a vorbit chiar de un dezastru economic) au fost provocate în primul rând de creșterea demografică; familia țărănească medie nu mai avea destul pământ, iar situația s-a agravat la momentul 1940. Daniel Chirot, pe urmele altor autori, a conchis că soluția nu putea fi decât o industrializare pe scară largă menită să absoarbă suprapopulația rurală⁸⁴. Numai că planificarea profund inadecvată, tipul de industrializare și modul de exploatare și întrebuințare a resurselor au condus la acumularea decalajelor economice ale României, vizibilă mai ales în anii 1980.

⁸¹ Michael David-Fox, *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941*, Oxford et al., 2012, p. 320.

⁸² Mircea Cărtărescu, *Postmodernismul românesc*, București, 2010, p. 125.

⁸³ Kenneth Jowitt, *Revolutionary Breakthroughs and National Development: The Case of Romania*, Berkeley, Calif., 1971, p. 278.

⁸⁴ Daniel Chirot, *Schimbarea socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, trad. Victor Rizescu, București, 2002, p. 251; Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, 1969.

În ceea ce privește modernismul (conceptul și curente artistice care i se circumscriau), acesta a fost reabilitat parțial în anii 1960–1970. Dinu Pillat și alți critici/istorici literari au contribuit la benefica reevaluare⁸⁵, dar au perpetuat o antinomie (*tradiționalism versus modernitate/modernism*), cu referire în special la perioada interbelică, pe care ulterior comentatori avizați au considerat-o depășită, sugerând că adevărata dihotomie a fost reprezentată de *modernism-antimodernism*⁸⁶.

În final, o încercare de contextualizare regională. Cazul românesc pare că se aseamănă întrucâtva cu cel al Bulgariei: aceeași mefiență inițială față de termeni precum „modernizare”, asociați cu dezvoltări social-economice și politice nocive de tip occidental, indezirabile pentru noul regim. A urmat în mai puțin de un deceniu o reconsiderare, fără afectarea bazelor marxist-leniniste ale regimului politic⁸⁷. Numai că trebuie precizat imediat că încă din anii 1970 chiar și Bulgaria lui Todor Jivkov a lăsat un loc mai mare pentru un alt tip de modernizare, realitate care reiese chiar din stenogramele întâlnirilor oficiale dintre N. Ceaușescu și liderul comunist de la Sofia. (Potrivit unor aprecieri, la capitolul informatizare, import/export de calculatoare și de componente, România era la coada clasamentului în Europa Centrală și de Est, fiind chiar și în urma Bulgariei). Cehoslovacia, ca și celelalte țări ale Europei Centrale, fiind considerabil mai industrializată decât România și având o tradiție de stânga, marxistă, mai consistentă, nu a profesat (la nivel semantic sau în general) un discurs atât de radical al rupturii de trecut în ceea ce privește modernizarea/dezvoltarea social-economică.

Până la urmă, însă, indiferent de gradul de dezvoltare, de nivel de trai – mai ridicat în Europa Centrală în comparație cu România și Bulgaria –, toate țările au fost atinse de probleme insurmontabile sistemice, structurale, care au condus la prăbușirea regimurilor comuniste în 1989. Deschiderea către Occident, acceptarea mai multor elemente caracteristice modernizării vestice, împreună cu conceptul modernizării ca atare, chiar în accepțiunea lui originară, nu au servit cauza salvării acestor sisteme politice central și est-europene. Capitalul occidental precum și importurile de tehnologie, instrumente folosite de guvernele comuniste mai ales din anii 1970, au fost irosite pentru proiecte nerealiste sau pentru confortul, opulența și spiritul discreționar al elitelor politice est-europene, în loc ca ele să contribuie la modernizarea economiilor, mai ales a industriei și infrastructurii⁸⁸.

---

⁸⁵ Dinu Pillat, *Modernism*, în Al. Săndulescu (coord.), Gheorghe Ceaușescu, Roxana Sorescu, Mihai Vornicu et al., *Dicționar de termeni literari*, București, 1976, p. 279–280.

⁸⁶ Vezi Sorin Antohi, *Cuvânt înainte. Modernism și antimodernism*, în *Modernism și antimodernism. Noi perspective interdisciplinare*, coord. Sorin Antohi, București, 2008, p. 7.

⁸⁷ Ekaterina Nikova, *Bulgarian Stalinism Revisited*, in *The Establishment of Communist Regimes in East Central Europe*, ed. Vladimir Tismaneanu, Budapest, New York, 2009, p. 283–303.

⁸⁸ Robert Bideleux, Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*, ed. a II-a, London, New York, 2007, p. 514.

MODERNITY, MODERNIZATION, AND PROPAGANDA IN COMMUNIST ROMANIA

Abstract

Immediately after 1947 a process of political and ideological homogenizing of the entire Eastern Europe, including Romania, occurred. Therefore, the definitions of “modernity” and “modernization” borrowed the terminological rules of the Soviet political vocabulary. The concept of “modernization” practically disappeared from the political lexicons and even other dictionaries. It was somehow replaced by two other concepts, “progress” (or *social progress*) and “development.”

In this article I focused less on the re-conversion of intellectual elites and their role in various modernization projects. Instead, I underlined the evolution of some significant concepts (*i.e.* political modernization) in post-war Romania. It is not about semantics properly, but it is true that I was interested in the meaning of such words under the impact of propaganda and official ideology. One of my goals was to shed more light on the context in which such terms – modernity, modernization, and political modernization – came out or disappeared, and especially how such words were defined and understood in political dictionaries, secondary literature, and internal communist documents. Secondly, I tried to find out to what extent such definitions were in conjunction with a rigid/dogmatic Stalinist scheme or with more liberal cultural policies.

Keywords: modernity; modernization; modernism; communist regime; development; Nicolae Ceaușescu; Romania

COPII ȘI COPILĂRIA ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

FUGIND DIN CALEA DUȘMANULUI. COPII ȘI PĂRINȚI ÎN REFUGIUL DIN MOLDOVA (1916–1918)*

ADRIAN VIȚALARU**

INTRODUCERE

Conflictul izbucnit în vara anului 1914 a fost un „război total”, în care statele implicate au angajat întregul lor potențial în slujba efortului militar. Nu doar cei prezenți pe câmpurile de luptă au fost actori în această tragedie care a cuprins omenirea, ci și cei aflați departe de locul unde se desfășurau ostilitățile. Copii, femeii, bătrâni, având sau nu rude plecate la război, au fost combatanții „frontului de acasă”. De multe ori însă, ei au ajuns chiar în mijlocul evenimentelor. Apropierea liniei frontului, atacurile aviației ori epidemiile au făcut ca „soldații de acasă” să fie implicați, cu sau fără voia lor, în operațiunile militare și să se numere printre victimele războiului. În multe situații, copiii, însoțiți de membri ai familiei ori împreună cu profesorii și îndrumătorii lor, cum a fost cazul cercetașilor, au fost nevoiți să părăsească locurile natale de teama invadatorilor și să plece în refugiu. Prin vânt, ploaie ori ninsoare, în căruțe, automobile sau în trenuri, ei au parcurs zeci și sute de kilometri spre locuri mai sigure. Securitatea copiilor a reprezentat, de multe ori, imboldul pentru care cei maturi au decis să se refugieze, în vreme ce, în alte cazuri, copiii mici, greu de transportat pe distanțe mari, au cântărit în decizia familiei de a nu-și părăsi locuința. Așadar, copiii au constituit un segment important al populației refugiate, fiind, totodată, un grup vulnerabil în fața intemperiilor naturii, a războiului și a bolilor. Ca urmare a acestui fapt, alături de temele clasice ale studierii Marelui Război, istoricii au început să acorde, în ultimele decenii, o importanță mai mare analizei situației copiilor în timpul Primului Război Mondial¹.

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

Această lucrare a fost finanțată de Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în cadrul proiectului nr. 22/03.12.2015, competiția Granturi pentru tinerii cercetători ai UAIC.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, Facultatea de Istorie; avitalaru@yahoo.com.

¹ În acest articol au fost preluate și dezvoltate, cu referiri la experiențele trăite de copii, unele secvențe ale studiului nostru despre refugiații români în Moldova în anii 1916–1918, care va apărea în volumul *“The Unknown War” from Eastern Europe: Romania between Allies and Enemies (1916–1918)*, ed. Claudiu-Lucian Topor, Alexander Rubel, Iași, Konstanz, 2016.

Vezi, spre exemplu, câteva dintre contribuțiile care fac referire la situația copiilor în Primul Război Mondial: Stéphane Audoin-Rouzeau, *La guerre des enfants*, Paris, 1996; Michaël Amara, *Des*

Copiii au fost priviți ca participanți și victime ale conflictului, în postura de beneficiari ai asistenței umanitare din partea instituțiilor statului ori a persoanelor particulare, în timp ce, în alte cazuri, autorii au acordat atenție educației primite de aceștia în perioada războiului. O categorie aparte de „subiecți” ai cercetărilor realizate de istorici o reprezintă însă copiii refugiați.

Aceasta este de fapt și tema centrală a studiului de față, în care îmi propun, pe de o parte, să investighez participarea copiilor la refugiul populației românești din sudul Transilvaniei, Oltenia, Muntenia și Dobrogea în teritoriul neocupat al României, iar, pe de altă parte, să analizez modul în care copiii veniți de departe s-au integrat în Moldova. Mai întâi, doresc să examinez începuturile refugiului populației civile, încercând să explic factorii care i-au determinat pe locuitori să-și părăsească locuințele și să se aventureze spre un teritoriu despre care mulți nu știau prea multe lucruri. Cu alte cuvinte, cum au privit familiile cu copii posibilitatea de a se refugia? Apoi, voi căuta să cercetez modul în care au călătorit copiii și familiile spre Moldova. În acest cadru, voi insista pe unele exemple care ipostaziază, de fapt, câteva tipuri de copii refugiați: cei proveniți din familii înstărite, din rândurile ofițerilor de rang înalt ori ai căror părinți aveau funcții importante în administrația statului român, copiii încadrați în Asociația Cercetașii România, precum și cei ai familiilor sărace.

O altă componentă a prezentării mele se referă la plasarea, ajutorarea și integrarea copiilor refugiați în Moldova. Voi încerca să observ modul în care s-au implicat în sprijinul acestora autoritățile centrale și locale, precum și persoanele particulare. De asemenea, voi oferi câteva exemple despre situația copiilor refugiați în noua capitală a României, orașul Iași, dar și în alte centre urbane ale României libere.

Demersul meu pornește de la cele câteva contribuții întâlnite în istoriografia română referitoare la refugiul în Moldova², care, însă, insistă mai mult asupra situației armatei și a autorităților statului și mai puțin pe cazul refugiaților civili și al copiilor³. Avem însă la dispoziție o bogată literatură memorialistică, publicată în

Belges à l'épreuve de l'exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale; France, Grande-Bretagne, Pays-Bas. 1914–1918, Brussels, 2008; Magnon Pignot, *Allons, enfants de la patrie: Génération Grande Guerre*, Paris, 2012; eadem, *French Boys and Girls in the Great War: Gender and History of Children's Experiences, 1914–1918*, în *Gender and the First World War*, ed. Christa Hammerle, Oswald Überegger, Birgitta Bader Zaar, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 2014, p. 163–175.

² *România în anii Primului Război Mondial*, vol. II, București, 1987, p. 7–20; Dumitru Preda, *Situația internă din iarna 1916–1917 și în primăvara anului 1917*, în *Istoria militară a poporului român. Evoluția organismului militar românesc de la cucerirea independenței de stat până la înfăptuirea Marii Uniri din 1918. România în anii Primului Război Mondial*, vol. V, București, 1988, p. 510–517; Constantin Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*, București, 1989, vol. I, p. 553–559 și vol. II, p. 6–12; Ion Agrigoroaiei, *Iașii în anii 1916–1918. Opinie publică și stare de spirit în timp de război 1916–1917*, Iași, 1998, p. 35–108; idem, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire și a Marii Uniri. Iași, 1916–1918*, Iași, 2004, p. 42–60; Radu Tudorancea, *Frontul de acasă. Propagandă, atitudini și curente de opinie în România Primului Război Mondial*, ed. a II-a, rev. și adăugită, București, 2016, p. 142–151.

³ Despre copiii refugiați în orașul Piatra Neamț și în împrejurimile acestuia, vezi, spre exemplu: Mihai Șurubaru, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț în anii Primului Război Mondial*,

perioada imediat următoare războiului sau în ultimele decenii, care reprezintă o sursă importantă pentru studiul refugiului populației civile în Moldova. Însemnările făcute de memorialiști (militari, civili refugiați, localnici din Moldova), deși au o doză sporită de subiectivism, ne arată dramatismul acelor vremuri, oferindu-ne exemple despre conduita populației în vreme de război. Coroborarea acestor surse cu informații provenite din documentele de arhivă și din presa vremii mi-au oferit posibilitatea să aduc date noi despre refugiul copiilor români și despre situația lor în Moldova anilor 1916–1918. Finalmente, acest studiu nu reprezintă decât o „punere în temă” asupra situației copiilor refugiați în Moldova, fiind un fragment din ceea ce a însemnat copilăria românească în anii Primului Război Mondial.

COPILĂRII TULBURATE

Intrarea României în război, la 14/27 august 1916, a generat stări de spirit contradictorii în rândul populației. În pofida propagandei cu tentă națională care a pregătit declarația de război și a prezentat în imagini cât mai vii cele dintâi succese militare ale armatei române, primele lovituri de tun erau privite de către români cu emoție, speranță, dar și cu teamă⁴. Carnajele care au avut loc pe teatrele de operațiuni din Europa în primii ani de război și dramele prin care a trecut populația Serbiei ori Belgiei erau exemple grăitoare despre duritatea conflictului și despre importanța momentului pe care îl trăiau românii. Copiii au fost și ei afectați de ceea ce se petrecea în jurul lor. Părinții plecați pe front ori mobilizați de către armată, școlile transformate treptat în spitale și atacurile aeriene ale inamicului au tulburat viața copiilor din România. Deși frontul era departe, la final de august și început de septembrie numărul victimelor a început să crească, odată cu primele înfrângeri ale armatei române, așa că unii dintre copii s-au trezit, peste noapte, orfani de un părinte. Mai mult decât atât, din septembrie 1916, zeppelinele și avioanele inamice au devenit o amenințare demnă de luat în seamă, printre victimele lor numărându-se și copii⁵.

În acest cadru au început să circule informații despre înfrângerile suferite de trupele române, pe diferite teatre de operațiuni. Spre exemplu, după câteva succese militare nu foarte însemnate, trupele române au fost silit să adopte o tactică defensivă și, apoi, să se retragă din teritoriile administrate vremelnic în Transilvania⁶. Odată cu evacuarea Transilvaniei, trupele române au fost însoțite și de o parte a populației de origine română, care a sprijinit instaurarea „administrației românești”,

---

Piatra Neamț, 2006, p. 176–187; idem, *Aspecte ale istoriei orașului Piatra Neamț în anii Primului Război Mondial (1914–1919)*, Piatra Neamț, 2010, p. 186–188.

⁴ N.V. Hodoroabă, *Din războiul de reîntregire. Note și impresii din campanie 1916–1918*, ed. a II-a, București, 1926, p. 13–15; vezi și Zoe Cămărășescu, *Amintiri*, ed. a II-a, București, 2012, p. 369–370.

⁵ Const. Bacalbașa, *Capitala sub ocupația dușmanului 1916–1918*, Brăila, 1921, p. 4–5; Alexandrina Fălcoianu, *Din zile grele. Un examen de conștiință și un răspuns*, București, 1937, p. 25–26.

⁶ Glenn E. Torrey, *România în Primul Război Mondial*, București, 2014, p. 61–76, 107–125.

iar acum se temea de răzbunarea ungarilor⁷. Autoritățile române s-au confruntat astfel cu un „val” de refugiați⁸. Există mărturii care arată dimensiunile fenomenului. Spre exemplu, ofițerul român G.G. Garoescu nota că „românii prin toate satele ne-au ieșit în cale îngroziți de retragerea noastră. Simt că sunt pierduți dacă vor rămâne cu ungurii. Știu bine că spânzurătoarea îi așteaptă. Mulți preferă să fugă în țara noastră decât să rămână sub unguri. De acu încep să se formeze lungile șiruri de căruțe încărcate cu bagaje, femei și copii, care ne vor însoți spre graniță.”⁹ Printre ei găsim preoți, învățători și țărani, care au plecat însoțiți de familiile lor¹⁰. Totodată, din raportul întocmit de primarul orașului Brașov, în octombrie 1916, după retragerea armatei române, aflăm că: „Împreună cu trupele românești, care au fugit de aici, au întors spatele patriei lor natale 274 cetățeni români ai acestui oraș, fugind împreună cu familiile lor. Laolaltă sunt 4–500 persoane de naționalitate românească, între aceștia o parte considerabilă dintre inteligența românească de aici.”¹¹ În prima decadă a lunii octombrie populația din localitățile aflate la poalele Carpaților Meridionali lua contact cu refugiații transilvăneni. Anella N. Robănescu surprinde în jurnalul său trecerea unui grup de refugiați din Făgăraș prin orașul Câmpulung (Muscel): „Te cuprinde groaza când îi vezi: femei, copii și bătrâni goniți de dușmanii reîntorși cu furie, în satul lor dezrobit de frați. Se pare că a fost un vis, prea scurt pentru moment, dar real într-un sfârșit apropiat, cu ajutorul lui Dumnezeu. Toți orașenii se întrec care mai de care cu găzduirea și ospitalitatea fraților refugiați. Un număr de peste 500 de suflete găsesc în scurt timp adăpost în micul oraș.”¹²

Deși nu dispunem de informații concludente privind numărul celor care s-au refugiat în România în toamna anului 1916, putem aprecia că a fost vorba de câteva mii de persoane. Printre ei s-au aflat și mulți copii. De exemplu, printre cei aproximativ 600 de refugiați transilvăneni aflați în zona Buzăului în octombrie 1916 se numărau și 200 de copii. Presa relata faptul că cei mici erau „mai toți goi și fără încălțăminte”, fiind expuși astfel frigului și bolilor¹³. Unii dintre copiii refugiaților

⁷ Torrey amintește de 100 de preoți din Transilvania, care au însoțit armata română la sud de Carpați (*ibidem*, p. 123). Vezi și Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica Românească din Transilvania în perioada dualismului (1867–1918)*, Sibiu, 1986, p. 279–281.

⁸ După unele surse, din Făgăraș s-au refugiat în perioada războiului 605 persoane. Dintre acestea, o parte au trecut în România în toamna anului 1916, atunci când armata română s-a retras din zonele pe care le controla în Transilvania (Ioana Elena Ignat, *Viața cotidiană în Făgăraș în anul 1916. Însemnările vicarului Iacob Popa*, Cluj-Napoca, 2011, p. 22).

⁹ G.G. Garoescu, *În focul mitralierei. Însemnări*, în *Românismul brașovenilor. Documente 1916–1919*, ed. Ioan Vlad, Brașov, 1998, p. 45.

¹⁰ Ioana Elena Ignat, *op. cit.*, p. 182–183.

¹¹ K.E. Schnell, *Raportul primarului dr. Schnell despre timpul dominației românești*, în *Românismul brașovenilor*, ed. Ioan Vlad, p. 97.

¹² Anella N. Robănescu, *Jurnal de război (1916–1918). Amintiri din viața mea*, ed. Ruse Nedelea, București, 2015, p. 11.

¹³ În presă se cerea intervenția oamenilor bogați din oraș pentru ajutorarea copiilor refugiați („Universul”, anul XXXIV, 14 (27) octombrie 1916, nr. 285, ediția de seară, p. 4).

din Transilvania au trecut prin momente dramatice. În aglomerația creată pe drumurile spre România, pe care circulau atât militari, cât și populația civilă, câțiva copii s-au pierdut de părinții lor. Bunăoară, în a doua jumătate a lunii octombrie 1916, o familie din Transilvania își căuta cu disperare cele două fete pierdute la Azuga¹⁴.

O parte a refugiaților transilvăneni au mers spre București, în vreme ce alții s-au îndreptat către județele din zona de est a Munteniei și chiar spre sudul Moldovei. În octombrie 1916 întâlnim refugiați din Transilvania nu numai în Buzău¹⁵, ci și la Galați¹⁶ și Brăila¹⁷.

Autoritățile au încercat să găsească soluții pentru ajutorarea refugiaților din Transilvania. Una dintre măsuri privea posibilitatea ca refugiații să poată schimba maxim 1.000 de coroane de argint, oferindu-li-se varianta ca în termen de trei luni să-și retragă coroanele după ce achitau suma primită în schimbul lor, iar altă măsură a fost inițierea unor subscripții pentru ajutorarea celor veniți de peste munți¹⁸.

În paralel cu luptele din Transilvania, trupele româno-ruse din Dobrogea se confruntau cu un atac viguros din partea adversarilor. În prima săptămână a lunii septembrie armata din Dobrogea a suferit o înfrângere dureroasă, fiind silită să cedeze orașul Turtucaia¹⁹. Luptele din Dobrogea au generat un alt val de refugiați, care urmau armatele româno-ruse aflate în retragere²⁰. Teama celor care își părăsiseră locuințele era generată, în special, de soldații bulgari. În această situație, autoritățile au luat decizia, în octombrie 1916, de a evacua unele localități cu o importantă populație românească (Constanța, Mangalia)²¹. Un ofițer român, martor la evenimente, consemna: „În oraș zăpăceală și dezordine peste tot locul. Nenumărate vehicule pline cu bagaje, bătrâni, femei și copii forfoteau pe străzi și împiedicau circulațiunea. Majoritatea o formau bineînțeleș românii, cari se grăbeau a părăsi orașul, pentru a nu cădea, sărmanii, în mâinile bulgarilor.”²² Imagini despre modul în care a avut loc refugiul populației românești din Dobrogea ne oferă și Yvonne Fitzroy, membră a Spitalului Femeilor Scoțiene, care, în 23 octombrie 1916,

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ În presă se amintește că în noiembrie 1916, la Galați se găseau 300 de refugiați din Transilvania (*ibidem*, 31 (13) octombrie 1916, nr. 302, ediția de seară, p. 4).

¹⁷ Vasile Netea, C. Gh. Marinescu, „*Liga Culturală*” și unirea Transilvaniei cu România, Iași, 1978, p. 288–289.

¹⁸ „Universul”, anul XXXIV, 10 (23) octombrie 1916, nr. 281, ediția de seară, p. 2.

¹⁹ Glenn E. Torrey, *op. cit.*, p. 81–90. Autoritățile și o parte a populației au părăsit orașul pe 9/22 octombrie 1916.

²⁰ La Constanța a funcționat un Comitet de ajutorare a refugiaților din comunele evacuate din cauza războiului. Presa centrală îndemna populația să ajute cu bani, produse alimentare și îmbrăcăminte pe refugiații din Dobrogea („Universul”, anul XXXIV, 3 (16) octombrie 1916, nr. 274, ediția de seară, p. 2).

²¹ Glenn E. Torrey, *op. cit.*, p. 95; Valentin Ciorbea, *Studiu introductiv*, în *Memoriu al administrației germane de etapă din Dobrogea. Întocmit la mijlocul lui aprilie 1917*, ed. Valentin Ciorbea, Constantin Cheraidoglu, Walter Rastätter, Constanța, 2012, p. I.

²² N. Mihăescu, *Amintiri și învățăminte din războiul de întregire a neamului 1916–1919*, București, 1936, p. 53.

nota în jurnalul său: „Femeile suspină iar bărbații stau stoici și nemișcați. Ici și colo pe drum existau momente în care își pierdeau toată stăpânirea de sine. Bărbații, la auzul veștii că vin bulgarii, își dădeau jos nevestele și copiii din căruțe pentru a scăpa mai repede și în groaza care îi apucase chiar își lăsau bebelușii la marginea drumului. Mi-aș dori tare mult ca un anumit popor ce trăiește liniștit pe o anumită insulă să vadă cum arată o țară întreagă, femei și copii și animale – este o priveliște deloc plăcută, dar o lecție bună.”²³ Groaza și traumele prin care au trecut cei refugiați au lăsat urme atât în conștiința, cât și în înfățișarea lor, pe care „femeile scoțiene” le-au denumit „însemnul Exodului”²⁴.

Este dificil să avansăm un număr al celor care au fugit din fața înaintării trupelor adverse, însă martorii vorbeau despre „coloane de refugiați” care treceau spre Dunăre. Conform rapoartelor întocmite de germani în 1917, în zonele pe care le administrau din Dobrogea, populația de naționalitate română a scăzut de la 147.042, înainte de începerea confruntărilor militare, la 87.990, așadar o diferență de 59.052²⁵. După alte aprecieri, din Dobrogea ar fi plecat mai mult de 45.000 de români²⁶. Prin urmare, numărul refugiaților români din Dobrogea se ridică la câteva zeci de mii de persoane, la care se adaugă bulgarii și turcii dobrogeni, evacuați de autoritățile române în toamna anului 1916.

O parte dintre cei care s-au refugiat din calea armatelor inamice au mers mai întâi spre Tulcea²⁷, controlată de trupele româno-ruse, în vreme ce alți refugiați au trecut Dunărea, căutând adăpost la Brăila, Galați și în alte localități de pe malurile fluviului²⁸.

În orașul Galați, port important la Dunăre, primele grupuri de refugiați din Dobrogea au ajuns la mijlocul lunii septembrie. Pentru a răspunde acestei provocări, autoritățile locale au pus în practică o directivă primită de la București înființând un *Comitet pentru ajutorarea refugiaților* și apelând la colecte publice de ajutoare²⁹.

²³ Apud Costel Coroban, *Potârnicile gri. Spitalele femeilor scoțiene în România 1916–1917*, Târgoviște, 2012, p. 104.

²⁴ *Ibidem*, p. 118.

²⁵ Valentin Ciorbea, *Aspecte ale situației Dobrogei la sfârșitul Primului Război Mondial*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, XXIV, 1987, 1, p. 225. Conform calculelor făcute de Constantin Brătescu, dacă în 1913 în orașul Constanța și în localitățile din jur locuiau 15.663 de români, în mai 1917 au fost identificați 9.457. Scăderea populației românești se explică prin numărul mare de refugiați, dar și prin mortalitatea crescută în rândul acesteia în iarna 1916/1917 (idem, *Studiu introductiv*, p. VIII).

²⁶ Gr. Antipa, *L'occupation ennemie de la Roumanie et ses conséquences économiques et sociales*, Paris, New Haven, 1929, p. 51. Din câte se pare, unii dintre refugiații din Dobrogea aflați în Ialomița nu au reușit să plece spre Moldova, fiind prinși din urmă de trupele inamice.

²⁷ În noiembrie 1916, din cauza aglomerației și a condițiilor sanitare precare, la Tulcea a izbucnit holera, care a afectat atât militarii, cât și refugiații. În aceste condiții, autoritățile locale s-au străduit să le vină în ajutor celor refugiați, încercând să le găsească locuri de cazare și să le ofere masa la cantine create special (Arhivele Naționale Istorice Centrale, București (în continuare: ANIC), fond Direcția Poliției și Siguranței Generale, dosar 135/1916, vol. 1, f. 100, 109).

²⁸ Vezi câteva detalii la Sanda Budiș, *Fata tatei și mama fetei. Istoria unei familii între România și Elveția*, Iași, 2012, p. 101–102.

²⁹ Paul Păltânea, *Istoria orașului Galați. De la origini până la 1918*, pt. a II-a, coord. Eugen Drăgoi, ed. a II-a, Galați, 2008, p. 263. Refugiații și oamenii săraci puteau lua masa la patru cantine susținute de persoane și instituții particulare.

Astfel de comitete au fost create, la inițiativa autorităților centrale, în localitățile unde se aflau refugiați³⁰.

Cele întâmplate în Dobrogea, retragerea trupelor române din Transilvania, precum și o încercare eșuată a românilor de a traversa Dunărea pentru a lansa un atac în Bulgaria (manevra de la Flămânda, 29 septembrie – 5 octombrie 1916) au crescut sentimentul de anxietate al populației din Muntenia și Oltenia³¹. Zvonurile că bulgarii ar putea trece Dunărea, atacurile aeriene asupra Bucureștilor, precum și trecerea munților de către trupele germane și austro-ungare, în octombrie 1916, au generat panică în rândul populației și au pus autoritățile în fața variantei unei retrageri spre Moldova, în cazul în care frontul nu se stabilizează³².

Autoritățile au luat câteva măsuri preventive. Începând cu 5/18 octombrie 1916 familiile celor mobilizați urmau să primească ajutoarele acordate de către stat pentru o perioadă de trei luni (octombrie–decembrie)³³. Tot în aceeași perioadă, guvernul român a decis să plătească salariul pe trei luni al funcționarilor, ceea ce însemna că se lua în calcul posibilitatea evacuării unei părți a teritoriului național³⁴. De altfel, încă din septembrie–octombrie 1916 s-a luat în discuție evacuarea Bucureștilor și posibilitatea ca guvernul și alte instituții să fie mutate în Moldova, la Iași³⁵. Spre exemplu, regina Maria nota în *Jurnalul* său, în ziua de 10/23 octombrie: „Nu știu cât de mari au fost pierderile, dar situația este gravă și din nou se vorbește de evacuare.”³⁶

În acest context tragic, Moldova devenea o zonă de refugiu. Unii oameni bogați au închiriat case la Iași, precum și în alte orașe ale Moldovei, în eventualitatea că aveau să fie siliți să plece în refugiu³⁷. Rudele oamenilor politici, precum și alți oameni înstăriți, care erau mai bine informați asupra evoluției luptelor, au început să părăsească Bucureștii încă din a doua jumătate a lunii septembrie și începutul lunii octombrie 1916, călătorind chiar spre Rusia și mai departe spre vestul Europei³⁸. Încă de la începutul lunii octombrie la Iași erau sosiți destul de mulți refugiați, de aceea autoritățile locale au luat măsuri pentru a controla aflulul

³⁰ În acest cadru s-a pus în discuție găsirea unor soluții pentru ajutorarea pe termen lung a refugiaților, încercând să fie preluat modelul francez („Universul”, anul XXXIV, 9 (22) octombrie 1916, nr. 280, ediția de dimineață, p. 1).

³¹ Glenn E. Torrey, *op. cit.*, p. 124. În ziarele românești erau publicate apeluri la calm și totodată se cerea populației să aibă încredere în armata română („Universul”, anul XXXIV, 3 (16) octombrie 1916, nr. 274, ediția de seară, p. 1).

³² Arabella Yarka nota în jurnalul său în ziua de 1/13 octombrie 1916: „Mare panică în București: toată lumea fuge în Moldova. Ne e foarte teamă de o invazie germană” (Arabella Yarka, *De pe o zi pe alta. Carnet intim 1913–1918*, București, 2010, p. 114).

³³ „Universul”, anul XXXIV, 5 (18) octombrie 1916, nr. 276, ediția de seară, p. 2.

³⁴ Alexandru Marghiloman, *Note politice*, vol. II, 1916–1917, București, 1927, p. 235.

³⁵ Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire*, p. 44.

³⁶ Maria, regina României, *Jurnal de război 1916–1917. Precedat de însemnări din 1910–1916*, ed. Lucian Boia, București, 2014, p. 183.

³⁷ Alexandru Marghiloman, *op. cit.*, p. 212, 227.

³⁸ *Ibidem*, p. 230.

de populație³⁹. Începea astfel, în mod discret, să se pună în mișcare un alt „val” de refugiați, care va deveni tot mai puternic pe măsură ce situația militară a României se va înrăutăți. Constantin Bacalbașa prezintă o imagine sugestivă a stării de spirit care domnea în Bucureștii amenințați de apropierea trupelor Puterilor Centrale: „Oamenii cu înalte situațiuni financiare, oameni cari au agitat pentru războiu, oameni politici au început să-și facă bagajele. Exodul spre Moldova și în special către Iași a început. Zilnic trenurile transportau familiile cu dare de mână. Înalți funcționari, militari superiori, bogătași plecau. Unele autorități făceau pregătiri de plecare. Banca Națională, Casa de depuneri își transportau depozitele în convoae ziua în amiaza mare, în văzul tuturor.”⁴⁰

În contextul în care armata română a fost într-o retragere continuă în octombrie și noiembrie⁴¹, iar, în a doua jumătate a lunii noiembrie 1916, trupele germane, bulgare și otomane au trecut Dunărea, a avut loc un exod al populației din Oltenia și Muntenia către Moldova. Acest fenomen a luat amploare și ca urmare a deciziei comandanților militari de a evacua unele zone pentru a organiza linii de apărare în fața dușmanului⁴². Așa s-a întâmplat, de exemplu, la Târgu Jiu. Iată câteva notițe ale lui Ion D. Isca, martor ocular al evacuării și refugiului populației din Jiu, în a doua jumătate a lunii octombrie 1916: „Urgia războiului se abătu asupra satelor de la poala muntelui până la Tg.-Jiu. Bătrânii, femeile și copiii, înspăimântați de proiectilele de tun, care dărmă multe case, de gloanțele mitralierelor, care sparg geamurile și străbat pereții, buimăciți, iau ce brumă pot, din avutul lor și apucă calea pribegiei.”⁴³ Din acest tablou sumbru făceau parte și copiii, care, împreună cu membrii familiei, încercau să se pună la adăpost și să salveze ce puteau de prin gospodării. Același memorialist nota: „Femeile desculțe, prin zloată, aleargă după vaci, porci, oi, păsări ...; bătrânii mână grăbiți boii pe lângă carele încărcate cu lăzi, căldări și alte obiecte casnice. Copii mici abia se țin agățați, cei mai marișori s-au pierdut printre vite, ținându-se să nu le scape. Din toate părțile se ridică ramet de neînchipuit.”⁴⁴

³⁹ „Universul”, anul XXXIV, 8 (21) octombrie 1916, nr. 279, ediția de dimineață, p. 2. C. Argetoianu povestește că la începutul lunii octombrie la Iași se găseau destul de mulți bucureșteni, iar Hotelul Traian era plin (C. Argetoianu, *Memorii pentru cei de mâine. Amintiri din vremea celor de ieri*, vol. III–V, pt. a V-a, 1916–1918, ed. a II-a, ed. Stelian Neagoe, București, 2008, p. 42–43).

⁴⁰ Const. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 20.

⁴¹ Glenn E. Torrey, *op. cit.*, p. 144.

⁴² Unii locuitori și-au părăsit reședința după ce au aflat că era posibil ca localitatea lor să fie evacuată de către armată, fără a mai aștepta ca această măsură să fie pusă în aplicare. Așa a procedat senatorul Gr. Procopiu, din Râmnicu Vâlcea (Gr. Procopiu, *Parlamentul în pribegie (1916–1918). Amintiri, note, impresii*, Râmnicu Vâlcea, 1920, p. 12). Totuși, multe localități din Muntenia au fost evacuate de armată, locuitorii fiind strămutați în zone mai îndepărtate de linia frontului (Șt. Zeletin, *Retragerea*, București, 1926, p. 39). Printre localitățile evacuate din ordinul armatei s-a aflat și orașul Târgu Jiu (ANIC, fond Direcția Poliției și Siguranței Generale, dosar 135/1916, vol. 2, f. 208).

⁴³ Ion D. Isac, *Din zilele unui învățător de la țară. Memorial din Primul Război Mondial. Intervenții parlamentare. Publicistică*, ed. Octavian Ungureanu, București, 1986, p. 92.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 111.

Imagini asemănătoare sunt prezentate și de preotul N.V. Hodoroabă, care scria despre situația satelor din Argeș, în noiembrie 1916: „Aspectul e trist. Bătrâni gârboviți, femei țipând cu pruncii la sân, altele legănându-i pe malul șanțului în albiei înfipte în glod; copii mânând porci și cârduri de vite; trec sute de cară încărcate; lumea e speriată.”⁴⁵ Odată cu retragerea trupelor române spre București, numărul refugiaților care le însoțeau avea să devină tot mai mare. Unii dintre refugiați, lipsiți de resurse financiare pentru a mai continua drumul, se întorceau la casele lor⁴⁶, în vreme ce alții călătoreau, alături de copiii lor, în condiții umilitoare: „Fete și doamne bine îmbrăcate stau cu copiii înghesuite în vagoane de vite, pe bălegare. Pe deasupra vagoanelor nu-și mai află loc.”⁴⁷

Guvernul a încercat, totuși, să limiteze proporțiile refugiului. Liderii români se temeau ca nu cumva numărul populației refugiate în Moldova să fie prea mare. Aceasta ar fi dus la o serie întreagă de probleme: foamete; lipsa locuințelor; pericolul iminent al declanșării unor epidemii. Pe de altă parte, refugiații riscau să îngreuneze circulația armatei și evacuarea în Moldova a bunurilor de valoare ale statului. Totodată, se spera că aceste măsuri vor fi temporare, de aceea autoritățile nu doreau să disloce o mare masă de populație, pe care apoi să nu o poată controla.

Cu toate acestea, așa cum am arătat deja, au luat drumul bejeniei familii întregi, pe când altele și-au trimis, de teama invadatorilor, doar fetele în refugiu. În funcție de gradul de educație și de sursele de informare, populația reacționa diferit în fața posibilei amenințări care venea dinspre trupele invadatoare. Iată două exemple. Zoe Cămărășescu nota că „fetele tinere nu puteau risca primejdiile unei ocupații și nici băieții să fie expuși unor cruzimi cum se văzuseră în fotografiile din «Illustration»”⁴⁸, iar Constantin Bacalbașa consemna că „femeile mai ales sunt terorizate. Servitoarea mea vine plângând și mă roagă s-o las să fugă fiindcă toată lumea spune că nemții au să facă cruzimi ne mai pomenite. Se spune că femeile au să fie violate și apoi omorâte, că toți copiii au să fie omorâți, că de la femei au să se ia toate bijuteriile, că toți banii au să fie rechiziționați și așa mai departe.”⁴⁹ De asemenea, soțiile și copiii multor ofițeri aflați pe front au pornit spre Moldova pentru a nu cădea în mâinile dușmanilor. Pe lângă aceste cazuri există și o altă categorie, cea a adolescenților care făceau parte din Asociația Cercetașii României (înființată în 1914). Cercetașii au ajutat trupele românești în luptele de la Jiu, fiind decorați de autorități⁵⁰, iar faptele lor au fost expuse într-un comunicat făcut public⁵¹,

⁴⁵ N.V. Hodoroabă, *op. cit.*, p. 153.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 173. Preotul consemna: „În grupuri mari, flăcăi, băieți și fete cari au plecat din sate se întorc acum îndărăt, zgribuliți și mulți goi și desculți.”

⁴⁷ *Ibidem*, p. 168.

⁴⁸ Zoe Cămărășescu, *op. cit.*, p. 375.

⁴⁹ Const. Bacalbașa, *op. cit.*, p. 21.

⁵⁰ Alexandru Daia, *Eroi la 16 ani. Însemnările unui fost cercetaș. Jurnal de război 1916–1918*, București, 1981, p. 88.

⁵¹ Vasile Th. Cancicov, *Impresii și păreri personale din timpul războiului României. Jurnal zilnic 13 august 1916 – 31 decembrie 1918*, vol. II, București, 1921, p. 539–540.

ceea ce ar fi putut genera represalii din partea trupelor adverse, în cazul ocupării unei părți însemnate din teritoriul României. De aceea, conducerea asociației a luat decizia să ceară, în noiembrie 1916, membrilor săi să pornească spre Moldova⁵². Astfel că adolescenți grupați pe legiuni și cohorte, dar și de-a valma, au pornit în refugiu. Unii au reușit să urce în trenuri, însă alții se pare că au parcurs drumul spre Moldova pe jos⁵³. Sabina Cantacuzino consemna: „Cercetași de la 12 la 17 ani, de frica lagărelor de concentrare germane, fură porniți pe jos ca organizațiile militare, deși erau încă niște copii plâpânzi; mulți s-au prăpădit pe drum sau de urmările răcelii și prea marei oboseli.”⁵⁴

O altă categorie care a fost evacuată, de această dată în urma unui ordin emis de Ministerul de Război, a fost aceea a tinerilor încorporabili din generațiile 1917–1920⁵⁵. Aceștia urmau să reprezinte viitorul armatei române, care suferise pierderi mari în campania din 1916.

În contextul în care exista posibilitatea ocupării Bucureștilor, la Marele Cartier General a avut loc, pe 11/24 noiembrie, un consiliu de miniștri care a hotărât evacuarea la Iași a ministerelor, a autorităților centrale, a parlamentului și a misiunilor diplomatice⁵⁶. Autoritățile române au procedat la evacuarea administrației centrale, a arhivelor, a tezaurului Băncii Naționale⁵⁷, precum și a unor întreprinderi industriale⁵⁸. Miza generală era ca autoritățile refugiate în Moldova să organizeze rezistența armată și să păstreze conturul politic al statului român liber.

Regina Maria a pornit spre Iași pe 13/26 noiembrie, într-un tren special, însoțită de apropiații săi. Cu acest prilej, regina nota: „Trenul e foarte plin, toate doamnele mele și tot felul de rude de-ale lor, familia Știrbey, Denize și familia lui, o puzderie de servitori, o mulțime nesfârșită, nesfârșită de bagaje.”⁵⁹ În noaptea de 18 noiembrie/1 decembrie 1916, membrii guvernului au plecat cu un tren special la Iași, în vreme ce pe 23 noiembrie/6 decembrie, forțele inamice ocupau Bucureștii⁶⁰.

⁵² Alexandru Daia, *op. cit.*, p. 93–94; I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. II, München, 1981, p. 67.

⁵³ Vasile Th. Cancicov, *op. cit.*, p. 517, 539–540.

⁵⁴ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919. Cu un adaos de însemnări 1870–1941*, București, 2013, p. 29. Un contemporan scria despre drama prin care au trecut cercetașii: „Locuitorii din Tecuci își amintesc cu durere sosirea într-un amurg de seară ermetică a câtorva mii de olteni copii între 16 și 17 ani ajunși fără ca cineva să știe că sosesc, fără să-i aștepte vreo baracă încălzită. Au dormit în grădina publică a orașului și câțiva nu s-au mai sculat” (Pascal Tonceanu, *Un an de pribegie. Decembrie 1916 – decembrie 1917*, Odessa, 1917, p. 8).

⁵⁵ Mircea Iosa, *Situația internă în urma campaniei militare din anul 1916*, în *România în Primul Război Mondial*, București, 1979, p. 247.

⁵⁶ Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire*, p. 44; Radu R. Rosetti, *Mărturisiri (1914–1919)*, ed. Maria Georgescu, București, 1997, p. 153.

⁵⁷ Vezi câteva detalii la Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Iași (în continuare: ANRSJI), Colecția N.A. Bogdan, mapa 1, vol. 1, N.A. Bogdan, *Iașul, leagăn al unirii neamului românesc. Amintiri și însemnări din 1916–1918*, f. 77–78.

⁵⁸ Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 243.

⁵⁹ Maria, regina României, *op. cit.*, p. 234.

⁶⁰ Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire*, p. 45.

Refugiații din Transilvania, Oltenia, Muntenia și Dobrogea au găsit în Moldova și alți băjenari. Erau locuitorii din satele de la granița româno-austro-ungară din Bucovina ori cei aflați în localitățile de la frontiera dinspre Transilvania, care, în toamna anului 1916, odată cu apropierea armatei imperiale, au decis să se refugieze în locuri mai îndepărtate de linia frontului⁶¹.

DRUMUL SPRE LOCURI MAI SIGURE

Retragerea populației s-a făcut în condiții foarte dificile fără a exista un plan de evacuare în cazul civililor⁶². Părinții au încercat, după puterile lor, să le ofere copiilor condiții cât mai bune de călătorie, însă chiar și pentru cei cu funcții și cu bani era dificil, în ultima parte a lunii noiembrie, să găsească un mijloc de transport sigur. Unii dintre norocoșii care s-au putut urca în trenuri au călătorit într-o aglomerație de nedescris. Autoritățile au încercat să reglementeze transportul pe calea ferată. Astfel, la mijlocul lunii noiembrie au fost create la București patru centre de unde se puteau elibera permise pentru intrarea în Gara de Nord. Cei care doreau să plece din capitală cu trenul trebuiau să se prezinte la centrul respectiv, arondat zonei unde domiciliau, îmbarcarea făcându-se a doua zi după cumpărarea biletului⁶³. În acest context, Gara de Nord devenise un loc extrem de aglomerat, unde se pătrundea cu mare greutate.

I.G. Duca nota în amintirile sale: „La Gara de Nord situația era de nedescris, mii de oameni se înghesuiau să plece, luau trenurile cu asalt și poliția cu greutate putea să mențină aparențele unei ordini ... Pe toate barierele curgeau șiroaie de refugiați, hotelurile, hanurile, casele particulare erau pline de acești nenorociți, victime ale invaziei. Pe când unii veneau, alții o porneau mai departe spre Moldova.”⁶⁴ Dacă ar fi să dăm crezare relatărilor semnate de Ethel Greening Pantazzi, soția ofițerului de marină Vasile Pantazzi, unii copii au căzut victime

⁶¹ Arhiva Mitropoliei Moldovei și Bucovinei (în continuare: AMMB), dosar 107/1920, vol. I, f. 327. Îi mulțumesc lui Ionel Moldovan pentru că mi-a pus la dispoziție informații din această arhivă.

⁶² Ștefan Zeletin, martor al evenimentelor din ultimele luni ale anului 1916, critică autoritățile pentru modul în care au gestionat situația țării în acea perioadă, apreciind: „Haosul retragerii a fost urmarea firească a zăpăcelii fără pildă în care căzuseră atunci toți cei care se pretind cu răspundere. Când nemții au început a pătrunde peste graniță, cărmuitorii noștri socotiră de cuviință să golească satele de la munte, îngrămădind locuitorii în comunele depărtate de front. Dar când înaintarea dușmanului deveni fulgerătoare, brava noastră administrație găsi că e mult mai cuminte să-și scape înainte de toate propria-i piele, luând în chip simplu fuga și lăsând locuitorii în voia soartei, așa cum îi adunase unii peste alții, cei localnici și cei strămutați din alte părți. Atunci s-a născut acea pagină de jale și durere în istoria neamului nostru: exodul populației civile din părțile oltene și muntene, nu ordonat și chibzuit de sus, ci la întâmplare, în haos și zăpăceală desăvârșită, fiecare părăsindu-și casa și pornind în lumea mare cu ceea ce putea lua cu dânsul” (Șt. Zeletin, *op. cit.*, p. 39).

⁶³ Mircea Iosa, *op. cit.*, p. 246. Ziarele anunțau încă din 29 octombrie/11 noiembrie noul program al trenurilor de călători care legau Bucureștii de Craiova, Galați și Iași („Universul”, anul XXXIV, 29 octombrie/11 noiembrie 1916, nr. 300, ediția de dimineață, p. 1).

⁶⁴ I.G. Duca, *op. cit.*, p. 70.

încercării disperate a părinților de a prinde un loc în trenurile supraaglomerate. „Semiîntunericul ne acoperea pe coridoarele gării. Călcai mereu pe piciorul sau mâna unuia dintre numeroșii refugiați care dormeau pe peronul de ciment, cu capul pe câte o boccea cu lucrurile care îi mai rămăseseră. B.⁶⁵ spunea că unii dintre acești sărmani erau aici de câteva zile, încercând să se îmbarce în trenurile de evacuare; în încercările nebunești de a prinde un loc mulți fuseseră răniți, iar câțiva copilași omorâți în îmbulzeală.”⁶⁶ Situația din Gara de Nord nu era însă o excepție. Și alte gări erau pline de oameni care sperau să prindă un loc în trenurile care plecau spre Moldova. De exemplu, în aceeași perioadă, în gara Făurei era următoarea situație: „Peronul era tixit de lume: băieți tineri neîncorporați, alături de oameni în vârstă, îmbrăcați aproape toți în haine civile, cu traiste de gât, cu pachete la subsioară se mișcă de colo, colo, șed de vorbă în pâlcuri sau sunt trântiți pe cimentul rece al peronului. Scoborârea unora din răniți le atrage privirile curioase. Se strâng, se înghesuie îngrijorați, avizi de noutăți, în jurul câte unuia, care povestește. Sunt soldații cercului de recrutare, porniți din Călărași pe jos, spre Moldova.”⁶⁷

În condițiile în care trenurile cu civili ori cu răniți trebuiau să cedeze întâietatea celor care transportau trupele spre front ori celor aflate în retragere, cei aproximativ 400 de km până la Iași au fost parcurși, în unele situații, chiar și într-o săptămână⁶⁸. Totuși, au fost și cazuri fericite. Deși a părăsit capitala cu câteva zile înainte de intrarea trupelor inamice, pentru Ethel Greening Pantazzi și copiii săi drumul spre Iași a durat doar 23 de ore, într-un tren rezervat pentru personalul și familiile celor care activau în marina militară a României⁶⁹. Copiii s-au odihnit într-un compartiment alăturat de cel al adulților, parcurgând o parte din drumul spre Moldova în lumea viselor și nu în mijlocul realității crude.

Alți refugiați au plecat spre Moldova cu mașinile personale ori în vehicule aparținând armatei. Deși era mai confortabil, aglomerația de pe drumuri și starea proastă a căilor de comunicații transformau călătoria într-o aventură⁷⁰. Iată ce ne spune ofițerul Radu R. Rosetti, care a călătorit cu mașina, despre ceea ce văzuse pe 3 decembrie 1916, pe drumul care lega Bucureștii de Ploiești: „Ziua fusese posomorâtă. Șoseaua, în bună stare, ar fi îngăduit un mers mai repede, dar era ocupată de mulțimea de refugiați, de convoaiele militare, de mici unități, care, într-un

⁶⁵ Este vorba de soțul autoarei, Vasile Pantazzi.

⁶⁶ Ethel Greening Pantazzi, *România în lumini și umbre (1909–1919)*, București, 2015, p. 178.

⁶⁷ Ion F. Buricescu, *Pe margini de prăpastie. Însemnări din războiul pentru întregire*, București, 1939, p. 54.

⁶⁸ Vasile Bianu, *Însemnări din războiul României Mari*, vol. I, *De la mobilizări până la Pacea din București*, Cluj, 1926, p. 59. Multe trenuri au stat zile întregi prin gări ori pe linii de tren dezafectate, ceea ce nu a făcut decât să potențeze foamea, frigul și teama pe care o resimțeau acut pasagerii.

⁶⁹ Ethel Greening Pantazzi, *op. cit.*, p. 180.

⁷⁰ Unii refugiați au preferat să meargă cu trenul, în condițiile în care aveau locuri asigurate, și să trimită servitorii cu mașina spre Moldova. Acesta este cazul lui Ethel Greening Pantazzi, care a călătorit cu trenul spre Iași, în vreme ce șoferul a adus automobilul în același oraș (*ibidem*, p. 177, 183). Aceste exemple demonstrează că o călătorie cu trenul era considerată mai sigură, în acel moment, decât una cu automobilul.

amestec ce e greu de descris, care cu boi, cu cai, trăsuri militare, tunuri scoase din luptă, automobile, se scurgeau spre Ploiești într-o mare dezordine.”⁷¹

Oamenii mai săraci au pornit în refugiu cu carele cu boi, cu căruțele cu cai sau chiar pe jos. Astfel de imagini sunt frecvent descrise în memorialistică, iar unul dintre observatorii acestui exod aprecia că „era o viziune de infern”⁷². Un martor al acelor evenimente, Vasile Bianu, notează că în decembrie 1916, în sudul Moldovei, între Galați și Bârlad, se aflau trase pe o linie ferată nefolosită mai multe garnituri de trenuri – cu zeci de vagoane – în care se aflau refugiați. Aceștia plecaseră din diverse zone ale României din cauza apropierei trupelor Puterilor Centrale. O parte dintre refugiați proveneau din Dobrogea, iar alții din Oltenia⁷³.

Unii dintre refugiați, în special copiii mici și bătrânii, dar și soldații răniți, nu au supraviețuit condițiilor extreme (vânt, ploaie, vreme rece, oboseală). De aceea, de-a lungul drumurilor, ne spun unii memorialiști, se vedeau presărate morminte ale celor decedați⁷⁴. Vasile Bianu povestește un episod dramatic: „Într-o dimineață a murit o copilă de 4 luni, mai mult de frig, a unei femei din com. Cheseler (Dobrogea), care mai avea 3 copii cu ea, iar bărbatul ei era mobilizat de la începutul războiului, fără să mai știe ceva despre el. Copila a pus-o într-o cutiuță de lemn și a înmormântat-o pe marginea liniei ferate.”⁷⁵

Așadar, rând pe rând, de la finalul lunii septembrie, dar mai ales din octombrie și până în decembrie 1916, refugiații din Dobrogea, Transilvania, Oltenia și Muntenia au călătorit spre Moldova, alături de armata aflată în retragere. Printre cei refugiați se numărau și mulți copii, de la cei aflați în primele luni de viață, până la adolescenții care făceau parte din „legiunile cercetașilor”. Atât pentru ei, cât și pentru autoritățile care au lăsat sub ocupația dușmanilor capitala și o parte însemnată a teritoriului României, începea o nouă perioadă dificilă, departe de locurile dragi și de unii dintre membrii familiei lor. Părinți și copii, tineri și bătrâni erau nevoiți să suporte condițiile refugiului într-un stat cu teritoriul mult diminuat, la aproximativ 40.000 km², față de cei 138.000 km² cât avea România înainte de intrarea în război, aflat sub amenințarea constantă a armatelor Puterilor Centrale.

COPILĂRIE ÎN REFUGIU

Este dificil de apreciat câți refugiați civili și mai ales câți copii au ajuns în teritoriul necucerit al statului român în ultimele luni ale anului 1916. De obicei, în lucrările care abordează participarea României în Primul Război Mondial se estimează că în 1917–1918 în Moldova erau mai mult de 1,5 milioane de refugiați (aici fiind inclusă și armata) și aproape 1 milion de soldați ruși⁷⁶. Considerăm însă

⁷¹ Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 158.

⁷² I.G. Duca, *op. cit.*, p. 66.

⁷³ Vasile Bianu, *op. cit.*, p. 59–60.

⁷⁴ Radu R. Rosetti, *op. cit.*, p. 159.

⁷⁵ Vasile Bianu, *op. cit.*, p. 60.

⁷⁶ Dumitru Preda, *op. cit.*, p. 511.

că această cifră este mult mai mare decât în realitate. Spre exemplu, din București au luat calea refugiului, după unele opinii, aproximativ zece procente din populație⁷⁷, în vreme ce alți autori consideră că 21,96% din cei aproape 396.000 de locuitori au plecat spre Moldova⁷⁸. Cu alte cuvinte, nu putem vorbi despre un adevărat exod al populației Bucureștilor spre Moldova, așa cum susțineau unii memorialiști⁷⁹, în condițiile în care datele recensământului populației Bucureștilor, publicate în ianuarie 1917, arătau că în orașul de pe Dâmbovița erau 308.987 de locuitori⁸⁰. Așadar, câteva zeci de mii de bucureșteni au plecat spre Moldova în ultimele luni ale anului 1916. Lor li s-au adăugat câteva zeci de mii de locuitori din Dobrogea, câteva mii de transilvăneni, precum și mulți refugiați din Oltenia și din Muntenia. Totodată, conform datelor pe care le aveau la dispoziție germanii în ianuarie 1917, populația din teritoriile României controlate de ei era cu aproximativ 800.000 de locuitori mai mică decât înainte de război⁸¹. Așadar, aceștia erau fie încorporați în armata română, fie civili care au luat calea refugiului spre Moldova. Printre cei din urmă s-au aflat și un număr mare de copii, având în vedere că familiile refugiate erau compuse, în medie, din câte doi-trei copii fiecare⁸².

Prin urmare, la finalul anului 1916 populația care locuia în Moldova a crescut brusc, aceasta în condițiile în care numărul locuitorilor din Moldova, conform recensământului din 1912, era de 2,5 milioane⁸³. Marea aglomerare de oameni, stabiliți mai cu seamă în anumite zone ale Moldovei, a dat naștere la epidemii. Cu toate încercările autorităților de a limita proporțiile dezastrului, tifosul exantematic și febra recurentă au făcut numeroase victime, în iarna 1916–1917, atât printre refugiați și localnici, cât mai ales în rândul militarilor.

În unele orașe, numărul populației a crescut de câteva ori față de situația de dinainte de război. Cel mai afectat a fost orașul Iași, care, devenind acum capitală a României, a atras un număr mare de refugiați. Cei mai mulți dintre ei s-au îndreptat spre Iași în speranța că, locuind alături de guvern și autoritățile centrale, își vor putea asigura mai ușor mijloacele de existență. După unele aprecieri, orașul ar fi găzduit aproximativ 300.000 de refugiați⁸⁴, în condițiile în care înainte de război

⁷⁷ Constantin Kirițescu, *op. cit.*, vol. I, p. 555.

⁷⁸ Ș. Rădulescu-Zoner, Irina Gavrilă, *Date privind populația orașului București în anii Războiului de Întregire a României (1916–1918)*, în „Revista de istorie”, 40, 1987, nr. 7, p. 694–695. Autorii includ printre refugiați și bărbații încorporați în armată, ceea ce face ca numărul real al populației civile refugiate să fie cu mult mai mic.

⁷⁹ Spre exemplu, diplomatul american Charles J. Vopicka considera că în București ar mai fi rămas aproximativ 150.000 de locuitori, ceea ce este o apreciere greșită (Charles J. Vopicka, *Secretele Balcanilor. Șapte ani din viața unui diplomat în centrul furtunos al Europei*, Iași, 2010, p. 109).

⁸⁰ Ș. Rădulescu-Zoner, Irina Gavrilă, *op. cit.*, p. 694.

⁸¹ Lisa Mayerhofer, *Zwischen Freund und Feind. Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*, München, 2010, p. 40–41.

⁸² Analizând declarațiile pentru așezarea în comuna Iași semnate de refugiați, observăm că erau familii și cu 5–6 copii, dar au fost și destule persoane care nu au trecut nimic la rubrica „însoțit de” (vezi, de exemplu, ANRSJI, fond Primăria Municipiului Iași, dosar 87/1916, vol. IX, *passim*).

⁸³ Ionel Muntele, *Populația Moldovei în ultimele două secole*, Iași, 1998, p. 129. Autorul apreciază că suprafața Moldovei era de 46.000 km² și populația de 2.510.720 de locuitori.

⁸⁴ Charles J. Vopicka, *op. cit.*, p. 137.

avea în jur de 75.000–80.000 de locuitori. După alte opinii, în 1917 populația noii capitale ajunsese chiar la jumătate de milion de locuitori⁸⁵. Totodată, în presa ieșeană se afirma, în ianuarie 1917, că în Iași locuiau între 400.000 și 450.000 de locuitori, fără efectivele armatelor română și rusă cantonate în zonă⁸⁶. Acest fapt îi făcea pe unii dintre locuitorii orașului să afirme, cu ușoară ironie, că a avut loc o „ocupare” a orașului de către refugiați⁸⁷.

Și în alte orașe exista un număr important de refugiați, însă fără a se apropia de situația din Iași. Spre exemplu, spre finalul anului 1916, populația Galațiului era aproape dublă (120.000–130.000) față de perioada de pace⁸⁸, în vreme ce Alexandru Averescu consemna, în notițele sale zilnice: „Este necesar să se descentralizeze aglomerațiunea aceasta enormă de lume din Bacău.”⁸⁹ De asemenea, în noiembrie 1916, în zona Hușilor se aflau pe lângă câteva sute de internați civili și aproximativ 300 de refugiați din Dobrogea, Transilvania și Muntenia⁹⁰. Din alte surse aflăm că printre refugiații de la Huși se aflau și mulți copii⁹¹.

Această mare aglomerare de oameni a generat o adevărată luptă pentru găsirea unei camere de locuit. În orașele moldave, și în special în Iași, chiriile atinseseră cote greu de suportat de către oamenii de rând⁹². În plus, fondul locativ era destul de restrâns, ceea ce a dus la suprapopularea clădirilor existente și a determinat autoritățile să găsească diverse formule pentru a-i ajuta pe refugiați fără posibilități financiare. Spre exemplu, există date care confirmă că în 1917 erau refugiați care locuiau în vagoane de tren scoase din uz, deoarece autoritățile nu reușiseră să le găsească un spațiu locativ mai bun⁹³, în vreme ce alții au fost instalați în cămine improvizate. Așa s-a întâmplat la Institutul de Anatomie din Iași, unde a fost creat un „cămin al refugiaților”⁹⁴. Un număr mai mic de refugiați și-au găsit adăpost prin sate⁹⁵, asta și pentru că în multe zone rurale au fost încartiruite trupele române aflate în refacere, precum și soldați ai armatei ruse.

⁸⁵ Vasile Bianu, *op. cit.*, p. 71; Iorgu Iordan, *Memorii*, vol. I, București, 1976, p. 284.

⁸⁶ *Apud* Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire*, p. 51.

⁸⁷ Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 284–285. Despre nemulțumirile ieșenilor față de refugiați scrie și N.A. Bogdan (ANRSJI, Colecția N.A. Bogdan, mapa 1, vol. 1, N.A. Bogdan, *op. cit.*, f. 81–82).

⁸⁸ Grigore Trancu-Iași, *Țara mea. Memorii 1916–1920*, ed. Fabian Anton, București, 1998, p. 9. Populația includea trupele și răniții aflați în oraș, alături de refugiați.

⁸⁹ Alexandru Averescu, *Notițe zilnice din război*, vol. II, 1916–1918 (*Războiul nostru*), ed. Eftimie Ardeleanu, Adrian Pande, București, 1992, p. 114.

⁹⁰ ANIC, fond Direcția Poliției și Siguranței Generale, dosar 135/1916, vol. 1, f. 110.

⁹¹ Costin Clit, *Liceul Teoretic „Cuza Vodă” din Huși. Studiu monografic*, Vaslui, 2003, p. 16.

⁹² Ethel Greening Pantazzi, *op. cit.*, p. 182. Unii dintre refugiații veniți mai repede în Iași, care au închiriat locuințe la prețuri mai mici, au subînchiriat o parte dintre ele celor care au ajuns mai târziu în acel oraș (ANRSJI, Colecția N.A. Bogdan, mapa 1, vol. 1, N.A. Bogdan, *op. cit.*, f. 116.)

⁹³ Vasile Bianu, *op. cit.*, p. 109. El se referă la situația din Iași.

⁹⁴ Gh. Sibechi, *Facultatea de Medicină din Iași în anii 1916–1918*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol”, XXIII, 1986, p. 299.

⁹⁵ Spre exemplu, în comuna Hermeziu din județul Iași preotul a oferit ajutor celor șase refugiați stabiliți în localitate (AMMB, dosar 107/1920, vol. I, f. 51).

Chiar dacă cel mai important lucru pentru liderii români era refacerea potențialului militar al României și continuarea războiului, guvernul a încercat să ofere soluții și pentru refugiați. În acest context a fost constituit un *Comitet pentru asistență a refugiaților și evacuaților*, iar în diverse orașe au fost create „comitete de doamne”, care ajutau populația nevoiașă și pe refugiați⁹⁶. Atât pentru tinerii cercetași, cât și pentru alți copii refugiați s-au pus bazele unor colonii școlare⁹⁷. O parte dintre aceste colonii au funcționat pe lângă mănăstiri, cum a fost cea de la Vorona⁹⁸, observându-se astfel o colaborare între Biserica Ortodoxă și guvernul României.

Încă din decembrie 1916, conducerea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice era interesată să vadă care erau dimensiunile problemei cu care se confrunta și cum putea acționa în sprijinul copiilor refugiați alături de familiile lor, dar mai ales al copiilor orfani ori al tinerilor refugiați a căror familie rămăsese în teritoriile ocupate. În acest sens, ministrul a trimis în teritoriu o circulară prin care cerea date despre copiii refugiați în Moldova⁹⁹. Totodată, s-a încercat plasarea elevilor refugiați la diferite școli, unde puteau fi integrați, și acordarea, prin intermediul Casei Școalelor¹⁰⁰, de ajutoare financiare. În plus, mulți elevi au fost scutiți de diverse taxe școlare și sprijiniți astfel să își continue ori să își definitiveze studiile¹⁰¹.

Inițiatiile guvernamentale au fost preluate și, în măsura în care era posibil, aplicate de către autoritățile locale și directorii de școli. Iată situația copiilor refugiați în Huși în anii Primului Război Mondial, conform mărturiei directorului Gimnaziului „Anastasia Panu” din același oraș: „Elevii refugiați au fost adăpostiți, căci unii erau fără familie și dezorientați și întreținuți în colonii cercetășești sub supravegherea Legiunii de cercetași, iar alții plasați pe la spitale, ca cercetași pentru ajutorarea medicilor, a Crucii Roșii și a administrației spitalelor. Școala a continuat studiile după program. Astfel elevii localnici și cei refugiați nu și-au pierdut anii de studiu și n-au umblat vagabondând prin lume. Iar profesorii și-au găsit ocupația pentru care erau pregătiți, făcându-și datoria, chiar fără manuale.”¹⁰²

Avem la dispoziție date mai clare despre situația copiilor refugiați în județul Neamț. Aici, în ianuarie 1917, se găseau 155 de copii refugiați, pentru ca la mijlocul anului să fie înregistrați 445 de tineri, dintre care 168 erau elevi¹⁰³. În lipsa resurselor financiare cu care să își asigure cele necesare traiului zilnic, refugiații au apelat la sprijinul comunității locale. Spre exemplu, în februarie 1918, 41 de familii

⁹⁶ Un astfel de comitet a fost creat, spre exemplu, la Bacău de către Clotilda, soția generalului Alexandru Averescu (a se vedea Alexandru Averescu, *op. cit.*, p. 114).

⁹⁷ D. Preda, *op. cit.*, p. 512; I.G. Duca, *op. cit.*, p. 139.

⁹⁸ Pimen, mitropolitul Moldovei și Sucevei, *Amintiri din Marele Război*, 1923, p. 69–70.

⁹⁹ Mihai Șurubaru, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț*, p. 176.

¹⁰⁰ Vezi ANIC, fond Casa Școalelor, dosar 4/1917, f. 3–43. Unii dintre copiii care primeau ajutor aveau părinți în teritoriile ocupate.

¹⁰¹ *Ibidem*, dosar 5/1917, f. 213, 214, 240, 279. Unele dintre cereri erau semnate de către elevi, în vreme ce altele erau semnate de părinții lor ori de rude.

¹⁰² *Apud* Costin Clit, *op. cit.*, p. 16. Totodată, la gimnaziul hușean au fost integrați mai mulți profesori refugiați din Dobrogea, Oltenia și Muntenia (*ibidem*, p. 37).

¹⁰³ Mihai Șurubaru, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț*, p. 176–177, 180.

refugiate, care aveau între doi și paisprezece membri, au primit ajutoare din partea autorităților și a Operei de Asistență „Regina Maria”¹⁰⁴. Și aici, la fel ca la Huși și ca în alte localități, copiii refugiați au urmat cursurile școlilor din zonă și ale Liceului „Petru Rareș”¹⁰⁵, în vreme ce la Târgu Neamț erau, în 1917, aproximativ 70–80 de elevi refugiați care urmau cursurile secundare ale școlilor din localitate¹⁰⁶. Printre copiii refugiați în Piatra Neamț s-a aflat și un grup de eleve ale Școlii Publice de Gospodărie Rurală din Teiu, județul Argeș. Acestea, însoțite de diriginta lor, s-au refugiat mai întâi la Bârlad, pentru ca mai apoi să fie direcționate de către autorități în orașul Piatra Neamț. De multe ori elevele și diriginta lor au fost ajutate să facă față nevoilor cotidiene de către comunitatea locală, dar mai ales de către parohul Bisericii „Sfântul Gheorghe”¹⁰⁷. La Piatra Neamț a fost creată și o „Legiune a refugiaților”, organizată pe principiul cercetașilor, care îi grupa pe tinerii și elevii refugiați¹⁰⁸. Totodată, autoritățile au decis ca o parte dintre copiii refugiați să formeze o colonie pe lângă Școala de Legumicultură din județ, cu scopul de a învăța să cultive legume, atât de importante în acele vremuri de război¹⁰⁹.

Într-o altă zonă a Moldovei, la Bârlad, a funcționat un „azil pentru refugiați”, unde au primit asistență medicală și sprijin pentru continuarea studiilor copii ajunși din diverse zone ale țării¹¹⁰.

În anii războiului au fost inițiate colecte publice pentru ajutorarea refugiaților, iar regina Maria a României și alte doamne din înalta societate au sprijinit refugiații nevoiași¹¹¹. Mai mult decât atât, Casa Regală a României a oferit, cu diferite ocazii, ajutoare financiare și diverse produse, care au fost distribuite de autoritățile locale¹¹².

Și totuși, situația multor refugiați a fost dificilă, din lipsa hranei, a lemnului de foc sau din cauza stării de igienă precare. De aceea, unii dintre copiii refugiați, epuizați de drumul parcurs spre Moldova și slăbiți de condițiile grele de trai din refugiu, au căzut victime epidemiilor care au bântuit Moldova în anii războiului. I.G. Duca, ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, nota în *Amintirile* sale, despre starea unor refugiați aflați la Iași în iarna 1916–1917: „Îmi aduc aminte că am fost într-o zi cu Simionescu și Valaori, la Facultatea de Medicină, unde mi se comunicase că s-au pripășit o serie de refugiați, îndeosebi copii de școală veniți de câteva zile. Ceea ce am văzut era groaznic: în pivnițele aripei care se construia zăceau într-o

¹⁰⁴ Idem, *Aspecte ale istoriei orașului Piatra Neamț*, p. 187–188.

¹⁰⁵ Idem, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț*, p. 137–138.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 141.

¹⁰⁷ AMMB, dosar 107/1920, vol. I, f. 113.

¹⁰⁸ Mihai Șurubaru, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț*, p. 176–186.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 187.

¹¹⁰ *Istoria Bârladului*, vol. I, coord. Oltea Rășcanu-Grămăticu, Vaslui, 1998, p. 313.

¹¹¹ Maria, regina României, *op. cit.*, p. 263. Vezi Ion Agrigoroaiei, *Opinie publică și stare de spirit în vremea Războiului de Întregire*, p. 57.

¹¹² Spre exemplu, în decembrie 1916, Casa Regală dona municipalității ieșene, cu ocazia sărbătorilor de iarnă, suma de 12.000 de lei pentru a fi împărțită persoanelor care aveau nevoie de sprijin financiar. Printre cei care s-au bucurat de acești bani s-au numărat și refugiații (ANRSJI, fond Primăria Municipiului Iași, dosar nr. 236/1916, f. 4, 9).

indescribibilă promiscuitate câteva sute de nenorociți, tineri și bătrâni, cei mai mulți bolnavi, unii morți. Și aproape pretutindeni se putea vedea același spectacol.”¹¹³ În acest cadru sumbru, unii refugiați au devenit părinți¹¹⁴. Aceasta însemna că viața își urma cursul, în pofida privațiunilor și a dramelor produse de război.

CONCLUZII

Refugiul unei părți a populației civile românești din teritoriile ocupate de Puterile Centrale, precum și retragerea armatei și a autorităților statului în Moldova, o provincie a Regatului României, în ultimele luni ale anului 1916, au reprezentat doar o secvență din epopeea mișcărilor de populație din anii Primului Război Mondial. La fel ca Belgia, Serbia, Franța ori Rusia și România a reprezentat un „loc al refugiului” și al dislocării unui număr mare de locuitori, care și-au părăsit casele fie de teama înaintării trupelor adverse, fie ca urmare a unui ordin de evacuare venit din partea autorităților statului român.

Din septembrie și până în decembrie 1916, locuitori din Dobrogea, Oltenia, Muntenia, precum și români din Transilvania au luat calea refugiului. O parte dintre ei s-au îndreptat mai întâi spre București, în vreme ce alții (cei proveniți din Dobrogea) au fost direcționați spre Brăila și Galați. Apoi, pe măsură ce situația militară a României a devenit critică, refugiații din Dobrogea, Oltenia și Transilvania, alături de cei din Muntenia și de o parte a locuitorilor capitalei au luat calea refugiului spre Moldova.

Guvernul a pus în aplicare o decizie de evacuare a principalelor instituții ale statului român, care avea menirea să permită menținerea unui stat liber în zona Moldovei. Nu a existat însă un plan de evacuare a civililor, ci doar măsuri aplicate în zone care puteau deveni teatru de război, ceea ce a generat o stare de confuzie și teamă în rândul populației. Cu toate acestea, un număr mare de civili au ales calea refugiului. Comparând opiniile vehiculate în istoriografie cu datele din documente de arhivă ori cu cele consemnate de memorialiști, considerăm că numărul refugiaților din Moldova poate fi încadrat între 500.000 și 800.000 de persoane. Aici avem în vedere refugiații civili, armata cu serviciile sale, instituțiile statului, precum și „internații civili”. Prin urmare, numărul refugiaților se situa în jurul a 10% din populația României.

Printre refugiați s-au aflat și mulți copii. Unii dintre aceștia au ajuns în Moldova însoțiți de membri ai familiei sau de rude. Miza adulților era să-și pună la adăpost copiii de posibilele acte de violență ale dușmanilor. Alții însă au călătorit alături de colegii lor și de profesori, de teamă ca nu cumva să fie capturați de către inamici. Mulți dintre aceștia au trăit în Moldova departe de părinții lor, care se aflau în teritoriile ocupate. Așa s-a întâmplat cu elevii Școlii Publice de Gospodărie Rurală din Teiu și cu elevii de la Seminariile Teologice din Argeș și Muscel. Tinerii incorporabili în anii 1917–1920 și cercetașii s-au retras în Moldova ca urmare a unui ordin venit de la autorități, care încercau să îi pună la adăpost pe cei care urmau să devină militari.

¹¹³ I.G. Duca, *op. cit.*, p. 113.

¹¹⁴ Anella N. Robănescu, *op. cit.*, p. 27.

Refugiul a reprezentat o experiență dificilă, chiar traumatică, pentru populația civilă și mai ales pentru copii. Numărul mare de refugiați a creat o problemă greu de gestionat pentru autoritățile statului român, preocupate îndeosebi de chestiunile militare și politice. Cu toate acestea, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice și Casa Școalelor au încercat să sprijine integrarea în „noul mediu” a copiilor refugiați. Acestora le-au fost oferite ajutoare bănești, precum și scutiri de taxa unor examene școlare. În plus, tot sub egida Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, au fost create „colonii școlare” pentru copiii refugiați. Astfel, o parte dintre elevii refugiați au reușit să își continue studiile în perioada refugiului, chiar dacă localurile multor instituții de învățământ au avut alte destinații (au fost transformate, în special, în spitale). Totodată, putem observa o implicare activă în ajutorarea refugiaților a Comitetului pentru asistență a refugiaților și evacuaților, a Crucii Roșii ori a fundațiilor private. În plus, trebuie luată în considerare și activitatea preoților, care au îndemnat populația să ofere ajutoare armatei și refugiaților. Cu toate acestea, mulți dintre copiii refugiaților săraci sau dintre elevii care nu aveau familia alături de ei au supraviețuit la limita subzistenței. În 1917, directorul Liceului „Petru Rareș” din Piatra Neamț consemna că mulți dintre copiii refugiați nu aveau, de exemplu, „hainele și încălțăminte necesare pentru a suporta un drum în cursul iernii”¹¹⁵. Astfel, epidemiile și condițiile grele de trai au făcut victime și în rândul copiilor refugiați.

Pentru copiii refugiaților cu resurse financiare mai mari, refugiul a fost mai ușor de suportat. O parte a acestora au ales chiar să plece în sudul Rusiei, la Odesa și Herson, în vreme ce alții au călătorit spre vestul Europei. Spre exemplu, Radu R. Rosetti și-a trimis copiii mai întâi în Moldova, după care în Anglia, în vreme ce alții au călătorit în Franța, Elveția sau în statele scandinave.

Pentru mulți dintre copiii care au supraviețuit refugiului, perioada petrecută în Moldova a lăsat urme adânci în conștiința lor. Trăind departe de prieteni, de cunoscuți și chiar de familie, aceștia au avut de dus propriul lor război, cu dorul de părinți, dar mai ales cu foamea, frigul și bolile. De aceea, și ei pot fi considerați un fel de „eroi ai frontului de acasă”.

FLEEING THE ENEMY. CHILDREN AND PARENTS SEEKING REFUGE IN MOLDAVIA (1916–1918)

Abstract

The conflict occurring in the summer of 1914 was a “total war” in which the participating states mobilized all their resources for the military effort. The children, the women and the elderly were fighters on the home front. They often found themselves, however, right in the midst of events. The proximity of the front,

¹¹⁵ Mihai Șurubaru, *Liceul „Petru Rareș” din Piatra Neamț*, p. 178.

the air force attacks or epidemics led to the home fighters being involved, with or without wanting to, in military operations, and consequently adding to the number of war victims. On many occasions, the children, accompanied by family members or teachers and tutors, as in the case of the scouts, were forced to leave their native lands in fear of the invader, seeking refuge. The present study analyzes, on the one hand, the children taking part in the refuge of the Romanian population in Southern Transylvania, Oltenia, Muntenia and Dobrudja in the unoccupied territories of Romania, and, on the other hand, the way in which the displaced children from afar integrated in Moldavia. Another aspect of this endeavour concerns the placement, help and integration of the refugee children in Moldavia through the involvement of the central and local authorities and of the population.

Keywords: children; parents; refugees; First World War; Moldavia; Romania

„ORFANII NEAMULUI ...” INIȚIATIVE ALE BISERICILOR
ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA FAȚĂ DE COPIII RĂMAȘI
FĂRĂ PĂRINȚI, ÎN TIMPUL PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL
(DECEMBRIE 1915 – AUGUST 1916)*

ANA-MARIA STAN**

Crăciunul anului 1915 a fost întâmpinat în paginile ziarului transilvănean „Românul” după datină, cu o colindă. Nu era însă vorba de vreo urare tradițională, din folclorul cunoscut și cântat din vechime de localnici, ci de o creație cultă, sugestiv intitulată *Colindă nouă*. Scrisă de președintele de atunci al ASTREI, renumitul cărturar Andrei Bârseanu¹, această poezie se folosea de contextul sărbătoririi nașterii pruncului Iisus pentru a oglindi în versurile sale o problemă care începuse să preocupe societatea din Transilvania, regiune aflată de circa un an și jumătate în vâltoarea Primului Război Mondial: „O, dulce înger, ce odat’ / Vestit-ai pe Mesia, / Coboară iar din cerul sfânt, / Plinind din nou solia! [...] / Pătrunde prin troianul alb, / Sub streșini umilite / *Și mângâie copii orfani / Și mame văduvite!* [...]”²

Cu delicatețe, strofele colindei lui Bârseanu vorbeau, așadar, despre suferința populației civile, în special a femeilor și copiilor – cele mai vulnerabile victime ale conflagrației care devasta Europa. Efectele înfruntărilor militare începeau să se facă simțite din ce în ce mai pregnant și asupra așa-numitului „front de acasă”, căci morții, mutilații și dispăruții de pe câmpurile de bătălie lăsau în urmă numeroase familii îndurerate. Deși ideea carității creștine față de cei năpăstuiți de soartă nu constituia o noutate, apariția explicită a subiectului văduvelor și orfanilor de război în dezbaterile publice era un semnal puternic cu privire la prioritățile societății românești transilvănene din acea perioadă.

În toamna lui 1914, mulți dintre tinerii ardeleni se înrolaseră în armată și plecaseră la luptă alegând datoria față de împăratul Austro-Ungariei înaintea sentimentelor lor naționale³. Treptat însă, atmosfera evoluase spre conștientizarea

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

** Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Muzeul de Istorie al Universității; ana.stan@ubbcluj.ro.

¹ Andrei Bârseanu (1858–1922), folclorist și poet român, a fost profesor și director la Școlile Centrale Române Greco-Ortodoxe din Brașov (1886–1911), iar în perioada 1911–1922 a deținut funcția de președinte al ASTREI (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român). A devenit membru al Academiei Române din 1902.

² Andrei Bârseanu, *Colindă nouă (La Crăciunul din anul 1915)*, în „Românul”, Arad, anul V, 25 decembrie 1915/7 ianuarie 1916, nr. 283, p. 1.

³ Despre modul în care s-a plecat la luptă în Transilvania lui 1914 a se vedea Ioan I. Șerban, *Românii în armata austro-ungară în anii Primului Război Mondial*, în „Annales Universitatis

faptului că lumea se afla în fața unui conflict de uzură și de lungă durată. Potențialii învingători ai războiului nu se conturau încă în mod limpede, iar o lume pașnică rămânea un ideal îndepărtat. Astfel, în iarna 1915–1916, la momentul celei de-a doua sărbătoriri a Crăciunului pe timp de război, viața cotidiană a locuitorilor din Transilvania se derula sub semnul privațiunilor economice, precum și al restricțiilor administrativ-politice impuse de starea de război. Direct sau indirect și în grade diferite, toate domeniile de activitate fuseseră afectate de operațiunile militare. Spre exemplu, o cercetare din epocă a scos în evidență faptul că, dintr-un total de 763 de învățători (bărbați), care lucrau în cele 652 de școli aflate în subordinea arhidiecezei ortodoxe a Transilvaniei, 515 persoane, adică 67,36%, aveau îndatoriri militare, lucru care însemna că „numărul învățătorilor-soldați trece peste două treimi ale corpului didactic primar din arhidieceza ortodoxă a Transilvaniei”⁴. Ca urmare, procesul educativ se desfășura cu multă dificultate, iar copiii beneficiau de o instruire deficitară. De asemenea, războiul condusese la o creștere exponențială a numărului și a categoriilor de persoane defavorizate, afectând echilibrul social din regiune. Nu era de mirare că autoritățile laice și religioase începuseră să caute soluții pentru a rezolva – sau mai precis pentru a ușura – presiunile generate de război asupra comunităților rurale și urbane.

Alături de poezia antementionată a lui Andrei Bărseanu, editorialul ziarului „Românul” din ziua de Crăciun 1915 lua și el în discuție, *in extenso*, tema orfanilor de război. Era un articol-manifest care insista asupra datoriei pe care o avea societatea față de copiii rămași orfani din cauza războiului. Vorbind despre soldații care fuseseră, „cu sutele de mii, smulși de la vetrele lor” și care „sângerau pentru onoarea țării și fericirea poporului românesc”, textul îi numea pe copiii tinerilor uciși pe câmpurile de luptă „orfanii neamului” sau „orfanii noștri”. Ca urmare, se făcea apel la comunitatea românească pentru a pune umărul la înființarea unei instituții de caritate dedicate victimelor războiului: „să se înalțe din ofrande naționale la Sibiu marele orfelinat românesc și casa de soldați invalizi”⁵.

Apulensis. Series Historica”, 1998–1999, nr. 2–3, p. 203–206 și 208–211; Liviu Maior, *Cu doi ani mai devreme. Ardeleni, bucovineni și basarabeni în război 1914–1916*, Cluj-Napoca, 2016, p. 185–217.

⁴ Școala noastră și războiul, în „Unirea”, Blaj, anul XXV, 30 decembrie 1915, nr. 129, p. 1. Autorul articolului prezenta lucrarea unui referent școlar din Sibiu, dr. I. Mateiu, care cercetase și inventariase în detaliu modul în care învățătorii din arhidieceza ortodoxă a Transilvaniei participau la efortul de război al Austro-Ungariei. El observa faptul că o statistică similară nu fusese făcută și pentru școlile greco-catolice din Transilvania și îndemna la realizarea acesteia, pentru că „având adunat la un loc registrul complet al tuturor învățătorilor noștri intrați sub arme – înțelegem învățătorii ambelor biserici românești – vom avea oglinda fidelă a jertfei ce a adus-o, și sub acest raport, învățătorimea noastră. Și, la timpul său, vom avea un document foarte grăitor despre patriotismul, adeseori tras la îndoială, al învățătorului român.”

⁵ În numele lui Hristos. Un orfelinat românesc la Sibiu, în „Românul”, anul V, 25 decembrie 1915/7 ianuarie 1916, nr. 283, p. 1–2. Pentru detalii privind înființarea orfelinatelor din Transilvania în timpul Primului Război Mondial a se vedea și studiul Danielei Mârza, *Demografie și asistență socială în Transilvania (1916–1918). Înființarea orfelinatelor destinate orfanilor de război*, în *Mișcări de populație și aspecte demografice în România în prima jumătate a secolului XX*, coord. Sorina-Paula Bolovan, Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Corneliu Pădurean, Cluj-Napoca, 2007, p. 93–99.

Ziarul „Românul” consemna că la 12 decembrie 1915 se constituise la Sibiu un comitet de inițiativă, care reușise să strângă suma de 3.400 de coroane, menită „să servească de bază la organizarea orfelinatului”. Cei doisprezece membri fondatori ai acestui comitet erau prezentați drept „frunțași ai vieții bisericești și naționale”, printre ei numărându-se Nicolae Ivan⁶ – viitorul episcop al Vadului, Feleacului și Clujului din România Mare, pe atunci consilier pe probleme economice (asesor consistorial) la Arhiepiscopia Ortodoxă din Sibiu –, bine-cunoscutul economist Ion Lapedatu⁷ – viitor guvernator al Băncii Naționale a României –, dar și alte personalități, precum avocații Ioan Fruma și Lucian Borcia sau preotul Lazăr Triteanu⁸ – viitor episcop de Roman, pe atunci și el asesor consistorial la Sibiu – etc. Nicolae Ivan donase 500 de coroane pentru orfelinat, în timp ce Lucian Borcia oferise 200 de coroane, iar Ion Lapedatu contribuise cu suma de 100 de coroane⁹. De la început, inițiatorii apelului au preconizat ca noua instituție să funcționeze sub patronajul Bisericii Ortodoxe: „suma întreagă [cele 3.400 de coroane deja adunate, n.n.] o punem la dispoziția Veneratului Consistor cu rugarea să o ia în administrare, să mărească fondul și prin alte contribuțiuni și să-l doteze și din fondurile proprii astfel ca, încă în toamna anului 1916, să se înființeze orfelinatul, față de care nu ne rezervăm nici un drept.”¹⁰ Așadar, se poate spune că dialogul dintre elita societății civile și Biserică era unul extrem de strâns, reprezentanții clerului oferind modele de comportament moral pentru restul societății.

Fiindcă fondurile financiare necesare pentru a face posibilă deschiderea orfelinatului la data propusă erau considerabile, se dorea extinderea listei donatorilor nu doar la nivelul întregii Transilvanii, ci și dincolo de Carpați, mizând pe sentimentul solidarității naționale, culturale și religioase. Iată cum se argumenta în fața publicului importanța unei contribuții financiare în favoarea acestui proiect: „... boierii Țării Românești vor trimite și ei orfelinatului românesc din Sibiu sutele lor de mii și toți acei din România, cari simțesc românește, vor dovedi curățenia și

⁶ Nicolae Ivan (1855–1936), prelat ortodox, a lucrat pentru o perioadă ca învățător la Săliște (1877–1884), iar apoi ca profesor de religie la Aiud (1884–1890). În anii 1897–1919 a deținut funcția de consilier economic la Arhiepiscopia Sibiului. În 1921, după Marea Unire, a devenit episcop al Vadului, Feleacului și Clujului, calitate în care a organizat Academia Teologică din această localitate. În 1906–1908 a deținut funcția de vicepreședinte al Partidului Național Român din Transilvania. S-a remarcat și prin activitatea sa de publicist. A devenit membru de onoare al Academiei Române din 1934.

⁷ Ion Lapedatu (1876–1951), economist și politician român, a devenit după terminarea studiilor universitare al doilea secretar al ASTREI, ocupând totodată numeroase funcții în domeniul bancar. În 1922 devine profesor la Academia Comercială din Cluj, iar din 1928 lucrează în cadrul Băncii Naționale a României, al cărei guvernator va fi în anii 1944–1945. În 1926–1927 a deținut funcția de ministru de Finanțe.

⁸ Lazăr Triteanu (1872–1953), prelat ortodox român, a lucrat – după studii de teologie și filosofie la Sibiu și Budapesta – în calitate de consilier la Arhiepiscopia Sibiului (1910–1923). În toamna anului 1922 este ales arhiereu-vicar al eparhiei Râmnicului, iar, în ianuarie 1923, intră în monahism sub numele „Lucian”. A fost episcop al Romanului în perioada 1923–1947.

⁹ În numele lui Hristos, p. 2.

¹⁰ *Ibidem*.

veri[dici]tatea sentimentului lor național prin suma ce o vor trimite orfelinatului românesc din Sibiu. Căci pentru ridicarea și susținerea orfelinatului va trebui cel puțin **un milion de coroane**.”¹¹ Totodată, se conta și pe declanșarea unui sentiment de competitivitate socio-economică față de celelalte popoare din zonă, la rândul lor grav afectate de război: „Un ziar de bulevard din Budapesta («Az Est»), în cursul unui an de zile, a colectat pentru scopuri umanitare necesitate prin război aproape 2 milioane de coroane. Oare 12 milioane de Români nu vor fi în stare să dea un milion [de coroane] pentru orfanii neamului nostru?”¹²

O dată lansat în presă prin intermediul ziarului „Românul”, apelul pentru crearea unei structuri de ocrotire funcționale destinate orfanilor de război a devenit o temă constantă a dezbaterii publice din mediul transilvănean. La scurt timp, ierarhia bisericească ortodoxă a sancționat ideea comitetului de inițiativă sibian, bătrânul mitropolit ortodox Ioan Mețianu semnând și el o circulară prin care sprijinea oficial fondarea orfelinatului și îndemna la implicarea tuturor clericilor ortodocși în acest sens. Demersul înaltului ierarh a căpătat de altfel semnificația și încărcătura spirituală a unui testament, căci a fost unul dintre ultimele acte publice realizate de el înainte de moarte¹³. Iată cum se adresa Mețianu preoților din subordine: „orfanii după cei căzuți în război ridică mâinile lor nevinovate către Tatăl ceresc și reclamă ajutor. [...] Cine îi va putea ocroti mai ales pe acei [copii], care au rămas câte 4–5–6 sub grija unei mame văduvite, slăbită trupește și istovită de durere, dacă nu noi, cei ce suntem datori să fim milostivi și cu îndurare față de cei nenoriciți și în dureri? – Iată deci, onorată preoțime, un nou teren, ce ni se deschide de a face binele, de a ocroti și milui pe toți cei ce azi au pierdut pentru Tron și patrie pe părintele lor iubit.”¹⁴ Așa după cum sublinia înaltul ierarh, preoțimea ortodoxă nu se afla la primele activități caritabile în favoarea populației afectate de război. Astfel, încă din iulie 1914, o serie de circulare emise tot de către Mitropolia Ardealului de la Sibiu îi sfătuia pe preoți să înceapă colecte de bani și produse agricole destinate a-i sprijini pe cei săraci sau, acolo unde era nevoie, să mobilizeze sătenii pentru a ajuta la strângerea recoltelor vecinilor plecați în armată¹⁵.

Manifestul pentru ajutorarea orfanilor de război a avut un impact imediat și destul de larg, atât în rândul populației civile din Transilvania, cât și printre

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*.

¹³ Ioan Mețianu (1828–1916), prelat ortodox, a fost un colaborator apropiat al lui Andrei Șaguna. A fost episcop al Aradului (1875–1898), apoi arhiepiscop al Sibiului și mitropolit al românilor ortodocși din Transilvania și Ungaria (ales la 19/31 decembrie 1898). A păstorit până la moartea sa, survenită la 3 februarie 1916, în Sibiu. S-a remarcat printr-o intensă activitate culturală și publicistică, fiind și ctitor al Catedralei Ortodoxe din Sibiu, ridicată în perioada 1902–1906.

¹⁴ Circulara mitropolitului Mețianu *apud* Andrei Bârseanu, *Orfelinatele noastre*, în „Transilvania”, an XLVII, 1 iulie 1916, nr. 1–6, p. 4–5.

¹⁵ Informații despre colectele din parohiile ortodoxe în favoarea familiilor afectate de război, care au început din 1914, imediat după declanșarea Primului Război Mondial, la Florin Bengean, *The Social Assistance of the Transylvanian Romanian Church during World War I*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane Gheorghe Șincai”, XVII, 2014, p. 103–106.

ardelenii aflați pe fronturile de luptă din Italia sau pe cele din Galiția, Bucovina și Rusia. Astfel, începând din ianuarie 1916, ziarul „Românul” a deschis o rubrică specială în paginile sale, unde avea să consemneze toate donațiile făcute pentru construirea orfelinatului de la Sibiu: „primim informații că, în țara întreagă, unde se află suflet de Român, lumea se mișcă pentru orfanii neamului și o dulce mângâiere ni se furizează în suflet la gândul că în toamna acestui an vom putea asista la sfințirea orfelinatului pus sub ocrotirea sfintei noastre biserici. Contribuirile date pentru orfelinat le vom însemna la această rubrică specială, pe care o introducem în numărul de azi al «Românului» și o ținem în ființă până la desăvârșirea operei mărețe.”¹⁶

Urmărind listele celor care au acceptat să dea bani pentru orfelinat avem o imagine extrem de interesantă atât asupra raporturilor sociale transilvănene, cât și a forței economice a comunităților locale, care putea fi mobilizată pentru acțiuni caritabile în special prin intermediul Bisericii Ortodoxe, alături însă și de presă și, uneori, de partidele românești. Astfel, până la sfârșitul lunii februarie 1916, când ziarul „Românul” și-a încetat apariția, acesta reușise să strângă peste 21.000 de coroane pentru orfelinatul românesc de la Sibiu¹⁷. Donațiile au continuat și în lunile următoare, ștafeta popularizării lor fiind însă preluată de alte organe de presă de limbă română, precum „Gazeta Transilvaniei” sau chiar ziarul greco-catolic „Unirea”¹⁸, ceea ce face destul de dificilă estimarea sumei totale care s-a colectat pentru acest proiect caritabil.

Printre donatori s-au numărat în primul rând numeroși preoți, notari, profesori, învățători, avocați, alături de funcționari bancari sau mici meseriași. Ca un fapt aparte se cuvine menționat că au existat și câțiva prelați greco-catolici care au sprijinit financiar orfelinatul de la Sibiu, ca de exemplu părintele Emilian Patachi, din comitatul Solnoc-Dăbâca. Acesta a donat 20 de coroane în numerar, precum și o acțiune în valoare de 100 de coroane pentru orfelinat, indicând în scrisoarea care i-a însoțit gestul că fusese motivat atât de pilda creștină a bunului samaritean, cât mai ales de „hlamida idealului național”¹⁹.

O a doua mare categorie de donatori a fost reprezentată de soldații români și uneori chiar și cei străini, înrolați în diferite regimente ale armatei austro-ungare.

¹⁶ Pentru orfelinatul românesc din Sibiu, în „Românul”, anul VI, 3/16 ianuarie 1916, nr. 2, p. 4. Rubrica va apărea sub acest titlu, aproape în fiecare număr de ziar, până la încetarea temporară a publicării „Românului”, la sfârșitul lunii februarie 1916.

¹⁷ „Românul”, anul VI, 20 februarie/4 martie 1916, nr. 39, p. 5–6. Suma totală a colectei, consemnată în rubrica de ziar special dedicată orfelinatului de la Sibiu, era de 16.669,19 coroane. De asemenea, o știre de ultimă oră menționa, tot pentru acest orfelinat, donația de 5.000 de coroane a episcopului Aradului, Ioan I. Pap, care își sărbătorește prin acest gest cei 47 de ani de serviciu în dieceză.

¹⁸ În martie 1916, ziarul „Unirea” semnala că Teodor Mihali, președintele grupului parlamentar român din Parlamentul de la Budapesta, făcuse o donație de 2.000 de coroane pentru orfelinatul ortodox de la Sibiu, iar o sumă similară o donase și viitorului orfelinat greco-catolic de la Blaj. Vezi în acest sens articolul *Constatări actuale*, în „Unirea”, anul XXVI, 11 martie 1916, nr. 25, p. 1.

¹⁹ Scrisoarea părintelui Patachi este reprodusă la rubrica *Pentru orfelinatul românesc din Sibiu*, în „Românul”, anul VI, 13/26 ianuarie 1916, nr. 8, p. 5.

Adesea, militarii se aflau în zone unde se desfășurau lupte crâncene, iar contribuția lor financiară se justifica prin dorul de casă și grija pentru familiile pe care le lăsaseră în urmă. Sumele oferite de soldați proveneau cel mai adesea din soldă, astfel că nu reprezentau o valoare financiară mare, însă semnificația morală a gestului lor era una deosebită. Printre unitățile militare care au strâns bani pentru viitorul orfelinat românesc de la Sibiu putem enumera batalionul de poliție militară (Feldjägerbataillon) nr. 18, structuri ale batalionului 1/63, structuri ale regimentului de miliție austriac nr. 21 (unde lista de donatori consemnează un nume de gradat român, iar restul sunt soldați de origine germană, probabil sași din Transilvania), compania a 3-a a regimentului nr. 8 de glotași din Lugoj (care lupta pe frontul italian), compania a 7-a a regimentului nr. 43 din Caransebeș etc. Frecvent, cei care îi îndemnau pe ostași să doneze câteva zeci de filleri sau 1, 2, 5 ori 10 coroane erau tocmai preoții militari care însoțeau aceste regimente sau batalioane. În alte cazuri, colecta era coordonată de către medicii militari sau de către gradații de rang inferior, de origine română, din aceste structuri²⁰.

A treia categorie care s-a implicat în acțiuni pentru punerea în funcțiune a orfelinatului de la Sibiu a fost aceea a femeilor transilvănene. Multe reprezentante ale sexului frumos au inițiat ele însele colecte de fonduri „umblând din casă în casă [și] cerșind pentru orfanii neamului”. Adesea, aceste femei erau mamele, soțiile sau fiicele unor fruntași locali, care încercau să sensibilizeze prin acțiunile lor categorii cât mai largi de populație. Un asemenea caz este cel al Mariei dr. Oltean, soția avocatului Ioan Oltean din Lăpușul unguresc, care a adunat suma de 123,30 de coroane, de la domni și doamne din anturajul ei²¹.

Și asociațiile de femei care funcționau deja în diferite localități ardeleni au dezbătut felurite modalități practice prin care puteau ajuta cauza orfelinatului. Una dintre propunerile lansate public a fost aceea ca reuniunile de femei să confecționeze obiecte de îmbrăcăminte, care aveau să fie apoi vândute în folosul orfanilor: „E vorba de sprijinul, ajutorul și contribuția noastră la cea mai sublimă idee a societății românești, adică la înființarea marelui orfelinat, indispensabil pentru timpurile ce le trăim, și care s-a luat cu atâta siguranță și seriozitate, în perspectiva îndeplinirii. Sunt nenumărate mijloacele prin cari putem aduce un folos real, destul de însemnat pentru realizarea gândului măreț, ce stăpânește mintea fiecărui Român. [...] Oare cu ce vom contribui noi, fetele (și suntem foarte multe), cari nu suntem remunerate, ori n-avem un alt salariu aparținător direct persoanei noastre individuale? [...] Iată cum: fiecare dintre noi să lucreze un anumit lucru de mână, — fie el de orice categorie, ca: fugător, tablette, perinițe de divan, genți (ridikhül), tăvi cusute etc., țesute sau cusute, exclusiv în motive românești. [...] Motivele și culorile vor trebui alcătuite în așa fel ca acel motiv să aibă un caracter pur național și să nu se abată de la originalul românesc. De preferat ar fi țesăturile și cusăturile în culori

²⁰ Datele despre soldații care au donat bani pentru orfelinatul de la Sibiu sunt extrase din listele nominale de colectă publicate în ziarul „Românul” în perioada ianuarie–februarie 1916.

²¹ „Românul”, anul VI, 14/27 ianuarie 1916, nr. 9, p. 3.

românești, aranjate cu bun gust și mult simț estetic [...] Să sacrificăm câteva ore de «cinematograf», câteva «corso»-uri, pentru bieții noștri copilași orfani și mulțumirea sufletească ce o vom simți va fi mai presus de toate. Atunci vom putea și noi zice că nu ni s-a dat de-a gata suma mică-mare cu care am contribuit. Prețul răscumpărat al lucrurilor noastre va însemna o jertfă adusă din inimă curată, pentru nevrâstniciei nenorociți ai neamului nostru.”²² Ulterior, o sugestie venită dinspre lumea clericală îndemna femeile ardeleni să croiască și veșminte preotești, iar banii obținuți din comercializarea lor să fie de asemenea oferiți orfelinatului: „Fiind vorba de lucruri de mână ce s-ar pune în vânzare pentru publicul românesc, e știut că bisericile noastre au lipsă în multe locuri de *odăjdii bisericești*, pe cari comunele noastre le cumpără cu bani scumpi de la negustorii firmelor străine, adeseori evrei. [...] Pentru ce nu s-ar putea introduce industria noastră națională și în bisericile noastre românești? Doamnele și d-șoarele române, între alte lucruri de mână, – ar face un mare serviciu cauzei ce ne preocupă, dacă ar prelucra și *odăjdii bisericești înfrumusețate cu cusături cu motive naționale*, cari, punându-se în vânzare pentru bisericile noastre, ar aduce orfelinatului un însemnat venit bănesc.”²³

În paralel cu diversele acțiuni de strângere de fonduri, se lucra și la elaborarea unui regulament de funcționare a viitorului orfelinat sibian. Scris de către autoritățile bisericești ortodoxe, acest document s-a finalizat spre începutul lunii februarie 1916. Tot din paginile presei, aflăm câteva dintre principiile care fuseseră puse la baza noii instituții caritabile. Astfel, se dorea ca orfelinatul, denumit oficial *Orfelinatul Român Greco-Ortodox din Ungaria și Transilvania*, să adăpostească „orfani ai celor căzuți în războiu, apoi acei orfani ai căror părinți sunt incapabili de muncă și câștig și nu sunt în stare a-și susține ei pruncii lor”. Cheltuielile acestei instituții caritabile urmau să fie susținute printr-un fond special, alimentat „din oferte benevole, din colecte, donațiuni și legate, eventual și din[tr]-un impozit general asupra credincioșilor gr[eco]-or[todocși]”²⁴.

În pofida tuturor eforturilor și a entuziasmului cu care s-au mobilizat clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania, orfelinatul de la Sibiu nu a putut să devină funcțional la termenul dorit, adică în toamna lui 1916, ci s-a menținut doar în stadiu de proiect. Acest eșec a fost cauzat de evoluția situației politico-militare din al treilea an al conflagrației mondiale. La sfârșitul lunii august 1916 Regatul României a intrat în luptă alături de Antantă, iar trupele sale au trecut Carpații, spre Transilvania, împlinind astfel un vechi ideal național. Deși prezența batalioanelor românești în partea de sud a Transilvaniei nu a fost una de durată, ea a avut repercusiuni profunde asupra vieții cotidiene a ardelenilor. La 17 septembrie 1916 autoritățile maghiare au silit Mitropolia, Consistoriul Ortodox și Institutul de Teologie

²² Tomița-Ciprian, *Industria românească în favoarea orfelinatului de la Sibiu. Din datoriile noastre*, în „Românul”, anul VI, 30 ianuarie/12 februarie 1916, nr. 23, p. 1–2.

²³ I. Moldovan, *Industria românească în favoarea orfelinatului de la Sibiu. Odăjdii bisericești în stil național*, în „Românul”, anul VI, 19 februarie/3 martie 1916, nr. 38, p. 3.

²⁴ *Orfelinatul de la Sibiu*, în „Unirea”, anul XXVI, 8 februarie 1916, nr. 13, p. 1.

să părăsească Sibiuul și să se refugieze la Oradea, preoții și profesorii de teologie fiind ținuti sub strictă supraveghere. Unii clerici au fost chiar deportați în regiunea Șopron, în timp ce alții s-au retras la sud de Carpați, împreună cu armatele românești, după eșecul ofensivei lansate de guvernul de la București asupra Transilvaniei²⁵.

Relocarea structurilor Bisericii Ortodoxe transilvănene la Oradea și evenimentele ulterioare din perioada 1916–1918 au dus la suspendarea temporară a înființării efective a orfelinatului de la Sibiu. Orfelinatul și-a deschis porțile abia la sfârșitul Primului Război Mondial, când asistența socială față de invalizii, orfanii și văduvele de război devenise o politică națională în interiorul României Mari²⁶.

Dincolo de problematica funcționării sale și a etapelor străbătute până la acel nivel, trebuie observat că orfelinatul de la Sibiu a reprezentat un catalizator pentru inițiative similare, venite însă dinspre comunitatea românilor greco-catolici. La fel ca românii transilvăneni de confesiune ortodoxă, greco-catolicii au fost preocupați de ocrotirea văduvelor și orfanilor de război. Apelul de Crăciun din ziarul „Românul” și mai ales demersurile Mitropoliei Ortodoxe pentru orfelinat (circulara lui Mețianu și regulamentele create) au fost urmărite cu mare atenție de credincioșii greco-catolici. Aceștia au început să dezbată sau mai precis să critice modul în care fusese elaborat proiectul orfelinatului. Disensiunea a fost generată de criteriile după care urmau să fie acceptați orfanii în noua instituție caritabilă. Greco-catolicii erau nemulțumiți de faptul că preconizatul orfelinat sibian părea să nu se adreseze, prin statutele lui, decât copiilor orfani de religie ortodoxă, deși era aparent prezentat ca primind pe toți cei rămași fără părinți în urma războiului: „împotriva mistificărilor ne ridicăm cuvântul. Orfelinatul dela Sibiu e gr[eco]-or[iental] și nu e al tuturor românilor. Îl întemeiază și susțin credincioșii bisericii gr[eco]-ort[odoxe]. Noi natural tragem consecvențele. Sperăm că nici chiar «Românul» nu va pretinde de la credincioșii bisericii noastre să contribuie cu banul lor la o instituție care nu e întemeiată pentru ei și în care orfanii greco-catolici statutar nu sunt admiși.”²⁷

După exprimarea publică a acestor nemulțumiri și a rivalităților subsidiare dintre românii ortodocși și cei greco-catolici, comunitatea greco-catolică din Transilvania a căutat propriile sale soluții pentru orfanii de război. Laicii și clerul greco-catolic erau de acord, la fel ca ortodocșii, că înființarea de orfelinate se impunea ca o necesitate a epocii. Dacă acest aspect nu era pus sub semnul întrebării, rămânea însă de stabilit cum aveau să fie organizate aceste structuri de ocrotire și mai ales câte asemenea instituții trebuiau deschise. Au existat mai multe propuneri în acest sens, venite dinspre diferite persoane.

O posibilă soluție era cea oferită de un „fruntaș al vieții publice”, care, sub protecția anonimatului, sugera ca viitorul orfelinat „să nu fie grandios și prea

²⁵ Florin Benghean, *art. cit.*, p. 101.

²⁶ Detalii la Mihaela Grancea, *Despre problematica asistării sociale a orfanilor Primului Război Mondial în presa confesională din Transilvania (1919–1925)*, în „Revista istorică”, XXII, 2011, nr. 5–6, p. 567–569 și nota 22.

²⁷ *Orfelinatul de la Sibiu*, p. 1.

împopulat”. În opinia sa, instituția trebuia să adăpostească doar 40–50 de copii, care urmau să fie pregătiți pentru a deveni ucenici, „iar fetele bucătărese ori cusătorese”. Mai important, se considera necesar ca în fruntea orfelinatului să fie numită o femeie (de preferat o călugăriță sau o soră de caritate), deoarece „orfanii au lipsă de mamă, în prima linie”, în timp ce asociațiile de femei aveau să se îngrijească de bunul mers al acestuia, mai precis „să adune grâu, cucuruz, crumpene [cartofi, n.n.], haine, bani pentru institut. [Să] aranjeze petreceri și [să] adune daruri de Crăciun.”²⁸ Totuși susținerea financiară a orfelinatului și supravegherea activității sale aveau să revină bărbaților, iar printre profesori puteau și trebuiau să se numere și bărbați. Era o viziune care, în opinia noastră, stătea mărturie asupra unei timide și treptate modernizări sociale, impuse de criza războiului. În acest context special, contribuția femeilor la bunul mers al vieții cotidiene devenea tot mai recunoscută. Un alt aspect interesant al propunerii antemenționate era acela că avea în vedere nu doar fondarea unui orfelinat în centrul spiritual al greco-catolicilor din Transilvania, adică la Blaj, ci și în alte orașe ale provinciei: „Asemenea orfelinate se pot apoi crea mai multe în țară. Bunăoară la Brașov, Gherla, Năsăud, Oradea-Mare, Lugoj etc.”, spunea acel fruntaș anonim, care și dona deja 1.000 de coroane, pentru a impulsiona realizarea orfelinatului blăjean²⁹.

O altă propunere relua sub o formă puțin diferită ideea înființării orfelinatului de la Blaj, subliniind că era „o idee creștinească, de o imperativă actualitate”, sprijinită de conducerea Bisericii Greco-Catolice. Se insista asupra faptului că exemplul dat deja de către elita laică și religioasă de la Sibiu trebuia preluat și urmat în tot Ardealul: „Să nu-și închipuie nimeni că orfelinatul dela Blaj se ridică dintr-o anumită preocupare de ambiție confesională. *Mișcarea pornită la Sibiu trebuie generalizată peste întreg cuprinsul țării noastre* [s.n.] și centrele noastre mai de seamă ar trebui să se pună în fruntea acestei propagande atât de înălțătoare. Să dăm seamă că avem sute de mii de morți și invalizi, prin urmare numărul orfanilor se urcă negreșit la câteva sute de mii.”³⁰ Cifre vehiculate în epocă menționau existența, la sfârșitul anului 1915, a unui număr de 36.379 de orfani de război în Ungaria (denumire care îngloba și teritoriul transilvănean), fără însă a defalca datele pe regiuni sau comitate³¹. Statisticile alcătuite și verificate după încheierea Primului Război Mondial vorbesc însă de un număr sensibil mai mare de orfani, deși nici acum nu existau totaluri pe provincii. Numai pentru Transilvania se consemnau, spre exemplu, 30.086 de orfani în zona Sibiu și 38.621 în zona Cluj, în timp ce în regiunea Timișoarei existau 25.072 de orfani³².

În privința modului cum aveau să se strângă sumele necesare pentru construcția și funcționarea orfelinatului blăjean (și a altor orfelinate greco-catolice)

²⁸ *Orfelinat la Blaj*, în „Unirea”, anul XXVI, 17 februarie 1916, nr. 15, p. 1.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ *Orfelinatul din Blaj*, în „Unirea”, anul XXVI, 19 februarie 1916, nr. 16, p. 1.

³¹ Vezi în acest sens *Consfătuirea de la Blaj în chestia înființării orfelinatului nostru*, în „Unirea”, anul XXVI, 22 februarie 1916, nr. 17, p. 2.

³² *Ocotirea tuturor orfanilor*, în „Cultura creștină”, an VIII, mai 1919, nr. 9–10, p. 40.

se lua în discuție procedee pe care le-am putea asemăna cu taxele pe vicii din zilele noastre, anume se dorea renunțarea la consumul de alcool. „[...] de unde luăm atâta amar de bani, pentru a susține mai multe orfelinate? [...] Din spiritul de jertfă, cu care suntem datori față de aceia cari și-au vărsat sângele pentru tron și patrie. Ce ar fi, de pildă, dacă nația noastră [românească] ar mai rări-o cu vinarsul din cârciumele satelor? Ce ar fi dacă s’ar abține măcar un an să nu bea nimic? [S-ar obține milioane].”³³ Alături de alcool, și tutunul era incriminat ca un viciu la care se putea renunța în favoarea victimelor războiului: „În comitatul Albei de Jos într-un an s-a vândut alcool de 200.000 cor[oane]; sunt zeci de milioane la an banii aruncați pe tutun. Să lăsăm luxul și să ajutăm orfanii.”³⁴

În urma unor consfătuiri publice, la care au participat o serie de intelectuali, funcționari și meseriași cunoscuți, la sfârșitul lunii februarie 1916 s-a adoptat o moțiune care decidea asupra fondării unui orfelinat la Blaj. Ca și în cazul orfelinatului de Sibiu, această inițiativă a greco-catolicilor era pusă sub supravegherea celor mai înalte autorități bisericești și se bucura de sprijinul unui comitet prezidat de către canonicul dr. Vasile Suciu³⁵ – viitorul mitropolit al Bisericii Române Unite cu Roma, investit în funcție de către însuși regele Ferdinand I în 1920. Iată un fragment din textul moțiunii: „enunțăm necesitatea înființării unui orfelinat al bisericii noastre greco-catolice române și deplin convinși că între împrejurările deosebit de favorabile acestei înființări ideea se poate înfăptui aici în Blaj cu multă ușurință, emitem din sânul nostru o comisiune cu mandatul ca, punându-se în legătură cu Preav. Consistor Arhiepiscopesc gr[eco]-cat[olic] din Blaj, să caute cu toate mijloacele îngăduite ca orfelinatul gr.-cat. român din Blaj să iee ființă în timpul cel mai scurt posibil.”³⁶

Imediat după constituire, comitetul de inițiativă a elaborat un apel în vederea strângerii de fonduri pentru orfelinat, subliniind că și cea mai neînsemnată contribuție urma să fie bine-venită: „Alături de ofertele mărinimoase ale Arhierilor și a oamenilor noștri cu dare de mână, să adunăm și filerii văduvelor și a celor săraci, căci și aceștia apasă *tot atât de greu* în cumpăna milostivului nostru Stăpân. [...] Orice filer, orice bucată de pânză, ori de haină, va fi bine venită, căci vi se cere în numele sfânt al dumnezeescului nostru învățător, care a spus: «Lăsați pruncii să vină la mine!»”³⁷

³³ *Orfelinatul din Blaj*, p. 1.

³⁴ *Consfătuirea de la Blaj*, p. 1.

³⁵ Vasile Suciu (1873–1935), prelat greco-catolic, considerat cel mai important teolog al Bisericii Unite din Transilvania, a făcut studii teologice la Blaj și la Roma. Din 1910 a fost canonic mitropolitan, în 1918 a devenit vicar, iar în 1920 a fost investit ca arhiepiscop și mitropolit al Bisericii Unite de Alba-Iulia și Făgăraș. În 1911–1920 a fost vicepreședintele ASTREI. A devenit membru de onoare al Academiei Române în 1919.

³⁶ *Consfătuirea de la Blaj*, p. 3.

³⁷ *Apel*, în „Unirea”, anul XXVI, 24 februarie 1916, nr. 18, p. 1. Documentul, elaborat în 23 februarie, a fost semnat de toți membrii comitetului de inițiativă pentru orfelinatul din Blaj, în frunte cu dr. Vasile Suciu, pe atunci canonic mitropolitan.

Unul dintre primii înscriși pe lista donatorilor a fost însuși mitropolitul Victor Mihaly de Apșa³⁸, care avea să contribuie cu 20.000 de coroane. Foarte rapid, sumele strânse vor atinge niveluri impresionante. În prima zi de după lansarea apelului se ajunsese deja la 50.000 de coroane, iar până în luna august 1916, presa înregistra peste 340.000 de coroane primite pentru orfelinatul de la Blaj³⁹.

O comparație între listele de donații și mai ales între sumele colectate de către comunitatea greco-catolică și cele strânse de către clerul și credincioșii ortodocși pentru un proiect similar, cel al unui orfelinat pentru orfanii de război, deschide calea unor interpretări interesante referitoare la modul de concentrare a resurselor financiare și, implicit, social-politice, în rândul populației românești din Transilvania, la nivelul de civilizație și de emancipare al acesteia și, mai ales, la proporția confesională a elitelor ardelenene. Este însă nevoie de cercetări mai aprofundate pentru a trage niște concluzii relevante în plan sociologic și istoric.

Ca observații preliminare remarcăm și în rândul greco-catolicilor, la fel ca în cazul ortodocșilor, că principalii vectori ai colectelor au fost preoții din parohii, secondăți de notabilitățile locale: profesori, notari, avocați etc. Donațiile lor variaua, începând de la 100–200 de coroane și putând urca până la câteva mii sau zeci de mii de coroane (sumele sunt constant mai mari decât cele oferite de preoții și personalitățile românești ortodoxe). Printre numele mai cunoscute care au răspuns apelului greco-catolic pentru orfelinat s-au aflat profesorul și biologul Alexandru Borza, istoricul și prelatul Zenovie Pâclișanu – viitor membru al Academiei Române –, fiecare donând câte 200 de coroane, dar și politicieni ca Iuliu Maniu (cu 1.000 de coroane) ori Gheorghe Pop de Băsești, președintele Partidului Național Român – donator a 10.000 de coroane⁴⁰. Societățile de femei greco-catolice organizaseră la rândul lor numeroase tombale, concerte și alte acțiuni publice în care adunaseră bani. Prin contrast, colectele din rândul soldaților români de pe front sunt mai puțin numeroase decât cele provenite din rândul ortodocșilor, deși nu inexistente.

Inițial se preconizase că orfelinatul blăjean avea să adăpostească circa 100 de orfani, însă în cele din urmă, în vara lui 1916, când a început procesul de selecție a acestora, se va vorbi despre primirea a doar șaptezeci de copii. Circulara consistorială nr. 4300 din august 1916 preciza că orfanii aveau să fie primiți prin

³⁸ Victor Mihaly de Apșa (1841–1918), prelat greco-catolic, a fost episcop de Lugoj (1875–1895) și apoi arhiepiscop de Alba-Iulia și Făgăraș și mitropolit al Bisericii Române Unite din Transilvania (1895–1918). În 1894 a fost ales membru de onoare al Academiei Române. S-a preocupat în special de soarta școlilor din subordinea sa, opunându-se încercărilor de maghiarizare a învățământului românesc transilvănean.

³⁹ A se vedea în acest sens *Ziua primă a orfelinatului din Blaj*, în „Unirea”, anul XXVI, 24 februarie 1916, nr. 18, p. 2; *Orfelinatul din Blaj. Comunicatul Comitetului central executiv*, în „Unirea”, anul XXVI, 10 august 1916, nr. 81, p. 3–4. Despre colectele de la Blaj și atitudinea greco-catolicilor față de inițiativa orfelinatului blăjean vezi și Daniela Mârza, *op. cit.*, p. 97.

⁴⁰ Informații extrase din listele de colectă apărute în presă și, printre altele, din articolul *Mirenii noștri*, în „Unirea”, anul XXVI, 9 martie 1916, nr. 24, p. 1.

concurs: „în[tre] zidurile ocrotitoare ale orfelinatului. Dintre acești șaptezeci orfani, patruzeci și cinci vor fi primiți din arhidieceza [Blajului], iar 25 din diecezele sufragane. Vor fi primiți băiați de ambe sexe [*sic!*], statorindu-se limita de vârstă anul cel puțin al șaselea împlinit. De orfanii sub șase ani, rămași fără nici un sprijin, orfelinatul nostru se va îngriji după putință, așezându-i la familii private.”⁴¹ Statutele orfelinatului fuseseră și ele redactate în mod detaliat în ședința din 2 august 1916 a Consistoriului Arhiepiscopesc Greco-Catolic de Alba-Iulia și Făgăraș, fiind popularizate ulterior în rândul credincioșilor. Scopul acestei noi instituții blăjene era „ocrotirea și educația orfanilor gr.-cat. români din Ungaria de ambe sexele, ca să devină membri folositori bisericii, patriei și neamului, pregătindu-i și ajutându-i pentru cariere potrivite ...”. Prioritate la admitere aveau, în mod evident, orfanii „rămași pe urma părinților căzuți în războiu și lipsiți de mijloace”, fetele putând sta în orfelinat până la 16 ani, iar băieții până la 18 ani⁴².

Din păcate, evenimentele militare și politice vor zădărnici și la Blaj, la fel ca la Sibiu, deschiderea efectivă a orfelinatului. După începerea ofensivei armate a Regatului României peste Carpați, autoritățile austro-ungare vor impune și Mitropoliei Greco-Catolice de la Blaj refugiarea la Oradea, unde aceasta va rămâne până în iulie 1917. Ca urmare, inaugurarea orfelinatului blăjean se va amâna pentru vremuri mai prielnice, destinul său fiind asemănător cu cel al orfelinatului ortodox de la Sibiu. Orfelinatul de la Blaj a fost deschis abia în luna octombrie 1918, adăpostind pentru început 50 de băieți⁴³.

Cercetarea proiectelor Bisericilor românești din Transilvania față de copiii rămași fără părinți în timpul Primului Război Mondial reprezintă o temă interesantă. Analiza comparativă a etapelor de înființare a orfelinatelor de la Sibiu și, respectiv, Blaj oferă o imagine parțială, dar relevantă a frământărilor sociale din Transilvania anilor 1914–1918. Se poate astfel înțelege mai nuanțat evoluția care a dus de la loialitatea față de tron și patrie (adică față de Austro-Ungaria) a românilor ardeleni către dorința lor predominantă pentru unirea cu Regatul României.

De asemenea, problema „orfanilor neamului” completează informațiile adunate până în prezent cu privire la mecanismele de coagulare și de funcționare a elitelor românești transilvănene. Se evidențiază astfel fracturile și/sau continuitățile comunitare și confesionale existente înainte și după momentul 1918 în această regiune. În general, în primele decenii ale secolului XX, dialogul dintre ortodocși și greco-catolici în domeniul asistenței sociale a oscilat între bunăvoință sau încurajări reciproce și critici mai mult sau mai puțin voalate, care reflectau tensiunile intrasociale din regiune. O privire exhaustivă asupra polemicilor din presa Vechiului Regat și din cea a Transilvaniei cu privire la orfelinele din Sibiu și Blaj va constitui însă subiectul unor viitoare investigații.

⁴¹ *Șaptezeci de orfani*, în „Unirea”, anul XXVI, 12 august 1916, nr. 82, p. 1.

⁴² *Statutele orfelinatului gr.-cat. român din Balázsfalva (Blaj)*, în „Unirea”, anul XXVI, 8 august 1916, nr. 80, p. 2 și *ibidem*, 10 august 1916, nr. 81, p. 2.

⁴³ *Apud* Daniela Mârza, *op. cit.*, p. 97.

O altă concluzie care se desprinde cu ușurință din studiul de față este aceea că atitudinea față de orfanii de război, văduve și infirmi a transilvănenilor trebuie privită în paralel cu ceea ce întâmpla în Moldova și Muntenia, după declanșarea ostilităților militare din 1916. Doar așa se va putea realiza un tablou cuprinzător al efectelor Marelui Război asupra copiilor români.

“ORPHANS OF THE NATION ...” INITIATIVES OF THE TRANSYLVANIAN
ROMANIAN CHURCHES DEDICATED TO THE FIRST WORLD WAR
ORPHANS (DECEMBER 1915 – AUGUST 1916)

Abstract

This article discusses the complex and difficult process of caring for the war orphans of the Transylvanian Romanian community during the troubled years of the First World War. Since late 1915 and early 1916 both the Orthodox and the Greek-Catholics of Transylvania planned to open orphanages dedicated especially to the war victims and consequently took various steps towards this aim. These charitable institutions were to function in two important cities of Transylvania, Sibiu and Blaj, that were equally places of residence of the highest religious Romanian authorities (the Orthodox metropolitan church was located in Sibiu, while the hierarchy of the Romanian Greek-Catholics resided in the town of Blaj, also known under the surname of “little Rome”). The project of the new orphanages mobilized numerous forces of the religious and laic Romanian elites, which debated the best course of action and donated significant sums of money or objects for their creation. Unfortunately, the evolution of the war hindered the completion of the orphanages, postponing their opening until the end of the military hostilities. The analysis of the various steps taken by the Romanians of Transylvania in favor of the war orphans offers new and interesting perspectives regarding the local social dynamics. It also provides a more comprehensive picture of the effects of the Great War on Romanian children.

Keywords: war orphans; public donations; local elites; Sibiu orphanage; Blaj orphanage; Orthodox; Greek Catholics; Transylvania; First World War

COPII, PĂRINȚI ȘI MARELE RĂZBOI ÎN ARHIVA MINISTERULUI JUSTIȚIEI*

CAMELIA ZAVARACHE**

NOI PRINCIPII PEDAGOGICE

Cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea a reprezentat perioada publicării marilor lucrări de pedagogie care au promovat restructurarea relației dintre părinți și copii. Istoricul american Edward Shorter, referindu-se la acest fenomen, remarca pentru perioada respectivă sensibilizarea adulților față de propriii copii și disponibilitatea acestora de a răspunde nevoilor celor mici¹.

Autori ca Ernest Legouvé² pledau pentru valorizarea fiecărui copil, părinții având obligația de a se implica în procesul de dezvoltare intelectuală a acestora. Plasarea atenției asupra dreptului copilului la educație, în vederea transformării sale într-un adult responsabil și un cetățean onest, genera noi norme și standarde de comportament pentru părinți, valabile în interiorul spațiului privat. Succesul acestei misiuni asociate cu rolul parental era cuantificabil prin raportare la conduita și caracterul copiilor.

Astfel de lucrări de natură pedagogică au fost traduse în spațiul românesc la finalul secolului al XIX-lea, perioadă de intense căutări în direcția modernizării practicilor sociale și de edificare a sistemului public de învățământ. Din acest punct de vedere, cărți precum cea a lui Vasile Grigore Borgovanu, *Ionel. Educația unui bun copil. Carte pentru părinți și alți educatori*, indică efortul elitei locale, care asimilase ultimele tendințe în materie de conceptualizare a nevoilor copilăriei, de a le face accesibile publicului larg. Inventarierea și prezentarea strategiilor educative transmiteau ideea că rolul părinților nu se limita la îngrijirea fizică a copiilor. Contribuția acestora la formarea caracterului și la orientarea parcursului profesional al tinerilor erau aspecte la fel de importante și de necesare³.

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

** Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București; mariacamelipopescu@yahoo.com.

¹ Edward Shorter, *The Making of the Modern Family*, London, 1976, p. 259–267.

² Ernest Legouvé, *Părinți și copii în al XIX-lea secol. I. Copilăria și adolescența*, București, 1898, p. 25–50.

³ Vasile Grigore Borgovanu, *Ionel. Educația unui bun copil. Carte pentru părinți și alți educatori. Principiile morale și creștinești de care trebuie să se conducă părinții în educația copiilor lor*, București, Gherla, 1900, p. 56–76.

La fel de relevante au fost broșurile elaborate de medici, care căutau să popularizeze metodele corecte de îngrijire a copiilor, în primii ani de viață⁴. Se încerca astfel acreditarea ideii că perioada copilăriei prezenta o serie de trăsături specifice, cărora era necesar să li se răspundă prin practici adecvate. Părinții aveau obligația de a cunoaște și de a se supune acestor comandamente de natură pedagogică și igienică.

În ciuda acestor demersuri educative adresate populației adulte, provenind din mediul urban și prezentând un nivel cultural ridicat, care s-au întins pe durata unei jumătăți de secol, evaluarea rezultatelor se dovedește dificilă. Gradul de permeabilitate al acestor principii la nivelul societății poate fi estimat apelând la acele documente elaborate de actorii sociali care surprindeau maniera în care se raportau la copii și felul în care înțelegeau să se comporte față de aceștia.

Izbucnirea Primului Război Mondial a constituit momentul care a încheiat etapa inițială a acestor eforturi, perturbările generate scoțând la iveală derapajele de comportament ale adulților. Acesta s-a transformat în fundalul dramatic pe care s-au profilat și accentuat fenomene care au afectat familia. În acest sens, un indicator al tipului de relație care se stabilea între părinți și copii îl constituiau petițiile, cererile și apelurile adresate Ministerului Justiției, în timpul conflictului și în perioada următoare. Semnatarii acestor documente de natură juridică urmăreau de cele mai multe ori obținerea unor rezoluții pozitive privind probleme de altă natură; în mod indirect însă, se detașează viziunea lor cu privire la copii. Situațiile în care se găseau ilustrau varietatea ipostazelor suferinței copiilor, cauzate de cele mai multe ori de acțiunile propriilor părinți, dând totodată măsura receptării discursului pedagogic modern. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că aceste documente surprind relația dintre copii și părinți într-un moment tensionat, care a condus în mod invariabil la devieri și excese pe care nu le putem considera caracteristice conduitei celor din urmă.

PREVEDERILE LEGISLATIVE PRIVIND STATUTUL MINORILOR ȘI AL ORFANILOR

Pentru a defini statutul copiilor în primele decenii ale secolului XX o atenție specială trebuie acordată prevederilor legislative în vigoare în momentul derulării Primului Război Mondial. Conform Codului civil votat în anul 1864, minorul era acela care nu împlinise vârsta de 21 de ani⁵. Cu toate acestea însă, minoritatea nu era echivalentă cu perioada copilăriei, ci presupunea menținerea statutului de subordonare al minorilor, considerați a fi lipsiți de discernământ și de personalitate juridică. De aceea, schema realizată de către medicul D.I. Budău și inclusă în manualul său publicat în anul 1901 constituie un instrument util pentru a înțelege

---

⁴ Iacob Felix, *Creșterea igienică a copiilor. Instrucțiuni populare pentru mume*, București, 1882, p. 3–45.

⁵ *Codul civil*, în Constantin Hamangiu, *Codul general al României*, vol. I, București, 1900, p. 178.

modul în care era percepută vârsta copilăriei în epocă. Acesta identifica trei etape distincte ale copilăriei, infanția, care dura de la naștere până la 21 de luni, limbuția, cuprinsă între vârsta de 2 și 7 ani, până la schimbarea dentiției, și pueriția, cuprinsă între 7 și 14 ani, până la instalarea menstruației în cazul fetelor⁶. Copilăria⁷ se încheia odată cu apariția transformărilor fiziologice survenite la pubertate, acest proces fiind cu atât mai evident în spațiul rural. În cadrul unui studiu realizat în perioada interbelică de către sociologul Traian Herseni în urma unei anchete derulate în satul Drăguș din Țara Făgărașului, care analiza jocurile și sociabilitatea specifică vârstei copilăriei, acesta afirma că „cei peste 16 ani nu se mai socotesc copii (fetele joacă în horă, băieții se duc prin șezători)”. Observăm astfel că sfârșitul cursului complementar al studiilor primare⁸ marca debutul tinereții și al perioadei nubile în mediul rural⁹; este deci dincolo de orice îndoială faptul că de la 14–16 ani perioada copilăriei lua sfârșit, nu însă și minoritatea.

O situație aparte prezentau minorii rămași orfani, Codul civil reglementând în detaliu procedurile legislative care se impuneau în vederea asigurării îngrijirii acestora. În situația dispariției unuia dintre părinți, minorul se afla sub tutela părintelui rămas în viață, în cazul în care era vorba de mamă, aceasta putând fi secondată de un consiliu de familie numit chiar de către tată înainte de deces. Atunci când minorul rămânea orfan de ambii părinți era instituită „tutela ascendenților”, consiliul de familie compus din rudele apropiate numindu-l drept tutore fie pe bunicul din partea tatălui, fie pe cel din partea mamei. În lipsa acestora însă, consiliul numea un alt tutore; Codul civil specifica faptul că acest rol era adresat rudelor și afinilor, doar în lipsa acestora putând fi acordat unor persoane care nu erau înrudite cu orfanul. Legea mergea până acolo încât prevedea categoriile de persoane și situațiile în care acestea aveau dreptul de a refuza să devină tutori, indicând foarte clar interesul statului de a se asigura că prin apelul la colaborarea cu reprezentanții familiei extinse orfanul era îngrijit, fiindu-i administrată corespunzător moștenirea. Atenția pentru situația minorului cădea însă

⁶ D.I. Budău, *Scrierea de medicină practică, medicina fundamentală cuprinzând sarcologia, igiena și istoricul amănunțit al bolilor venerice și arta medică, necesară cursului superior de seminarii, liceelor, școlilor normale, subchirurgilor, vaccinatorilor, preoților*, ed. a II-a, București, 1901, p. 737–738. Copilăriei îi urma tinerețea, incluzând de asemenea trei etape distincte: adolescența sau flăcăitul, cuprinsă între 14 și 21 de ani, pubertatea sau nubilitatea, între 21 și 28 de ani, și juventutea, între 28 și 35 de ani.

⁷ August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincialisme)*, Iași, 1939, p. 345–346. Copilăria era definită drept „starea de copil”, având sensul figurativ de „naivitate, pueritate, prostii copilărești”, fără a fi încadrată într-o limită de vârstă.

⁸ *Lege pentru învățământul primar al statului (școli de copii mici, școli primare, școli și cursuri pentru adulți, școlile și clasele speciale pentru copii debili și anormali-educabili) și învățământul normal-primar*, București, 1925, p. 5–7. După război, prin această lege, învățământul de patru ani a fost extins prin adăugarea unui curs complementar de trei ani, astfel perioada școlarizării obligatorii ajungând la șapte ani.

⁹ Traian Herseni, *Observații sociologice privitoare la copiii din Drăguș*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an XI, 1933, nr. 1–4, p. 57.

în grija tribunalelor locale, care aveau obligația de a îndeplini formalitățile prevăzute de lege pentru a proteja interesele orfanului. Prima sarcină a consiliului de familie era aceea de a solicita inventarierea moștenirii minorului pentru a putea astfel fi instituită tutela. În privința averii orfanului, în prezența unui reprezentant al tribunalului, se realiza un jurnal pentru a urmări modul în care aceasta era administrată, la finalul fiecărui an tutorele având obligația de a prezenta situația bunurilor pe care le gestiona. O astfel de dare de seamă era necesară și atunci când tutorele era eliberat de sarcina tutelei.

Tutela putea lua sfârșit odată cu emanciparea minorului, care în cazul orfanilor de un părinte se putea realiza de la 18 ani, iar în cazul celorlalți de la 20 de ani, în urma exprimării acordului de către consiliul de familie¹⁰.

Traseul procedural complex instituit de legislația modernă în vederea protejării intereselor minorilor și ale orfanilor a permis unele devieri de la dispozițiile legale și uneori chiar abuzuri, mai ales în contextul perturbărilor generate de război. În ciuda acestora însă, intervențiile făcute de rudele copiilor au condus de cele mai multe ori la remedierea lor. Declanșarea Primului Război Mondial a determinat introducerea unor noi reglementări privind situația militarilor mobilizați. La 15 august 1916 era adoptat decretul care dispunea transferul puterii părintești către mamă, în lipsa acesteia judecătoria de ocol sau tribunalul având datoria de a institui un tutore pentru a îngriji minorii și pentru a le administra averea¹¹. O astfel de măsură se impunea în contextul unui conflict de o asemenea anvergură, permițând femeilor să își exercite drepturile parentale în lipsa consiliului de familie, care, fiind compus majoritar din bărbați, ar fi fost dificil să se mai reunească.

PĂRINȚI ÎNCHIȘI SAU DECEDAȚI, COPII RĂMAȘI SINGURI

Dacă întreaga societate a fost afectată de izbucnirea războiului, pentru familiile condamnaților repercusiunile au fost de altă natură. Anchetarea și închiderea unuia dintre părinți conducea la agravarea situației copiilor prin cheltuielile prilejuite de proces, punându-i totodată în imposibilitatea de a-i îngriji; pe de altă parte, situația copiilor era folosită ca argument pentru solicitarea grăbirii procedurilor juridice.

Într-o astfel de situație se afla, în iunie 1918, Clara C., deținută în arestul preventiv al orașului Focșani, fiind anchetată pentru infracțiunea de provocare de avort. Susținându-și nevinovăția, aceasta solicita să fie judecată, explicând că în urma arestării sale cei patru copii minori rămăseseră „fără nicio îngrijire pe aceste vremuri grele”. Bărbatul acesteia, cantor la templul israelit din oraș, fiind „nevoiaș”, nu putea suplini lipsa soției prin angajarea unei femei pentru a-i îngriji pe copii. Clara C. solicita organizarea unei sesiuni extraordinare a curților cu jurați pentru

¹⁰ *Codul civil*, ed. cit., p. 179–193.

¹¹ Aurora Livia Chițu, *Statutul juridic al copilului în Vechiul Regat, în 9 ipostaze ale copilăriei românești. Istorii cu și despre copiii de ieri și de azi*, coord. Luminița Dumănescu, Cluj-Napoca, 2008, p. 79.

judecarea cazului său, fiindu-i respinsă plata cauțiunii pentru a fi judecată în libertate. De aceea, argumenta că era atât în interesul propriu, cât și al celor patru copii să ceară grăbirea procesului¹².

Vina femeii trebuie analizată în legătură directă cu percepția populației asupra avortului, în mediul rural fenomenul mortalității infantile funcționând ca un instrument de limitare a numărului de copii. Pentru actorii sociali din mediul urban, însă, întreruperea sarcinii constituia o intervenție la care erau dispuși să apeleze atunci când considerau necesar. În acest sens, lucrarea lui David Ransel privind evoluția maternității din spațiul rusesc și practicile de gestionare a fertilității de-a lungul secolului XX indică faptul că, pentru generația femeilor născute în anii 1910–1912, avortul era o practică blamată, percepută ca un păcat¹³.

Această situație se regăsea și în legislația românească din secolul al XIX-lea, Codul penal votat în anul 1864 pedepsind cu reclusiunea atât persoanele care înlesneau provocarea avorturilor prin intermediul unor băuturi sau tehnici mecanice (și mai ales medicii, chirurgii, farmaciștii și moașele care efectuau astfel de proceduri), cât și femeia însărcinată care se supunea acestora sau care le practica¹⁴. În ciuda încadrării avortului ca infracțiune și a pedepselor instituite împotriva celor care îl săvârșeau, statisticile judiciare din perioada anilor care au precedat intrarea României în război indică faptul că acesta era un fenomen cunoscut, fiind recenizat în rubrici distincte. Astfel, în anul 1910 au fost înregistrate 14 cazuri de lepădare de copii (avort), încadrate la articolul 246 din Codul penal, implicând 16 persoane; dintre acestea, șase au fost considerate autoare, una fiind condamnată la plata unei amenzi, iar celelalte la închisoare, patru fiind femei majore și două minore¹⁵. În anul următor, numărul cazurilor de avort judecate a crescut la 17, implicând 27 de persoane, instanța stabilind opt autori, dintre care trei bărbați majori și cinci femei, șapte fiind condamnați la închisoare și una la reclusiune¹⁶. În anul 1912 au fost judecate șase cazuri de avort care au implicat 10 persoane, dintre care șapte au fost achitate, una condamnată la amendă și două condamnate la închisoare, autoare fiind două femei majore. În anul 1913, numărul cazurilor de avort judecate a

¹² Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 57/1918, f. 24–25.

¹³ David Ransel, *Mame de la sate. Trei generații în schimbare în Rusia și Tartaria*, Cluj-Napoca, 2008, p. 117–124.

¹⁴ *Codul penal*, în Constantin Hamangiu, *op. cit.*, vol. I, p. 1057. Articolul 246 preciza: „Oricare, prin lucruri de mâncare, băuturi, doctorii violente sau prin orice alt mijloc, va face cu știință pe femeia însărcinată să lepede, ori cu voia ei sau nu, se va pedepsi cu minimum reclusiune. Femeia care de sine își va fi făcut vreun mijloc ca să lepede sau va fi primit să întrebuințeze mijloacele de lepădare ce i se vor fi arătat, ori i se vor fi dat spre acest sfârșit, se va pedepsi cu închisoare de la 6 luni până la 2 ani, de va fi rezultat lepădarea pruncului. Medicii, chirurgii, ofițerii de sănătate, spițerii și moașele care vor arăta sau vor da sau înlesni aceste mijloace se vor pedepsi cu reclusiunea, dacă lepădarea va avea loc. Dacă din lepădare se va fi cauzat moartea mamei, pedeapsa se va aplica cu un grad mai sus.”

¹⁵ *Statistica judiciară a României pe anii 1910–1911*, București, 1914, p. 6–7.

¹⁶ *Ibidem*, p. 338–339.

crescut la 10, implicând 11 persoane, pentru ca în anul următor să se înregistreze cinci cazuri, care au implicat șase persoane, autori fiind considerați trei bărbați majori, unul fiind condamnat la închisoare, iar ceilalți doi la plata unei amenzi¹⁷.

Deși oferă un cadru necesar înțelegerii acestei practici sociale, statisticile judiciare nu reușesc să răspundă la întrebări esențiale privind rolul jucat de persoanele implicate în acest proces. Astfel, ne punem întrebarea dacă în cazul femeilor condamnate era vorba doar de cele care erau supuse procedurilor abortive sau și despre moașele care le realizau, bărbații condamnați fiind exclusiv medici sau chirurghi responsabili pentru avort sau și parteneri ai femeilor care solicitau avortul, deși Codul penal nu îi implica în niciun fel? Putem presupune însă că în cazul celor condamnați la închisoare motivul îl constituiseră complicațiile provocate de avort asupra femeii în cauză sau decesul acesteia, fiind dificil de admis că la nivelul întregii țări se înregistra un număr atât de scăzut de întreruperi de sarcină, o parte importantă dintre cei judecați fiind în cele din urmă achitați sau condamnați la plata unei amenzi.

Un caz care poate aduce o serie de completări informațiilor extrase din statisticile judiciare privind acest fenomen slab documentat era înregistrat la scurtă vreme după încheierea războiului. În vara anului 1919, Teodora R., din Craiova, contesta sentința dată de curtea cu jurați în cazul morții fiicei sale, Paula R., survenită în urma unui avort. Aceasta preciza că fiica sa trăise cu grefierul Judecătoriei Ocolului Urban Craiova, Gavrilă I., încă din vara anului 1915, fără ca acesta să o ia în căsătorie. Fata dăduse astfel naștere unei copile, Adriana, la momentul respectiv în vârstă de 3 ani și jumătate, bărbatul plecând la război fără să-și fi oficializat relația cu partenera sa. Revenind în oraș, legăturile dintre cei doi se reluaseră, tânăra rămânând din nou însărcinată. Femeia reclama faptul că, la propunerea bărbatului și în lipsa ei de acasă, fiica sa mersese la medicul Hirsch, care i-o recomandase pe moașa Mântulescu pentru a-i face un avort. La trei luni de la procedură, deși internată în spital și supusă tratamentului medical, fata murise ca urmare a unei septicemii cauzate de folosirea unei sonde nesterilizate. Petenta se plângea că, în urma intervenției grefierului și a influenței celor două cadre medicale, doctorul și moașa fuseseră achitați de către jurați, despre care femeia afirma că erau chiar înrudiți cu cei doi. Aceasta solicita intervenția ministerului pentru a trimite un reprezentant din afara orașului să instrumenteze cazul, dorind ca procesul să se desfășoare într-o altă localitate¹⁸.

Cererea femeii pune în lumină relația sa cu fiica decedată și cu copilul rămas orfan. Constituindu-se în parte civilă la proces, intervenția acesteia era motivată de nevoia de a-și putea crește și îngriji nepoata, care rămăsese în sarcina sa și nu a

¹⁷ *Statistica judiciară a României pe anii 1911, 1913 și 1914*, București, 1920, p. 20–21. Un alt semn de întrebare este legat de acuratețea datelor și de posibilitatea de a le culege în condițiile în care acest volum privind cei trei ani anteriori implicării în război a României a fost publicat de abia în 1920.

¹⁸ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 9/1919, f. 57.

tatălui, solicitând de aceea despăgubiri de la cei doi responsabili pentru moartea tinerei. Interesant este faptul că aceasta preciza că era o „femeie sărmană, scăpătată, lipsită de orice alt sprijin”; singurul ajutor fusese fiica sa, absolventă a Școlii Profesionale, secția de croitorie. Devine astfel clar faptul că educația fiicei decedate reprezentase o investiție, o măsură de a asigura atât viitorul fetei, cât și propria sa situație. Era pus astfel în lumină rostul copiilor, sprijin pentru părinți la bătrânețe. Cererea Teodorei R. avea în centru argumentul că în ciuda eforturilor făcute și dincolo de durerea de a-și pierde fiica, aceasta rămăsese fără niciun ajutor, având totodată în îngrijire copilul rămas orfan.

Această viziune proprie populației urbane, pentru care specializarea într-un domeniu era vitală pentru găsirea unui loc de muncă, pare să concorde cu luările de poziție din perioada interbelică¹⁹, fiind observată o schimbare semnificativă²⁰ la nivelul comportamentului părinților. Aceștia încetaseră să mai investească în alcătuirea unei dote, preferând în schimb să își înscrie copiii la școli care le permiteau să învețe o meserie, ușurându-le accesul pe piața muncii. Capitalul cultural de care ajungeau să dispună tinerii, și mai ales fetele, spre deosebire de cel financiar alcătuit de părinți, nu era vulnerabil în fața schimbării, neputându-se devaloriza sau epuiza²¹. Această mutație fundamentală trăda ideea că individul și capacitățile acestuia de a acționa erau mai importante decât patrimoniul moștenit sau decât fondurile acumulate. Individualismul se desprindea de modelul de societate consacrat de vechile practici, care puseseră accentul, în primul rând, pe apartenența actorilor sociali la familie și la un mediu de proveniență care îi defineau iremediabil. Alături de acest sistem de departajare devenea tot mai vizibilă tendința de a valoriza ceea ce indivizii cunoșteau, ceea ce puteau realiza sau obține, cu atât mai mult cu cât războiul dovedise din plin că nimic nu era la adăpost de degradare. Iată, deci, că o datorie a părinților – de care petenta se achitase – era aceea de a-i educa și de a le facilita accesul la cursuri de formare, pentru a învăța o meserie și a deveni autonomi.

Pe de altă parte, nu trebuie ignorată nici situația partenerului tinerei decedate. Deși blamat pentru că nu își legitimase legătura cu aceasta și acuzat că la proces făcuse front comun cu medicul și moașa, considerați responsabili pentru moartea ei, putem intui că, în realitate, poziția acestuia era departe de a fi aceea de călău,

¹⁹ Catherine Cerkez, *Munca femeii și consecințele ei pentru familie și societate*, București, 1929, p. 4–5.

²⁰ Ramona Caramela, „În spatele zidurilor ...”. *Istoria școlilor de fete din București (1864–1916)*, București, 2007, p. 88–90. Autoarea remarcă transformările programelor folosite în școlile secundare de fete de la sfârșitul secolului al XIX-lea, atunci când se contura ideea unei specializări științifice, care să le permită acestora o pregătire profesională, necesară exercitării unor meserii.

²¹ Leonidas Rados, *Primele studențe ale Facultății de Litere de la Universitatea din Iași*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, XLVII, 2010, p. 55–57. Interesul fetelor pentru a avea acces la educație superioară, care le permitea ulterior să se integreze în cadrul sistemului de învățământ, indică schimbarea mentalității și a practicilor sociale, marcând debutul procesului de profesionalizare a acestora.

fiind însă fără îndoială instigatorul din spatele acestei povești dramatice. Din păcate, informațiile la care am avut acces provin de la mama îndurerată, reprezentând documentele redactate de avocatul acesteia pentru a dovedi justetea plângerii și a revendicărilor sale; judecând însă situația în ansamblu putem considera că reluarea legăturii dintre cei doi, la finalul conflictului, era semnul unei relații stabile. Deși necăsătoriți, cei doi aveau un copil, formând o familie, decizia avortului putând fi înțeleasă ca o încercare de limitare a numărului de membri, în condițiile de precaritate economică de la finalul războiului²². În lipsa documentelor care să clarifice natura relației dintre cei doi parteneri, astfel de observații își păstrează însă caracterul de simple supoziții.

Sfârșitul războiului avea să aducă transformări importante privind statutul copiilor rămași orfani în urma dispariției părinților pe front, în anul 1920 fiind votată Legea pentru înființarea Oficiului Național al Invalizilor, Orfanilor și Văduvelor de Război. Conform statisticilor epocii, numărul orfanilor din România Mare se ridica la aproximativ 335.000, dintre aceștia peste 20.000 fiind orfani de ambii părinți; era firesc deci ca statul să își asume sarcina coordonării efortului de asistență socială acordată acestora. În acest sens, oficiul proaspăt creat își propunea să înființeze cămine pentru invalizi și văduve, dar și orfelinate pentru minori, școli, ateliere, infirmerii sau case de corecție pentru sprijinirea orfanilor. Aceștia beneficiau de asemenea de o serie de scutiri de taxe care le facilitau accesul în instituții de învățământ și de reduceri consistente pentru transport pe Căile Ferate Române, dar și pe rutele maritime. Însă poate cel mai mare avantaj acordat acestora a fost indemnizația lunară pe care statul se angaja să o plătească prioritar orfanilor și văduvelor²³.

În ciuda atenției speciale acordate de stat orfanilor de război, aceștia nu erau singurii care se aflau în situații dificile, fiind vulnerabili în fața schimbării raportului de forțe din interiorul familiei extinse. Cazuistica înregistrată în arhiva Ministerului Justiției indică faptul că desfășurarea războiului a modificat sensibil conduita membrilor acesteia; astfel, dispariția soțului conducea uneori la alterarea comportamentului rudelor apropiate, dând naștere unor tensiuni cărora le cădeau victime frecvent soțiile rămase văduve și copiii orfani, organele statului fiind solicitate să intervină în favoarea acestora.

O astfel de situație era cea a Frăsinei Ioniță a Zafinii, văduvă cu cinci copii, domiciliată în comuna Corni, Tecuci, care, în august 1919, solicita numirea unui

²² Recursul la avort cu ajutorul unei moașe poate fi interpretat și ca o decizie a cuplului de a împiedica apariția unui alt copil, ținând cont de faptul că cei doi proveneau din mediul urban, acolo unde un nou membru al familiei presupunea cheltuieli și un efort financiar considerabil mai mare decât în cel rural. Ne punem întrebarea dacă nu cumva acest demers nu trăda debutul procesului de valorizare a copiilor, pe care părinții înțelegeau să îi crească și să îi educe, oferindu-le astfel cele mai bune șanse de formare; vezi Stephen Brooke, *A New World for Women. Abortion Law Reform in Britain during the 1930s*, în „The American Historical Review”, 106, 2001, nr. 2.

²³ Silviu Hariton, *Asumarea politicilor sociale de către stat în România. Cazul invalizilor, orfanilor și văduvelor de război (IOVR) după Primul Război Mondial*, în „Archiva Moldaviae”, supliment I, 2014, *Studii de istorie socială. Noi perspective*, p. 126–131.

consiliu de familie pentru a proteja drepturile acestora. Cauza petiției o constituia acțiunea cumnaților săi, care luaseră în posesie averea rămasă de la soțul său, decedat cu șase luni în urmă. Cererea Frăsinei trăda un caracter ferm, motivat pe de-o parte de grija celor cinci copii, care se aflau în pericol „de a muri de foame”, iar pe de altă parte de nedreptatea comisă. Femeia preciza că cei doi frați și sora soțului încercau să o dea afară din gospodărie, luându-i „terenul arabil, livada cu perje, fânețele, via plantată împreună cu soțul defunct, tăindu-i pădurea de stejar”. Aceasta reclama că cei doi bărbați nu fuseseră mobilizați, îmbogățindu-se în timpul războiului, devenind „chiaburi”. Mai mult decât atât, Frăsina susținea că deși făcuse cerere la judecătoria din teritoriu pentru a fi numit un epitrop pentru administrarea averii, ca urmare a intervențiilor făcute de cumnații înstăriți, petiția sa nu se soluționase. Petenta se prezenta drept „o nenorocită cu cinci copii”, care trecuseră deja prin momente grele, în ultimii ani de viață bărbatul său având probleme psihice și accese de violență. „Soțul meu, exaltat, ... nebun, sărea la mine, îmi speria copilașii, care nu se mai pot îndrepta”, spunea aceasta, încheind deznădăjduită: „Ce mă fac eu cu cinci copii?” O lună mai târziu, Ministerul Justiției era anunțat de către Judecătoria Rurală Găiceana că petenta fusese numită tutore legal al copiilor, întreaga avere trecând în administrarea ei încă din luna iunie a aceluiași an²⁴.

Cazul prezentat ilustra comportamentul rudelor apropiate, care, ignorând complet starea urmașilor direcți, emiteau pretenții și chiar confiscau o parte din averea rămasă. Interesant este modul în care mama își justifica apelul în fața ministrului Justiției; trauma suferită de copii din cauza bolii tatălui, urmată de dispariția recentă a acestuia nu se încheiase, așa cum ar fi fost firesc. Suferința lor se prelungea ca urmare a acțiunilor unchilor, care încercau să profite de situație. Copiii reprezentau un factor esențial în efortul petentei de a obține intervenția Ministerului Justiției, la nivelul discursului aceștia fiind victimele adulților și ulterior beneficiarii demersurilor Frăsinei, care aveau ca scop menținerea și transmiterea patrimoniului. Pe de altă parte, nu era urmărită doar supraviețuirea celor cinci copii, ci și echilibrul psihic al acestora, puternic afectat de manifestările violente ale tatălui, care erau continuate de acțiunile agresive ale unchilor.

Prezența ambilor părinți în sânul căminului făcea diferența dintre simpla îngrijire și creștere a copiilor și educarea lor; doar prin contribuția celor doi le era oferită acestora posibilitatea de a se instrui. Familiile monoparentale, care puteau fi rezultatul multor factori, eșuau în încercarea de a le asigura copiilor accesul la educație, care le-ar fi permis inserția în cadrul societății ca indivizi autonomi. Această diferență fundamentală era sesizată și folosită de actorii sociali care se adresau Ministerului Justiției în vederea soluționării solicitărilor formulate.

În vara anului 1918, Cristina F. din Filiași, județul Dolj cerea eliberarea soțului său, condamnat pentru crimă în urmă cu 13 ani; femeia afirma că acesta era nevinovat, însă, printr-o mărturie falsă, fusese făcut responsabil de moartea unui

²⁴ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 26/1919–1920, f. 24, 29–30.

bărbat, fiind arestat fără a se mai realiza o anchetă temeinică. Ulterior, constatându-se eroarea, pedeapsa inițială de muncă silnică pe termen nelimitat fusese redusă, însă ca urmare a izbucnirii războiului nu mai fusese grațiat. Aceasta menționa că, din cauza unei boli de care suferise, rămăsese infirmă, iar cheltuielile de judecată contribuiseră la agravarea situației familiei: „m-a lăsat muritoare de foame împreună cu două fete și un băiat, pe care mi i-a lăsat mici și pe care până acum i-am crescut, dar fără nicio cultură, fără niciun viitor, decât numai că le-am putut procura hrana și îmbrăcămintea.”²⁵

Mărturia acestora permite sesizarea modului în care erau percepute sarcinile părintești; rămasă singură, Cristina putuse onora doar acele datorii care asigurau integritatea fizică și creșterea celor trei copii. Instruirea lor, în vederea specializării necesare pentru a putea avea o meserie, constituia cea de-a doua parte a acestor atribuții; grija părintească, sinonimă cu asigurarea îngrijirii în perioada copilăriei, se prelungea sub forma pregătirii acestora pentru viața de adult. Pregătirea respectivă presupunea accesul la cultură, așa cum susținea petenta, pentru a le oferi șansa unui trai stabil sau chiar pentru a le deschide drumul ascensiunii sociale.

FORME ALE NEGLIJENȚEI PARENTALE

În ciuda eforturilor statului și ale anumitor categorii profesionale de a elabora un discurs pedagogic privind importanța îngrijirii copiilor în cadrul familiei, declanșarea Primului Război Mondial și dificultățile economice generate au adus actorii sociali în situații limită. Conform mărturiilor lui Vasile Th. Cancicov, rămas în București pe durata ocupației, retragerea autorităților române în Moldova a însemnat și sistarea plății salariilor unor categorii largi de funcționari, majoritatea instituțiilor încetându-și activitatea²⁶, lipsind astfel o parte a populației de importante surse de venit. În plus, implicarea în conflict a determinat instalarea unei penurii generale, prețurile produselor alimentare și ale celor de igienă făcându-le inaccesibile unei pătri largi a populației. Nu este deci surprinzător faptul că evoluția politică și militară a avut un impact puternic asupra conduitei adulților, chiar și după încheierea conflictului consecințele sale continuând să se facă simțite.

La 14 februarie 1920, Ministerul Justiției primea lunga petiție a Anei Mayer, supusă română, care în anul 1915 se logodise cu colonelul Nicolae M. Opran, comandant al Brigăzii 16 Artilerie din Cluj. Povestea acesteia era cel puțin stranie; bărbatul cu care dorea să se căsătorească avea patru copii, doi băieți și două fete, cu o altă femeie, Elisabeta A.J., cu care trăise în concubinaj o perioadă mai lungă de timp. De aceea, femeia insistase ca acesta să se cunune legal cu ea, pentru a-și legitima copiii, și ulterior să-i ia la el pentru a-i crește. Cununia avusese loc în septembrie 1915, în comuna Morunglav, cu promisiunea fostei concubine ca în

²⁵ *Ibidem*, dosar 58/1918, f. 45.

²⁶ Vasile Th. Cancicov, *Jurnal din vremea ocupației*, vol. I, *Impresiuni și păreri personale din timpul războiului României. Jurnal zilnic 13 august 1916 – 13 august 1917*, București, 2015, p. 121.

scurt timp să divorțeze. Lucrurile se complicasera pentru că aceasta nu mai dorea să se separe legal, urmărind prelungirea duratei procesului de divorț. Opran intentase acțiunea de divorț în vara anului 1916, tribunalul hotărând plasarea băieților în grija acestuia.

Extrem de interesante erau mărturia petentei și judecățile de valoare emise cu privire la starea de sănătate și la comportamentul celor doi copii. Femeia preciza că aceștia erau într-o stare de igienă precară, bărbatul găsimdu-i „într-un mod barbar și foarte ordinar”, aducându-i pentru a fi îngrijiți la părinții ei. Ana descria în detaliu starea în care copiii fuseseră aduși; cel mic avea scalpul acoperit de abcese, pierzându-și părul parțial. Tot acesta, ca urmare a dezinteresului mamei și a lipsei de îngrijire medicală, risca să-și piardă auzul de la o ureche, din cauza puroiului care i se formase la timpan. Cei doi băieți, cel mare în vârstă de 10 ani și cel mic în vârstă de 7 ani, erau lipsiți de educație, fiind „sălbatici, se băteau și înjurau cât se poate de murdar”. Comportamentul mamei era aspru criticat, fiind considerată un pericol pentru cele două fete rămase încă în grija sa, celei mari, în vârstă de 13 ani, nepermițându-i să mai meargă la școală. Totodată, Ana susținea că stilul de viață al femeii putea influența negativ conduita morală a copilelor.

Petenta mărturisea că reușise să-i educe pe copii, la revenirea logodnicului său din Moldova, în decembrie 1918, băiatul cel mare fiind în clasa a III-a la Liceul Mănăstirea Dealul, iar cel mic în clasa a IV-a primară. Solicitarea finală a petentei era aceea de a-i permite militarului să rămână în oraș pentru a se putea finaliza divorțul.

Meritul petiției Anei Mayer era acela că avea atașată o scrisoare a băiatului cel mare, deja adolescent; intervenția băiatului era singulară, reprezentând o raritate, vocea copiilor rămânând de obicei neînregistrată și neluată în seamă de adulți. De această dată însă, urmărind convingerea autorităților de fidelitatea portretului fostei concubine a logodnicului său și de justetea solicitării sale, Ana includea și mărturia fiului cel mare. Acesta povestea numeroase scene din perioada în care se aflaseră în îngrijirea mamei, condamnând-o pentru felul în care îi crescuse. Tânărul mărturisea că înțelegea ceea ce făcuse pentru ei Ana Mayer, dându-le educație, pentru că atunci când plecaseră de la mama lor fratele mai mic „timpul și-l petrecea pe bulevard cu țigarii, deoarece nimeni nu se ocupa de el”. Mai mult decât atât, acesta mărturisea că în fața procuraturii refuzase, împreună cu fratele său, s-o mai viziteze, deși aceasta solicitase să-i fie aduși copiii de două ori pe săptămână; motivul acestei decizii era acela că îi „învăța numai lucruri rele”²⁷.

În ciuda îmbrățișării viziunii femeii care îl îngrijise, mărturia băiatului nu poate fi suspectată că se îndepărta prea mult de realitate; ambele petiții pun în lumină cele două aspecte ale sarcinilor părintești; îngrijirea fizică a copiilor prin furnizarea alimentelor, a hainelor și a asistenței medicale atunci când era necesară, dar și educarea lor, atenția acordată formării personalității copiilor și orientării profesionale a acestora. Dacă primul rol era de la sine înțeles, fiind inerent apariției unui copil, cel de-al doilea reprezenta produsul schimbării de paradigmă înregistrat

²⁷ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 9/1920, f. 6–10.

în secolul al XIX-lea. Sensibilizarea adulților față de nevoile micilor ființe se realiza astfel în paralel cu eforturile de instituționalizare a învățământului public de către statul modern.

Lipsa investiției emoționale și neglijarea copiilor de către mama biologică se transformau în capete de acuzare împotriva acesteia, echivalând cu degradarea rolului parental.

PRIMUL RĂZBOI MONDIAL, FACTOR DESTABILIZATOR AL FAMILIEI. PRUNCUCIDAREA²⁸

Surprins de statistici, însă insuficient explorat din punct de vedere al contextelor sociale complexe care îl determinau, fenomenul pruncuciderii a fost prezent și în societatea românească²⁹. Codul penal, intrat în vigoare din anul 1865, aborda pruncuciderea la articolul 230, definind-o drept „omorul copilului său născut de curând”, articolul 232 precizând pedeapsa aplicabilă celor care comiteau o asemenea faptă; munca silnică pe viață era destinată „culpabililor de omor cu precugetare, părintucidere, pruncucidere și de otrăvire”, în timp ce în cazul uciderii unui copil ilegitim de către mama sa, pedeapsa era reclusiunea³⁰. Legislatorul înțelegea pruncuciderea exclusiv ca acțiunea violentă a mamei asupra copilului nou-născut, tatăl nefiind implicat; cu toate acestea însă, faptul că în cazurile care priveau copii ilegitari se preciza că pedeapsa aplicată mamei era mai blândă era fără îndoială rezultatul experienței judiciare, care dovedise că acțiunea mamei decurgea direct din atitudinea tatălui față de apariția copilului și de mediul social din care cei doi proveneau.

De aceea, alături de cazurile de avort înregistrate, statisticile judiciare luau în evidență și fenomenul pruncuciderii, care atrăgea atenția autorităților într-o măsură mai mare, fiind de departe mult mai grav și totodată mai dificil de ascuns. Conform datelor statistice disponibile pentru anii anteriori intrării României în război, în anul 1910 fuseseră judecate 38 de cazuri de pruncucidere, încadrate în baza articolului 232 din Codul penal, implicând 45 de persoane, dintre care 14 fuseseră condamnate la închisoare, una la plata unei amenzi și una la muncă silnică între 5 și 20 de ani; dintre acestea, trei erau bărbați majori și unul minor, trei erau femei majore și nouă minore. Conform aceluiași volum, patru dintre persoanele judecate pentru pruncucidere ale căror sentințe au rămas definitive erau muncitori cu ziua, cea de-a cincea fiind menajeră³¹.

²⁸ *Statistica judiciară a României pe anii 1910–1911*, p. 6–7.

²⁹ Acest act trebuie judecat, mai ales în cazul mediului rural, în legătură directă cu relația dintre comunitatea tradițională – generatoare a normelor de conduită pentru membrii săi și instanța care mostra și condamnă astfel de abateri – și femeile care purtau stigmatul rușinii, fiind în cele din urmă izolate, spre a servi drept exemplu altora. Vezi Nicoleta Roman, „*Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine.*” *Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, București, 2016, p. 269–293.

³⁰ *Codul penal*, ed. cit., p. 1054.

³¹ *Statistica judiciară a României pe anii 1910–1911*, p. 236–237.

În anul 1911, numărul cazurilor de pruncucidere judecate de instanțe a fost de 40, implicând 44 de persoane; dintre acestea 33 au fost achitate, una fiind condamnată la plata unei amenzi, șapte la închisoare și una la recluziune. Distribuția pe gen a autorilor indică un număr mai mare de femei, șase majore și trei minore, alături de un bărbat major.

În anul 1912, numărul cazurilor de pruncucidere judecate a scăzut la 36, implicând 43 de persoane, un an mai târziu reducându-se din nou la 32, pentru ca în anul 1914 să se dubleze, ajungând la 60 de cazuri care au privit 63 de persoane. Dintre acestea 25 au fost considerate autoare, nouă fiind condamnate la plata unei amenzi și 16 la închisoare; repartitia în funcție de gen a acestora indică un bărbat major și doi minori, precum și zece femei majore și 12 minore³².

Astfel de delictе erau prezente în societatea Vechiului Regat, recenzarea acestora în rubrici distincte în cadrul statisticilor judiciare dovedind faptul că războiului nu a făcut decât să accentueze fenomene cunoscute anterior. Deși sumare, datele oferă o serie de informații importante; în primul rând se observă faptul că nu doar femeile erau judecate și condamnate în postura de autoare în cazuri de pruncucidere, ci și bărbații, care, deși mai puțini, erau totuși implicați. Remarcăm de asemenea că persoanele găsite vinovate proveneau din păturile sociale inferioare, fiind vorba de lucrători cu ziua sau menajere, încadrarea în rândul personalului domestic care nu dispunea de independență financiară indicând faptul că nu ar fi putut crește un copil. Poate acesta era motivul pentru care o mare parte dintre cei anchetați erau în cele din urmă achitați spre nemulțumirea unei părți a categoriilor sociale superioare, care considera că jurații și magistrații chemați să se pronunțe în cazurile de pruncucidere ar fi trebuit să fie mai aspri, fiind necesară scoaterea judecării acestora de sub competența curților cu jurați³³.

Sentințele blânde care le erau imputate curților cu jurați nu erau însă întâmplătoare, un aspect esențial în cazurile de pruncucidere privind relația mamei și a părinților cu copilul nou-născut, care se construia prin raportare la posibilitățile de legitimare ale cuplului, nașterea fiind supusă controlului social. În cadrul societăților rurale tradiționale se manifesta o presiune puternică în direcția procreării în cadrul căsătoriei, apariția urmașilor fiind acceptată doar în aceste condiții. De aceea, infanticidul nu poate fi desprins de mediul social care îl genera; cauzele care conduceau la apariția acestui fenomen erau atât de natură economică, cât mai ales de natură socio-culturală. Statutul unei mame singure și cel al copilului său ilegal erau supuse stigmatizării; cu toate acestea, nu doar fetele se făceau vinovate de uciderea copiilor nou-născuți, ci și femeile căsătorite, având deja copii. Cazuistica păstrată în arhiva Ministerului Justiției permite sondarea pruncuciderii în contextul desfășurării războiului, de multe ori relevând aspecte neașteptate, care nu pot fi înțelese în lipsa corelării celor două evenimente.

³² *Statistica judiciară a României pe anii 1911, 1913 și 1914*, p. 4–5.

³³ Vasile V. Drăgan, *Pruncuciderea din punct de vedere juridic și medico-legal*, Timișoara, s.a., p. 63. Acesta oferea chiar statistici privind numărul cazurilor de pruncucidere înregistrate în prima jumătate a secolului XX, fără a indica însă sursele folosite.

Implicarea României în război și regimul de ocupație cunoscut de două treimi din țară au constituit cadrul apariției unui fenomen social îngrijorător. Femeile și copiii au fost categoriile sociale cele mai vulnerabile în fața degradării generale a condițiilor de trai; plecarea bărbaților pe front și lipsa unor instituții de asistență socială³⁴ au condus la apariția unor situații limită, care s-au repercutat asupra conduitei femeilor față de copii. Că lucrurile stăteau astfel o dovedesc numeroasele apeluri adresate de acestea autorităților. Astfel, la 20 aprilie 1917, 25 de mame din Băbeni-Bistrița, județul Vâlcea, înaintau prefecturii o plângere „necesară traiului familiei”, pentru că aveau „câte cinci și șase copii mici și mor de foame, neavând hrană”. Acestea solicitau ajutorul prefectului pentru a putea face semănăturile de primăvară, în lipsa bărbaților mobilizați³⁵. Confruntarea cu astfel de situații a condus la dezvoltarea unor strategii necesare supraviețuirii membrilor familiei, femeile ajungând să utilizeze de mijloace de limitare a numărului acestora.

Urmărind corespondența dintre Direcția Serviciului Sanitar, aflată în subordinea Ministerului de Interne, Institutul Medico-Legal din București și Ministerul Justiției, perioada războiului pare să fi determinat o înmulțire a cazurilor de morți premature ale copiilor nou-născuți, dar și a cazurilor de avort și de pruncucidere. Institutul de Medicină Legală realiza rapoarte statistice privind numărul cadavrelor asupra cărora efectuase autopsii, la cererea parchetelor din teritoriu³⁶. Alături de cele ale adulților, din listele acestui institut nu au lipsit nici copiii, fie că era vorba de cei avortați sau născuți la termen, având părinți necunoscuți, sau a căror moarte trezise suspiciunea autorităților cu privire la posibila implicare a mamelor acestora, uneori cei mici fiind uciși chiar de propriile mame³⁷.

Traseul procedural în cazul soluționării unor cercetări care necesitau efectuarea unei autopsii includea realizarea acesteia de către medicul legist și transmiterea ei către prim-procurorul tribunalului care conducea ancheta. Acesta o trimitea Ministerului Justiției în două exemplare, care la rândul lui o expedia Direcțiunii Generale a Serviciului Sanitar. În acest sens se întrunea Comisia medico-legală, care avea ca scop avizarea raportului de autopsie, păstrând un exemplar, pe cel de-al doilea restituindu-l procuraturii din teritoriu³⁸. Astfel că, din acest parcurs al documentelor, în arhiva Ministerului Justiției din București se păstrează astăzi doar procesele verbale care le-au însoțit, actele medico-legale fiind avizate și returnate

³⁴ Acestea au fost create la finalul războiului, răspunzând astfel nevoii de a ocroti invalizii, văduvele și orfanii, inaugurând totodată politicile publice de asistență socială adresate femeilor și copiilor. *Zece ani de politică socială în România, 1920–1930*, București, s.a.

³⁵ *Documente privind problema țăărănească din Oltenia în primele două decenii ale veacului al XX-lea*, vol. II, (1911–1920), coord. Luchian Deaconu, Vladimir Osiac, Ileana Petrescu, Craiova, 1970, doc. 155, p. 222–223.

³⁶ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 25/1918, f. 1–2.

³⁷ *Ibidem*, f. 17. În raportul care centraliza actele medico-legale privind autopsiile efectuate până la 25 iunie 1918, asupra cadavrelor trimise Institutului de Medicină Legală, era inclus și „copilul născut și omorât de mama lui, Ana Maria R.C., din comuna Jugur, județ Muscel”.

³⁸ *Ibidem*, f. 6–11.

tribunalelor regionale, constituind probe la proces. În consecință, cercetătorul va avea acces exclusiv la rezumatul acestora, fără a putea parcurge concluziile medicului care efectuase autopsia, fapt care nu permite înțelegerea contextului în care astfel de drame se petreceau. În vederea cunoașterii în profunzime a acestui fenomen se impune analiza documentelor aflate în arhivele judiciare ale regiunilor în care astfel de anchete se derulau.

Însă chiar și în aceste condiții, documentele aflate în arhiva Ministerului Justiției prezintă suficiente informații pentru a contura situația Olteniei, Munteniei și Moldovei. Suferind regimul dur al ocupației germane³⁹ sau adăpostind o populație mult superioară capacităților de primire, fapt care a dus la izbucnirea unor epidemii virulente, aceste provincii înregistrau în ultimii ani de război, 1917 și 1918, numeroase cazuri de copii morți la naștere și de avorturi provocate atunci când sarcina era avansată, dar și de pruncucidere. Pentru această perioadă, rapoartele de autopsie efectuate asupra copiilor provenind din județe ca Romanați, Mehedinți, Muscel, Vâlcea, Vlașca, Argeș, Teleorman, Gorj, Olt, Ilfov, Brăila, Constanța, dar și Buzău, Dorohoi sau Botoșani indică faptul că, în majoritatea cazurilor, aceștia erau nou-născuți; pentru patru dintre ei procurorul specificase că fuseseră uciși de propriile mame.

Dacă moartea copilului, survenită la scurtă vreme de la naștere, precum și avorturile puteau fi rezultatul carențelor alimentare severe specifice perioadei războiului⁴⁰ și a lipsei asistenței medicale pe durata sarcinii⁴¹, modul în care femeile tratau corpul copilului și ancheta derulată ulterior de autorități par să indice vinovăția acestora. Un caz care atrage atenția este cel al Mariei I.P.C., din comuna Glogova, județul Mehedinți, al cărei copil avortat fusese găsit „pe apa Orlea, din comuna Godinești, Gorj”. Luând în calcul termenul de copil folosit de medicul

³⁹ Vasile Th. Cancicov, *op. cit.*, p. 162–163. Iată ce nota fostul deputat, în luna decembrie a anului 1916, despre situația din Bucureștiul ocupat de armatele Puterilor Centrale: „Mizeria populației e mare, o putem judeca zilnic după convoiurile de femei și nenorociți, mulți cerșetori în haine negre, cari stau cu sutele și miile în jurul debitanților de pâine, așteptând uneori ore întregi ca să le vină rândul să obție o pâine rea și scumpă.”

⁴⁰ Parcurgerea presei din perioada războiului indică foarte clar dificultățile de ordin economic întâmpinate de întreaga populație civilă, dar mai ales de familiile celor plecați pe front. Pentru acestea, cotidianul „Adevărul” îndemna persoanele cu posibilități să doneze sume de bani pentru a se constitui un fond necesar supraviețuirii lor, dar și pentru întreținerea unei cantine. *Pentru cantina Adevărul*, în „Adevărul”, an XXIX, 8 octombrie 1916, nr. 10627, p. 2; *Pentru familia luptătorilor*, în „Adevărul”, an XXIX, 11 octombrie 1916, nr. 10630, p. 2.

⁴¹ Titu Gane, *Protecția copilului. Până la 2 ani (prima copilărie) în România. Raport prezentat Congresului XXII din 1919 al Asociației Generale a Medicilor din țară*, București, 1919, p. 4–5. În cadrul Congresului Asociației Generale a Medicilor din România, organizat în anul 1919, doctorul Titu Gane atrăgea atenția asupra faptului că în anul 1917, în Moldova se născuseră 48.000 de copii și decedaseră 240.000 de persoane, exceptându-i pe militari. Tot acesta susținea că, în același an 1917, 70% dintre copiii născuți muriseră înainte de a împlini un an. Deși datele și modul de culegere a acestora pot fi puse sub semnul întrebării în contextul completei dezorganizări administrative pricinuite de război, tonul alarmist făcând parte din arsenalul argumentativ al acestora, creșterea mortalității infantile nu poate fi pusă la îndoială din moment ce devenea temă de dezbatere în cadrul congresului medical.

legist pentru a descrie cadavrul, putem presupune că acesta era bine dezvoltat fizic, în caz contrar, în actul medical trimis de procuratură la București, ar fi fost folosit termenul de făt. În aceste condiții, pare de neînțeles gestul mamei de a lăsa copilul în apă și nu de a-l îngropa; conduita sa indică mai degrabă o încercare de a ascunde sarcina și corpul acestuia⁴². În lipsa documentelor care să clarifice contextul social care generase un asemenea comportament, putem considera fapta drept o consecință a încercării femeii de a reduce numărul de membri ai familiei. Totodată, o parte dintre cazurile inventariate priveau tinere care dădeau naștere unor copii ilegiti⁴³, șansele de supraviețuire ale acestora fiind mult inferioare celor legitimi⁴⁴. Ce putea însemna însă această categorie în contextul războiului? Că nu ne aflăm doar în fața unor situații rezultate în urma apropiierilor fizice dintre un bărbat și o femeie care nu erau căsătoriți ne-o dovedesc documentele de arhivă. Astfel, în condițiile în care soții erau mobilizați pe front, soțiile rămase acasă puteau stabili legături cu alți bărbați, în urma cărora se nașteau copii ilegiti.

Din corespondența parchetului din Alba Iulia cu Directoratul General din Cluj aflăm că, la 18 noiembrie 1919, Maria S., din comuna Alămor, a dat naștere unei fetei căreia i-a acoperit gura cu o cârpă, provocându-i astfel moartea. Ancheta stabilise că actul femeii nu fusese premeditat, aceasta săvârșind fapta „într-o stare sufletească exaltată”, motivul fiind acela că nașterea avusese loc în lipsa soțului, luat prizonier. Procurorul considera că aceasta acționase „din frică și rușine”; pe parcursul celor trei ani în care fusese încarcerată, femeia dăduse dovadă de căință, fiind muncitoare și având o purtare foarte bună. Acesta recomanda ca deținuta să beneficieze de amnistie, iar în cazul în care nu se încadra, să fie menținută în aceeași închisoare, fiind aproape de localitatea natală și putând să-și supravegheze cei patru copii minori, rămași în grija rudelor⁴⁵.

Conduita acesteia, în lipsa soțului său, avea un impact devastator atât asupra copilului nou-născut, cât și asupra celor rămași singuri. Parteneriatele extraconjugale nu au fost neobișnuite în perioada războiului; nevoia de sprijin sau încercarea de a-și asigura viitorul, în eventualitatea dispariției soțului pe front, puteau determina femeile rămase singure să mențină relații strânse cu alți bărbați. Confruntate însă cu apariția soților legitimi, acestea recurgeau la diferite strategii pentru a ascunde adulterul săvârșit.

În iulie 1920, Zaharia C.O., din comuna Roznov, județul Neamț, se plângea tribunalului că, în timpul mobilizării sale, soția sa Smaranda părăsise domiciliul conjugal, trăind în concubinaj cu un alt bărbat; aceasta dăduse chiar naștere unui copil, pe care îl declarase ca fiind fiul legitim al lui Zaharia. Nemulțumit, bărbatul

⁴² ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 33/1918, f. 56–58.

⁴³ *Ibidem*, dosar 40/1918, f. 53–54. Tribunalul Olt transmitea, la 11 octombrie 1918, cererea privind aprobarea raportului medico-legal „al cadavrului unui copil nelegitim” născut de Maria I.A., din comuna Turia, județul Olt.

⁴⁴ Adrian Majuru, *Povestea copilului „întunecat” în istorie*, în *9 ipostaze ale copilăriei românești*, coord. Luminița Dumănescu, p. 167–171.

⁴⁵ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară, dosar 36/1920, f. 64.

solicita parchetului organizarea unei anchete pentru a demasca infidelitatea și fraudă comisă de soție⁴⁶. Nu putem decât presupune deznodământul acestui caz complicat prin apariția unui copil, a cărui paternitate era pusă la îndoială chiar de către cel care, conform registrelor stării civile, îi era tată. În lipsa documentelor care să precizeze evoluția anchetei, precum și pe baza altor petiții care atestau infidelitatea soțiilor rămase singure acasă, putem presupune că suspiciunile bărbatului erau întemeiate. În acest caz, soarta copilului nu fusese pecetluită, existând posibilitatea de a-l înregistra pe numele soțului legitim.

„Uriașul Război” intervenise și în relația dintre doi tineri înrudiți; la scurtă vreme de la încheierea acestuia, în august 1920 era înregistrată cererea lui Nicolae C.C., care solicita acordarea dispensei regale pentru a se putea căsători cu Ecaterina G.C., verișoara sa primară. Motivul invocat era faptul că cei doi se aflau deja în relații intime, în urma cărora Ecaterina dăduse naștere unui copil. Bărbatul le explica autorităților că interdicția prevăzută de Codul civil privind căsătoriile între verișori⁴⁷ o determinase pe aceasta să încerce „să piardă” copilul, însă el „iubindu-l”, fiind vorba de „pruncul” său, o oprise să comită „o astfel de crimă”, propunându-i să se căsătorească legitim. Cererea acestuia se păstra în arhiva ministerului ca urmare a omiterii domiciliului. Observăm faptul că avortul era un procedeu la care femeile recurgeau atunci când nu exista posibilitatea întemeierii unui cuplu legitim⁴⁸.

CONCLUZII

Cazurile analizate indică nevoia femeii sau a cuplului ilegitim de a-și încadra copilul într-o categorie consacrată și acceptată social. Dezaprobarea cu care era întâmpinată nașterea în afara căminului matrimonial genera o serie de comportamente și strategii care aveau rolul de a-i permite mamei să revină la situația anterioară conceperii copilului. Fiind rezultatul unui adulter, copilul reprezenta dovada conduitei condamnabile pentru o femeie căsătorită.

Pe de altă parte, situațiile înfățișate demonstrează, fără putință de tăgadă, faptul că atunci când rodul relațiilor extramaritale putea fi încadrat ca fiu al soțului legitim, această oportunitate era exploatată, chiar dacă era ulterior contestată; soluția proteja nou-născutul de reacția imprevizibilă a mamei, indusă de frică și de rușine, care, așa cum a dovedit primul caz, îi putea fi fatală⁴⁹.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar 18/1920, nenumărat.

⁴⁷ C. Hamangiu, *op. cit.*, vol. I, p. 146–148.

⁴⁸ ANIC, Fond Ministerul Justiției, Direcția Judiciară dosar 75/1922, f. 84.

⁴⁹ Gh. Focșă, *Contribuție la cercetarea mentalității satului – Convorbire cu Grigorie Loghie din Runcu-Gorj*, în „Arhiva pentru știința și reforma socială”, an X, 1932, nr. 1–4, p. 159–167. Situația respectivă trebuie corelată cu mentalitatea masculină privind rolul mamei în raport cu propriii copii specifică spațiului rural, aceasta fiind considerată principala responsabilă pentru îngrijirea și creșterea lor. Iată ce afirma bărbatul intervievat în timpul campaniei sociologice desfășurate în vara anului 1930: „A îngriji un părinte dă copii, a-i îngriji cât se poate mai bine cu mâncarea și îmbrăcămintea și asta-i grija părintelui către copii. A-i da la școală sau la o meserie, ca să-și poată câștiga hrana mai ușor. E o datorie pentru că așa s-a pomenit, pentru că părinții mei m-au îngrijit pe mine și eu îi îngrijesc

Ultima poveste indică resorturile interioare ale actorilor sociali și modul în care se raportau la apariția unui copil în situația înruderii, considerată un impediment major pentru oficializarea relației. Tabuul incestului, cei doi parteneri fiind verișori primari, s-ar fi reflectat asupra statutului copilului rezultat din această relație, care se afla în două ipostaze cu o conotație negativă: mai întâi ca fiu ilegitim, iar apoi ca produs al unei legături nepermise. De aceea, mama intenționase să avorteze; posibilitatea acordării dispensei de rudenie în vederea căsătoriei legitime contribuia însă la ameliorarea statutului celor doi, cu atât mai mult cu cât tânărul considera această decizie a monarhului o recompensare a eforturilor depuse pe front în anii războiului. În consecință, apariția copilului nu mai reprezenta o amenințare la adresa cuplului, sarcina putând fi dusă la termen. Pe de altă parte, maniera în care tânărul se raporta la copil era singulară; acesta își declara dragostea pentru mica ființă pe care o recunoștea ca fiind a sa.

Ipostazele în care au fost surprinse relațiile dintre părinți și copii, în documentele juridice, dovedesc faptul că perioada războiului a contribuit la o degradare a rolului parental, ca urmare a condițiilor economice extreme generate de acesta. Uneori copiii au fost victimele acțiunilor propriilor părinți sau ale rudelor apropiate, soarta acestora depinzând de capacitatea de adaptare a adulților la noul context social.

ANEXĂ

1

5 august 1918. Corespondență între Ministerul Justiției și Institutul de Ministerul de Interne privind raportul de autopsie al unui copil din județul Buzău.

Ministerul Justiției
Direcțiunea Afacerilor Judiciare
Ziua 3, luna August, anul 1918
Redactat de D-l Daicovici șef de birou
Copiat de D-l
Contrasemnat de D-l C.I. Panco Director
Semnat de D-l M. Rachivan Secretar Gl.
Adresa poartă Nr. 6488 – 5 aug. 1918
Domnului Ministru de Interne.
(Direcțiunea Generală a Serviciului Sanitar)

Am onoare a vă înainta, aci alăturat, în dublu exemplar, actul medico-legal primit cu raportul D-lui Prim-Procuror al tribunalului Buzău Nr. 583/918 și privitor la autopsia

pă ei și ei pă ai lor și așa mai departe. Mama îngrijește mai mult dă copii. Tată nu se știe care este, mama una singură. O femeie poate are amanți, mai schimbă, copilu' nu se știe cu care este ... ea are mai multă datorie față dă copii decât bărbatu'. Bărbatu' ar putea să se dispenseze de a-i îngriji, dar femeia nu! Ea l-a purtat în pânțece, în brațe, un an, doi. Apoi partea femeiască e mai miloasă decât bărbatu', are mai multă frică, mai multă credință în D-zeu și pentru aia se zice că ar fi un păcat, dacă ai de îngrijit un copil sau un sărac și nu-l îngrijești."

cadavrului unui copil nou-născut găsit pe prundul râului Buzău, și vă rog să binevoiți a face să fie examinat de comisiunea medico-legală și apoi să ne restituiți unul din exemplare, revizuit de comisiunea în chestiune.

ANEXE: Un act medico-legal în dublu exemplar.

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 30/1918, f. 11.

2

4 septembrie 1918. Cererea medicului legist al județului Ilfov către Parchetul Tribunalului Ilfov de a i se asigura un mijloc de transport pentru a-și putea face meseria.

Copie, de pe adresa D-lui Medic legist al Județului Ilfov Nr. 5366 din 4 Septembrie 1918, către Parchetul Tribunalului Ilfov

Urgent

D-lui Prim Procuror al Tribunalului Ilfov

Prin adresa urgentă Nr. 22179 din 2 Septembrie crt. primită astăzi 4 Septembrie crt., ați bine-voit a ne invita ca să ne transportăm în comuna Pantelimon spre a face autopsia cadavrului unui copil nou născut și omorât de A. Z. –

Din tot sufletul vă rugăm Domnule Prim-Procuror să bine-voiți a dispune să se aducă acest cadavru la Institutul Medico legal din București, pentru a i se face autopsia, de ore-ce subscrisul pe lângă că este ocupat, peste puterile sale, cu combaterea epidemiilor care au făcut destule ravagii în Județul Ilfov, și cu conducerea ostenitoare a serviciului sanitar al Ilfovului în vremurile grele prin care am trecut, – dar nici nu mai găsește mijloace de transport, după cum știe toată lumea. – Mai ales această din urmă condițiune creiază dificultăți de natură a ne împiedica ca să putem îndeplini funcțiunea de Medic legist, afară de cazul dacă onorabilul Parchet, (verso) are a ne pune la dispozițiune o căruță sau ori-ce alt vehicul cu care să ne putem transporta, căci noi nu mai suntem în stare de a găsi. –

De felul cum va fi rezolvată această capitală chestiune, depinde dacă pot să îndeplinesc sau nu funcțiunea de Medic legist, căci nu avem nici un mijloc de transport, – deși avem toată bunăvoința și dragul meseriei și a funcțiunei noastre. –

Medic Primar,

Și

Medic Legist al Județului Ilfov,

(ss) Dr. Gh. Andrei Ionescu

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 25/1918, f. 28.

3

13 mai 1919. Rezumatul petiției unei femei care reclama comportamentul abuziv al cumnaților după moartea pe front a soțului, deși în urma acestuia rămăsese un copil orfan.

Ministerul Justiției

Direcțiunea Afacerilor Judiciare

Rezumat de petițiune

Redactat de D-l Emil Georgescu

Ziua 12, luna Mai, anul 1919
Circumscripția judecătorei Plenița, județul Dolj
Petiționarul Filotea Remu Albăstriu
din comuna Cetate, județul Dolj
Persoana contra căreia se plânge Costică Ion Colivă și alții ...
din comuna Cetate, județul

Obiectul plângerii

Cumnații petiționarii, Costică Ion Colivă din Com. Maglavid și Mitran Predescu din Com. Cetate, în timpul ocupațiunii și după moartea, pe front a soțului ei, au venit în casa ei și i-au luat un mare număr de lucruri și vite. Are și un copil.

16004 13 Mai 1919

Rezoluție:

D-lui Prim Procuror al Trib. Dolj spre a vedea dacă s-a săvârșit vreun fapt penal

Semnat, C. Panca

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 9/1919, f. 22.

4

București, 13 iunie 1919. Fragment din ordinul trimis de Ministerul Justiției tribunalelor și judecătoriilor din Vechiul Regat.

Domnule,

Una din îndatoririle de căpetenie decurgând pentru Stat din război este aceea de a îngriji de soarta minorilor ai căror părinți au murit pentru țară. Este o datorie de conștiință de a li se acorda sprijinul cel mai larg, iar autoritățile și funcționarii Statului sunt obligați a lucra de comun acord pentru cât mai grabnică aducere la îndeplinire a dispozițiilor luate prin legi în favoarea orfanilor de război.

Aceste dispozițiuni sunt în principal două: 1) acelea luate prin decretul-lege Nr. 917 din 21 Aprilie 1918, cu privire la tutelele orfanilor de război, în legătură cu îndatoririle și atribuțiunile date Societății pentru ocrotirea orfanilor de război (decret publicat în *Monitorul Oficial* Nr. 19 din 22 Aprilie/3 Mai 1918 apărut la Iași și în urmă comunicat și autorităților judecătorești din teritoriul ocupat prin circulara Nr. 7.696 de la 24 August 1918), și 2) acelea prevăzute în art. 26 și 32 din legea publicată în *Monitorul Oficial* Nr. 222 de la 24 Decembrie 1916 (pag. 346 și 347 a colecțiunii oficiale de legiuiri în vederea stării de război), cu privire la întocmirea actelor de deces și la scutirile de timbre.

Aplicarea la timp în favoarea tuturor orfanilor de război a acestor dispozițiuni ar fi îndestulătoare ca ei să poată beneficia de sprijinul material ce le acordă Statul și pentru a se ușura sarcina atât de grea și plină de răspundere a Societății pentru ocrotirea orfanilor de război.

Sunt totuși(i), informat că dispozițiunile legale arătate mai sus nu sunt în deajuns observate, întrucât pentru majoritatea orfanilor de război tutelele nu sunt instituite, astfel că acei ce au oarecare avere sunt în pericol a o pierde și totdeauna nu li se poate acorda ajutorul la care au dreptul, potrivit deciziei ministerului de război Nr. 75, publicată în *Monitorul Oficial* Nr. 260 din 2 Martie 1919.

De aceea vă atrag atențiunea asupra dispozițiunilor de mai sus privitoare la orfanii de război și vă rog să luați măsuri pentru ca ele să fie de urgență aduse la îndeplinire cu concursul autorităților comunale și de poliție și, când ar fi nevoie, al organelor legale ale Societății pentru ocrotirea orfanilor de război. În acest scop îmi veți semnala orice neglijențe ați constata în executarea îndatoririlor date acelor autorități, spre a interveni locului în drept.

.....

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 41/1919, f. 22.

5

23 august 1919. Actul de instituire a tutelei în cazul unui orfan de război.

Înceere

Anul 1919 August 23

Analizând lucrările prezentului dosar de tutelă trimise de Primarul Comunei Găiceana, din care se constată că Const. Cernat e dispărut din războiu și Ioana Cernat a decedat și că pe urma lor a rămas avere mobilă și imobilă prevăzută în inventarul aflat la dosar precum și minorii Dumitrache născut la 1916 august 8.

Având în vedere că membrii din Consiliul de familie convocați pentru astăzi a alege un tutore s-au prezentat în majoritate și deliberând ne-au prezentat avizul lor cu data de astăzi prin care alege ca tutore pe Dumitrache Cernat.

Văzând avizul membrilor din care reesă că o parte din averea mobilă sunt de părere a se vinde

Văzând și dispozițiunile art. 396 C. Civ

Pentru aceste motive

Dispune

Omologarea avizului membrilor cu data de azi

Confirmă pe Dumitrache Cernat ca tutore dator la casa def. Ioana Cernat și a mobil. C. Cernat, fără garanție cu îndatorire de a îngriji de ea și minor ca un bun părinte de familie dând compturi anuale.

Se va vinde prin licitație publică la reședința acestei Judecătoria următoarea avere mobilă: una cadă, un poloboc de stejar, alt poloboc de ...¹, un plug, o căruță și doi juncani, ficsându-se termen pe ziua ... Septembrie 1919 făcându-se cuvenitele publicații, întru cât nu pot aduce nici un venit minorului și sunt predispuse a se perde și degrada până la majoratul minorului.

D-l Primar Găiceana va preda pe sama tutorelui averea cu drept de apel conform art. 642 pr. Civ.

România

Judecătoria Ocolului Rurală Găiceana

Jud. Tecuci

Copia prezentă fiind conformă cu originalul se atestă de noi

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 26/1919–1920, f. 34.

---

¹ Ilizibil.

6

25 iunie 1920. Solicitarea unui tânăr orfan de război de a primi dispensa de vârstă pentru a se putea căsători, mama sa abandonându-și familia.

Subsemnatul fiu minor al decedatului veteran în campania 1916/1918, anume Radu Ion, pe câmpul de luptă; am rămas singur ca cucul pe cracă încă cu trei fiice surori ale mele mai mici de 12 ani. Cu lacrimi în ochi îngenunchez înaintea Domniei Voastre prea înalte a declara următoarele: Mama noastră, având purtări rele, ne-a părăsit ca pe puii de pasăre și s-a remăritat în comună, însă nu legitim, trăind în concubinaj. Eu văzându-mă disperat ca să nu pot agonisi [...] ²surorilor mele fiind prea mici m-am căsătorit cu o femeie majoră. Și cum eu nu am vârsta împlinită de 18 ani, rugăm Excelență de mila noastră să mi se admită de a putea a mă căsători legitim pentru acest motiv legal; deoarece mama noastră ne-a mâncat și ajutorul și pensiunea noastră, osebit alte obiecte alimentare de peste 10.000 lei, și noi am rămas nenorociți pe drumuri, ca puii de potârniche.

Prea plecat serv, Iulian Ion F. Radu

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 36/1920, f. 6.

7

20 iunie 1920. Solicitarea unei văduve de război de a-i fi eliberat fratele din închisoare având nevoie de ajutor pentru a îngriji cei șapte copii rămași orfani.

Domnule Ministru,

Sub-semnata Elena D-tru Grigorescu din comuna Brebu plasa și județul Prahova, cu cel mai cuvenit respect, supun la cunoștința Domniei-Voastre, următoarele:

În ocna penitenciarului Slănic din jud. Prahova se află condamnat și fratele meu anume Nicolae Popa Fieru condamnat prin sentința Curții cu Jurați din dosarul onor. Trib. Ilfov cu Nr. 1108/96 și depus cu mandatul Nr. 785 din 11 Decembrie 1896 confirmat de Domnul Procuror General din București.

Cu cel mai cuvenit respect și cu sufletul plin de durere, vă rog Domnule Minstru să bine-voiți a dispune cele ce veți crede de cuviință ordonând constatarea dacă numitul condamnat după pedeapsa de 22 ani în ocnă ar merita să fie pus în libertate după cum și alți condamnați din același penitenciar au fost eliberați după cum susține condamnatul, că și el e pus pe tabloul de grațieri cu ceilalți ce li s-a aprobat.

Dacă se va putea înlăptui punerea în libertate a acestui condamnat în limitele legii și a dispozițiilor umane ce se iau față de acești nenorociți, misiunea lui în libertate nu va fi decât însărcinarea ce-și va lua muncind și îngrijind de familia sub-semnatei fiind împovărată cu 7 copii, căci soțul meu a căzut jertfă datoriei murind în Moldova fiind mobilizat.

Deci, văzându-mă în această tristă stare cu groaza desperărei în suflet am luat îndrăsneala de a mă presenta cu această cerere pentru fratele meu condamnat, care dacă [va]

---

² Indescifrabil.

fi liber voi fi sprijinită din folosul muncii lui fiind un bun lucrător cismar, iar el își va găsi sprijinul și adăpostul pentru restul vieții sale pe lângă casa mea și copiii mei.

Prea supusă cu toată stima
Elena Dumitru Grigorescu
din comuna Brebu
Domniei Sale
Domnului Ministru al Justiției
București

Sursa: ANIC, fond Ministerul Justiției. Direcția Judiciară, dosar 58/1918, f. 41.

CHILDREN, PARENTS AND THE GREAT WAR IN THE ARCHIVE OF THE MINISTRY OF JUSTICE

Abstract

“The Great War” changed mentalities and social practices, reshaping the world that emerged after its end. The analysis of the documents in the Romanian judicial archives, during the last two years of the conflict, has shown that the relationship between parents and children was severely affected by the social and economical consequences of the war. Violence against children and their suffering were mainly the result of the conduct of their parents and close relatives. However, notwithstanding rare cases of infanticide and abandonment, adults, and especially women, struggled to provide them with care, while ensuring their own protection. Despite these efforts, the children’s well being seems not to have always been the most important factor in the decision-making process of their parents and guardians. Consequently, during the interwar period, the state authorities would start an important social campaign to raise awareness among the rural population of the importance of modern nurturing and pedagogical practices.

Keywords: parents and children; infant mortality; social practice; traditional mentalities; First World War; Romania

COPIII EROI. CERCETĂȘIA DIN ROMÂNIA*

ANA STERIAN**

„Dacă i-am fi dat organizației un nume care să descrie adecvat ceea ce reprezintă de fapt, adică o societate pentru propagarea atributelor morale, copilul nu ar fi prea alergat spre ea. A o numi însă cercetășie și a-i da copilului șansa de a deveni un embrion de cercetaș a fost cu totul altceva.”

Lordul Baden-Powell

I. UN ISTORIC AL CERCETĂȘIEI EUROPENE

Secolul XX a adus cu sine nașterea primei mișcări universale de tineret, creată oficial în Marea Britanie. Născut în anul 1857 pe 22 februarie la Londra, lordul Robert Stephenson Smyth Baden-Powell este fondatorul mișcării de cercetași, această dată devenind în contemporaneitate Ziua Mondială a Cercetășiei¹. După terminarea studiilor, ia calea armatei și astfel, în 1876, ajunge în India, unde participă și câștigă trofeul „Kadir Cup”², un trofeu foarte râvnit la vremea aceea în rândul ofițerilor britanici. El a încercat în regimentul său să reformeze metodele de pregătire militară și să ridice moralul trupelor prin introducerea unor activități distractive. În calitate de șef al garnizoanei Mafeking din Africa de Sud (1899–1900), în timpul războiului cu buri, reușește să apere acest oraș, obținând un mare succes militar³.

În aceeași perioadă scrie cartea *Aids to Scouting*⁴, prin care încearcă să îi învețe pe soldați arta cercetării, arta de a fi pregătiți nu doar din punct de vedere militar, ci și pentru situațiile neprevăzute. După ce se reîntoarce la Londra, regina Victoria îl avansează la gradul de general-maior și îi acordă distincția Ordinul Bath. După aceste evenimente, Sir Robert Baden-Powell ia decizia de a-și dedica viața păcii și toleranței, începând astfel să revizuiască metoda ale cărei baze le pusese în cartea respectivă. Aceasta se adresa tinerilor civili, care acum treceau de

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

** Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași.

¹ Dumitru Braharu, *M.S. Regele Carol II și cercetașii din războiul pentru întregirea neamului*, Cluj, 1939, p. 56.

² Vânătoare de mistreți cu o lance lungă.

³ Robert Baden-Powell, *Cercetașii, un program de educație civică*, București, 1915, p. 23.

⁴ Dominique Bernard Collier, Jacqueline Jespersen, *World Organization of the Scout Movement*, Geneva, 2005, p. 24.

la disciplina militară la autodisciplină, de la instrucție la un program vesel, stimulat, bazat pe joc, activități în mijlocul naturii și totodată la un cod al onoarei⁵. În acest fel, programul se axa mai mult pe formarea caracterului tinerilor și se adresa inițial unei organizații cu 50.000 de membrii, numită „Boys Brigade”, programul apărând în anul 1906 ca un articol al revistei organizației, având titlul de *Scouting for Boys*⁶.

Între 27 iulie și 8 august 1907, Baden-Powell a vrut să testeze eficiența programului său și a organizat pe insula Brownsea, situată pe coasta de sud a Angliei, o tabără, unde a încercat să inculce în spiritul celor 24 de tineri, prin educație non-formală, lucrul în echipă, progresul personal, spiritul de aventură, toate acestea prin forțele proprii. Un an mai târziu, în urma experienței avute în acea tabără, Baden-Powell scrie o carte cu același nume, *Scouting for Boys*⁷, care a avut ca scop promovarea unor idei pentru educarea caracterului. Cartea a avut un mare succes în rândul tinerilor (ajungând a patra carte din lume ca vânzări) și în scurt timp tinerii de pe întreg teritoriul Marii Britanii au început să se organizeze în patrulare, precum în carte, numărul cercetașilor ajungând până la sfârșitul anului 1908 la 60.000.

În 1909 se înființează grupuri și în Canada, Australia, America de Sud, tinerii fiind astfel cei care conduceau și organizau cercetășia, apelând doar la sprijinul adulților. Tot în același an, William Boyce, un om de afaceri american, în vizită la Londra, s-a rătăcit din cauza ceții. Un băiețel care trecea pe acolo s-a oferit să îl conducă la hotel. Ajunși acolo, William Boyce i-a oferit băiatului o recompensă pentru ajutorul acordat, însă acesta a refuzat, spunând că așa ar fi făcut orice cercetaș. Boyce a fost impresionat și intrigat de răspunsul copilului și, înainte de a părăsi Anglia, l-a căutat pe Baden-Powell, pentru a afla mai multe. Reîntors în Statele Unite, a înființat „Cercetașii Americani”. Până în 1918 numărul cercetașilor crescuse la 300.000, iar la sfârșitul anilor 1920 atingea cifra de aproximativ un milion de membri⁸.

În anul 1910, Baden-Powell se retrage din armată și își dedică timpul cercetășiei. Zece ani mai târziu are loc la Olympia, Londra prima întâlnire internațională a cercetașilor numită Jamboree, unde au fost prezenți 8.000 de cercetași din 22 de țări. În anul 1922, la Paris se înființează Organizația Mondială a Mișcării Cercetașilor și doi ani mai târziu are loc cea de-a doua Jamboree în Danemarca, la Ermelunden⁹. Mai trebuie amintit că după ce a scris *Aids to Scouting*, Baden-Powell a primit un fanion brodat cu inițialele sale (B.P.). Plecând de la aceste inițiale, când a dat prima chemare către cercetașii din toată lumea, deviza a fost una concisă, motivantă: „Be Prepared!” Ea a fost preluată și tradusă în toate limbile țărilor în care existau astfel de grupări, iar în spațiul românesc a devenit: „Gata oricând!” Devizei i s-a adăugat semnul distinctiv al cercetășiei, floarea de crin stilizată, care simbolizează puritatea și

⁵ Robert Baden-Powell, *Scouting for Boys*, London, 1906.

⁶ Idem, *Cercetașii, un program de educație civică*, București, 1915, p. 34.

⁷ Idem, *Scouting for Boys*.

⁸ *Ibidem*, p. 67.

⁹ <http://www.scout.ro/>, accesat pe 14 septembrie 2016.

care a fost folosită pe vechile reprezentări cartografice ca punct de reper pentru a arăta nordul¹⁰.

II. ÎNCEPUTURILE CERCETĂȘIEI ROMÂNEȘTI

Înainte de a vorbi despre înființarea cercetășiei românești ca parte integrantă a unei mișcări cu valențe europene, ar trebui amintit istoricul implicării copiilor în operațiunile militare. Spre deosebire de alte spații, pentru România nu există mențiuni documentare care să ateste prezența acestora în cadrul conflictelor, ceea ce nu presupune însă o excludere. Un început ar trebui plasat după Războiul de Independență (1877–1878), când are loc, sub patronajul generalului dr. Carol Davila (1828–1884), organizarea „micilor dorobanți”, selectați din rândul școlilor primare din capitală. Spre deosebire de viitorii cercetași, care proveneau din familii înstărite și de elită, în frunte cu principele Carol și fratele său, Nicolae, ei formează un contingent al copiilor săraci. Poartă aceeași uniformă ca adulții, au un program care include gimnastică și exerciții fizice, învățarea de cântece naționale și, prin intermediul donațiilor, reușesc să se doteze cu toate cele necesare, inclusiv cu puști de lemn realizate în Arsenalul Armatei. În 1879 îi găsim într-un număr de aproape 600 defilând în fața domnitorului¹¹ și inițiind o modă vestimentară la nivelul întregii populații urbane¹², care caută din ce în ce mai mult să-și fotografieze băieții în uniforma de dorobanț. Sunt susținuți de stat, se extind rapid la nivelul școlilor din capitală, caută să pătrundă la nivel județean și la 1880 sunt considerați deja prima organizație de tineret. Pe drept cuvânt, micii dorobanți pot fi considerați ca precursori ai cercetașilor¹³.

Profesorul Gheorghe Murgoci este cel care, în urma unei vizite în Anglia, a decis preluarea și implementarea cercetășiei în România. Astfel, în anul 1912, apar primele grupuri de cercetași la Blaj, București și Brașov. Om de știință, profesor la Liceul Lazăr din București, Gheorghe Murgoci a fost și primul conducător al trupelor de cercetași, instituția la care predă fiind un pion important în apariția

¹⁰ „Lupta”, 1916, p. 1.

¹¹ Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, București, 2006, p. 230–231. În acest sens, vezi și documentele citate în cadrul notelor 19, 23, 25 și 27 în care se arată conlucrarea dintre primărie și instructorul militar al școlilor din capitală (C. Dumitrescu). Este introdus un drapel specific purtând însemnele regalității, marca orașului și mențiunea „Micii dorobanți ai capitalei”.

¹² Idem, *Moda copiilor de-a lungul vremii*, în „Dorul”, octombrie 2001, nr. 142; idem, *Portretistica infantilă de studio – între statut social și artă fotografică*, în *Copilăria românească între familie și societate (secolele XVII–XX)*, coord. Nicoleta Roman, București, 2015, p. 33–36, arătând totodată că înainte de 1914 principii Carol și Nicolae preferau uniforme navale, care subliniau caracterul elitist.

¹³ Idem, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, p. 231–232. Pentru o analiză asupra acestora vezi Silviu Hariton, *Childhood in Romanian Context: Les petits dorobants*, în „Historical Yearbook”, VI, 2009, p. 57–76.

acestei mișcări¹⁴. Ulterior, frații Dimăncescu și Berindei¹⁵ au înființat, în mod spontan, patru patrulă de cercetași, inspirându-se dintr-un articol care apăruse în revista „Je sais tout”, sub semnătura căpitanului Royet. Tot datorită acestor tineri, la începerea anului școlar s-a organizat în amfiteatrul școlii o adunare, unde s-au pus bazele „Legiunii Cercetașilor Români”¹⁶. Inițial, numărul membrilor a fost relativ mic, de doar 35 de elevi, deoarece calitatea de membru al organizației era condiționată de procurarea propriei uniforme. Cămășile erau realizate din lână și, pentru că erau achiziționate din Franța, prețul lor întrecea prețul întregii uniforme¹⁷.

Apariția cercetășiei a fost susținută și de promovarea sistemului de educație *scoutist* prin lucrările semnate de Vladimir Ghidionescu¹⁸ și Gabriel Giurgea¹⁹. În luna noiembrie a anului 1913, Gabriel Giurgea a publicat sub inițialele G.G. o broșură în care aborda pe larg subiectul cercetășiei și pe care a trimis-o tuturor directorilor de școli secundare din țară. Această broșură a fost considerată și prima publicație a cercetașilor români²⁰. Mai târziu, în 1914, sub îndrumarea principelui Carol²¹, are loc constituirea oficială a Asociației „Cercetașii României”, care pe toată durata războiului a dat o mână de ajutor la căile ferate, prin spitale, la oficiile poștale și chiar pe linia frontului. Acesta este motivul pentru care la Tecuci, în 1925, a fost ridicat un monument în cinstea cercetașilor care au murit în război, singurul din lume de acest fel²².

Familia regală s-a identificat încă de la început cu asociația de cercetași, transformând-o într-o mișcare deschisă cât mai multor copii și adolescenți. *Jurnalul*

¹⁴ Alexandru Daia, *Cercetășia la Liceul Lazăr. Monografia Liceului „Gh. Lazăr”*, București, 1935, p. 14.

¹⁵ Ioan Dem. Dimăncescu este autorul unui *Jurnal de cercetaș*, ilustrat, astăzi în posesia familiei, care cuprinde activitățile întreprinse de tineri în anii 1915–1916 și care, momentan, poate fi parcurs online la <http://jurnaldecercetas.blogspot.ro>. Un rol important în cunoașterea evenimentelor din iarna anului 1916 îl are și lucrarea scrisă de Radu Mihai Dimăncescu, *Amintirile mele între Bonaparte și Domeniilor, urmate de Alea Călăreților*, ed. Alin Mihai Dimăncescu, București, 2013.

¹⁶ Petre N. Pancu, *Ostaș în cinstea vitezei noastre armate. Pentru cercetașii României Mari*, București, 1919, p. 28; Bogdan Popa, *Nicolae Iorga și „Cercetașii României”. De la entuziasmul începuturilor la mizeria refugiuului (1914–1918)*, în „Acta Moldaviae Septentrionalis”, X, 2011, p. 197, iar același autor, în articolul *Copii la război. O sută de ani de la refugiuul cercetașilor (1916–1918)*, în „Revista Bibliotecii Academiei Române”, an I, 2016, nr. 2, p. 64 arată existența a două momente distincte în apariția cercetășiei în România: prin inițiativa elevilor de la Liceul „Gheorghe Lazăr”, care fondează o patrulă la Sinaia (1913), și prin cea comună a intelectualilor Gabriel Giurgea și Gheorghe Munteanu-Murgoci.

¹⁷ *Monografia Liceului „Gheorghe Lazăr” din București 1860–1935*, București, 1935, p. 295–297.

¹⁸ Vladimir Ghidionescu (1878–1948) a fost profesor universitar, specialist în pedagogia experimentală la Iași. După terminarea studiilor la Jena, în 1919 a devenit profesor la Universitatea din Cluj. În 1913 a ținut prima conferință despre cercetășie la Liceul „Gheorghe Lazăr”. Datorită activității sale din timpul Primului Război Mondial a fost distins cu Virtutea Cercetășească.

¹⁹ Gabriel Giurgea a fost profesor și secretar al Ministerului Instrucțiunii Publice condus de I.G. Duca. În noiembrie 1913 a publicat și distribuit în școlile secundare din România prima lucrare despre cercetași.

²⁰ Mircea Ștefan, *Drumul cercetașilor României*, București, 1994, p. 35.

²¹ Viitorul rege Carol II (1893–1953), care la acea dată avea vârsta de 23 de ani.

²² Mircea Ștefan, *op. cit.*, p. 65.

reginei Maria consemnează acest fapt în dreptul principelui moștenitor, la 3/16 octombrie 1916: „Încrederea în sine a lui Carol atrage după sine o credință în reușită și îl ajută să câștige și încrederea și sprijinul altora. Cercetașii sunt întru totul rezultatul muncii lui și sunt una dintre cele mai reușite instituții din toată țara.”²³

Regina, cu o energie aproape inepuizabilă, căuta și dorea implicarea întregii familii și a elitei în efortul de război²⁴. Însemnările sale punctează slăbiciunea regelui, activitatea fetelor sale în cadrul spitalelor și orfelinatelor, dar și prezența sporadică a lui Carol, din partea căruia dorea mai mult. Își dă seama de rolul de model al familiei regale și de deriva existentă la nivelul societății, care are nevoie de repere. Pe timp de război, cercetășia a răspuns în mod fericit unei „crize de masculinitate”²⁵, de conduită și de acțiune direcționată către folosul public. Rândurile scrise mai sus de regina Maria sunt o reflecție asupra personalității lui Carol de la acea dată, a ceea ce el putea deveni și sunt prilejuate de cea de-a 23-a aniversare a zilei de naștere a acestuia. Principele are tenacitatea, spiritul practic și organizatoric necesare, dar i se impută un oarecare egoism, răsfăț și atracție pentru actele solemne. Regina nu menționează cuvântul onoare, atât de folosit și prețuit de fondatorul englez Powell, ci doar speră referitor la fiul său „că-și va face datoria”²⁶. Carol amintește citirea cărții, însă termenul și principiile pe care le atrage după sine sunt legate mai degrabă de viața personală²⁷ din acei ani decât de implicarea sa militară, considerată de unii contemporani drept superficială.

Mișcarea devine națională în 1915, moment în care a fost publicat un Regulament de administrație și un Regulament al cercetașilor. Acestea urmăreau să „potrivească regulile și întocmirile cercetășești cu faptele ce se petrec în diferite părți ale țării”. Fiecare cercetaș era obligat să respecte deviza și Legea cercetașului, un adevărat cod de legi pe care fiecare membru trebuia să îl memoreze și să îl aplice în orice situație. Vigoarea fizică și morală, curajul, demnitatea, onoarea și, mai presus de toate, dragostea față de țară erau calitățile pe care trebuiau să le dovedească în orice împrejurare cercetășii. În 1915, Asociația „Cercetașii României”

²³ Maria, regina României, *Jurnal de război: 1916–1917 (precedat de însemnări din 1910–1916)*, trad. Anca Bărbulescu, ed. Lucian Boia, București, 2014, p. 174.

²⁴ Pentru o prezentare critică vezi Alin Ciupală, *Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial*, Iași, 2017, capitolul dedicat ei, p. 195–327, menționând dorința de a insufla spiritul civic tuturor copiilor săi.

²⁵ Jay Mechling, *On My Honor. Boy Scouts and the Making of American Youth*, Chicago, London, 2001, p. XV afirmă că pentru America finalului de secol XIX și începutului de secol XX această criză s-a resimțit la nivelul burgheziei, fiind discutată în presa vremii.

²⁶ Maria, regina României, *Jurnal de război*, p. 174.

²⁷ Carol II, rege al României, *Între datorie și pasiune: însemnări zilnice*, vol. I, ed. Marcel-Dumitru Ciucă, Narcis Dorin Ion, București, 2003, p. 40, însemnarea din 27 octombrie 1914: „Răsfoind cartea lui Baden-Powell pentru cercetași, găsi această recomandare: «Ne parlez jamais d’amour à une jeune fille, si vous n’avez pas l’intention de la demander en mariage!». Iată problema morală mi s-a pus și mie și am completat fraza cu «ou si vous ne pouvez pas l’épouser». În text se face referire la relația sa sentimentală cu Ella Filitti. De altfel, pe perioada abdicării sale, locul său în fruntea cercetașilor este luat de principele Nicolae.

număra 34 de legiuni, cu 58 de cohorte răspândite pe întreg teritoriul țării, având 192 de comandanți și instructori și 12.996 de cercetași înscriși. Membrii erau grupați pe trei categorii în funcție de vârstă: puii de șoim între 7 și 11 ani, cercetașii între 11 și 18 ani și cercetașii seniori peste 18 ani. La 8 aprilie 1915 Asociația „Cercetașii României” a fost recunoscută ca persoană morală și juridică de către corpurile legiuitoare, scopul principal al organizației fiind „educația fizică și morală a tineretului”²⁸.

Primele forme de manifestare au fost activitățile și adunările desfășurate la Liceul „Gheorghe Lazăr” din capitală. La aceste ore de pregătire fizică și teoretică s-au adăugat mai târziu orele de pregătire și organizare a conferințelor, paradelor sau întrecerilor sportive pentru membri. În timpul vacanțelor de vară, tinerii desfășurau cea mai mare parte a activității pe teren, în tabere. Depunerile de jurământ ale membrilor aveau un caracter festiv și se desfășurau adesea în prezența principilor Carol și Nicolae²⁹. Meritele tinerilor cercetași erau recunoscute prin acordarea unor distincții, prima fiind Virtutea Cercetășească. Ea se acorda în egală măsură instructorilor, comandanților și inspectorilor pentru implicare deosebită, devotament, rezultate remarcabile în organizarea și popularizarea mișcării cercetășești³⁰. După intrarea României în Primul Război Mondial s-a înființat o nouă distincție cercetășească, Virtutea Cercetășească de Război (VCR), care avea la rândul ei două variante, de aur și de argint. Existau însă și pedepse pentru cei care încălcau regulamentul, care erau gândite gradual, acordându-li-se cercetașilor șansa să își îndrepte greșelile. Dacă acest lucru nu se întâmpla, tânărul era exclus din organizație³¹.

După Primul Război Mondial, Asociația „Cercetășia României” a cunoscut un avânt deosebit și astfel, în 1919, are loc la Brașov, în locul numit „Cheile lui Solomon”, prima tabără a cercetașilor. Trei ani mai târziu, în 1922, România devine una dintre cele 30 de țări membre fondatoare ale Mișcării Mondiale Cercetășești.

Dintre oamenii de seamă care au fost cercetași la acea vreme îi putem aminti pe: Mircea Eliade (care afirma: „am fost un golan, cercetășia m-a salvat”)³², Grigore Antipa, Alexandru Brătescu-Voinești, George Călinescu, Tudor Arghezi, principesa Ileana a României, principele Nicolae al României, frații Mina și Nicolae Minovici, Ion I.C. Brătianu, Ion Rațiu, Ecaterina Teodoroiu, Ion Mincu, Ion Cantacuzino, gen. Ieremia Grigorescu, Nicolae Iorga, regele Mihai, Ion Agârbiceanu, Mihail Sadoveanu, Simion Mehedinți și mulți alții. Pornind de la expresia lui Eliade, cercetășia a fost o modalitate de educare a tinerilor, de purificare sufletească și trupească. Prin idealurile sale înalte, a creat o generație de tineri iubitori de patrie, curajoși și cu simțul răspunderii.

Deși a fost fondată inițial pentru băieți, mișcarea cercetășească a primit în rândul ei și fete, însă într-un număr cu mult mai redus. O membră a acesteia a fost

²⁸ I. Herman, *Cercetașii în acțiune*, București, 1992, p. 78.

²⁹ Vasile Mihăilescu, *Ai văzut un rege plângând, cititorule? Amintiri din campania pentru întregirea neamului 1916–1918*, Sibiu, 2015, p. 160.

³⁰ Mircea Ștefan, *op. cit.*, p. 78.

³¹ Alexandru Daia, *Cercetășia la Liceul Lazăr*, p. 67.

³² Mircea Eliade, *Memorii*, București, 1992, p. 98.

Ecaterina Teodoroiu, care, după ce a urmat o școală de infirmiere în București în 1909, s-a înscris ca cercetașă în Cohorta „Păstorul Bucur”, activând sub comanda Arethiei Piteșteanu. În vara anului 1916 s-a reîntors la Târgul Jiu și s-a înscris în cadrul Cohortei „Domnul Tudor” din localitate³³ pentru ca la 14 octombrie 1916 împreună cu alți cercetași rezerviști să oprească o unitate germană care forța un pod peste Jiu. Acest episod i-a atras renumele de „eroina de la Jiu”, iar un an mai târziu a fost decorată la Iași cu Virtutea Cercetășească de Război de aur de către regele Ferdinand. În plus, a primit medalia de război Virtutea Militară, clasa a II-a, prin decretul nr. 191 din 10 martie 1917: „Domnișoarei Teodoroiu Ecaterina, din Legiunea de cercetașe «Domnul Tudor» pentru vitejia și devotamentul ce a arătat pe câmpul de luptă. S-a distins în toate luptele ce Regimentul 18 Infanterie a dat cu începere de la 16 octombrie 1916, dând probe de vădită vitejie, mai ales în luptele ce s-au dat la 6 noiembrie 1916, în apropiere de Filiași.”³⁴ Cazul său este cel mai cunoscut dintre cele de acordare a distincției în rândul tinerilor și a fost încontinuu prezentat ca un moment de glorie al începuturilor asociației.

Varianta feminină a asociației, „Cercetașele României”, se constituie mai târziu, în 1929, sub patronajul principesei Ileana a României, asociația fetelor fiind inaugurată la 18 ianuarie 1930 la Palatul Cotroceni. Ca și în cazul băieților, familia regală urmărea asumarea rolului fondator în aceeași măsură în care familia Baden-Powell (Robert și sora sa, Agnes) o făcuse pentru cercetașii și cercetașele din spațiul englez³⁵. Trecerea spre organizația obligatorie pentru elevi, copii și tineret „Străjeria” se face treptat. Într-o primă fază, ambele asociații („Cercetașii României” și „Cercetașele României”) se unifică într-una singură, „Cercetășia României”, în 1936, aceasta având propria sa siglă. Într-o a doua fază, în 1937, aceasta se dizolvă pentru a face loc organizației de stat, patronate de același Carol³⁶, care dorea realizarea unei „generații sănătoase pentru ziua de mâine”³⁷.

III. CERCETAȘII ROMÂNI ÎN PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

În timpul războiului, comunități întregi au fost dislocate din matca lor, oamenii și-au părăsit casele, schimbându-le fără voia lor cu tranșeele pline de noroi, femeile și-au abandonat vechile ocupații și s-au trezit lucrând în fabrici de

³³ Elsa Grozea, *Sublocotenentul Ecaterina Teodoroiu*, București, 1967, p. 16–17; Silviu Hariton, *War Commemorations in Inter-War Romania*, PhD thesis, Central European University, Budapest, 2015, nota 313, p. 379.

³⁴ Elsa Grozea, *op. cit.*, p. 40.

³⁵ Iulian Lipovanu, *Asociația „Cercetașele României” (1930–1936)*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei”, s.n., XX, 2014, p. 275.

³⁶ *Ibidem*, p. 277, iar pentru o analiză referitoare la modul în care este reflectată noua organizație în lucrările vremii și în rândul intelectualilor, dar și cum se realizează discuțiilor referitoare la tineretul urban vezi Bogdan Popa, *Straja Țării în Enciclopedia României*, în „Transilvania”, 2014, nr. 10–11, p. 83–88.

³⁷ *Cuvântul Majestății Sale Regelui Carol II rostit în ziua de 8 iunie 1935 cu prilejul celei dintâi manifestări a tineretului de sub egida O.E.T.R.*, în „Straja Țării”, 8 iunie 1936, p. 4.

muniții sau în sectoare altădată intangibile pentru ele, precum căile ferate, un domeniu socotit până atunci ca fiind prin excelență rezervat bărbaților.

Și copiii au fost profund afectați de conflictul armat. Cei care și-au trăit copilăria și adolescența în proximitatea temporală a Primului Război Mondial, cu siguranță, au fost o generație maturizată mult prea repede, fără o copilărie liniștită. Trebuie să facem și precizarea că la vremea respectivă conceptul de copilărie era cu totul diferit de cel de astăzi. Este suficient să luăm literatura lui Charles Dickens și să avem imaginea dură, dar veridică a faptului că, pe întreg parcursul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX, copiii erau folosiți la muncă în gospodării sau angajați în fabrici. Timpul liber destinat jocului, cel care, de altfel, definește copilăria, era sensibil mai scăzut raportat la timpul pe care copiii îl au alocat pentru joacă astăzi.

Intrarea României în război a însemnat și mobilizarea detașamentelor de cercetași, prin Corpul Cercetașilor de Război, pregătiți pentru serviciile auxiliare, unde și-au făcut datoria până la sacrificiu, alături de Crucea Roșie, Poștă, Poliție și alte instituții³⁸. Comandantul Marii Legiuni, principele Carol, semnala că „în momentul de față avem în tablourile Comandamentului 3376 de cercetași destinați a fi întrebuințați în caz de mobilizare”³⁹. Sunt amintiți în acest sens cei 3.376 de cercetași pe specializările în care au fost inițiați: bicicliști – 500, sanitari – 1.120, hrana trupelor – 836, poștă și telegraf – 694 și diverse – 218. Această organizare a cercetașilor a apărut ca urmare a necesităților generate cu prilejul angrenării țării în război: „spre a lucra în această direcție cu mai multă pricepere și folos, ne-am pus în legătură cu Marele Stat Major, care sper că în caz de primejdie va fi mulțumit cu concursul nostru.”⁴⁰

Alexandru Daia, unul dintre tinerii cercetași în vremea Marelui Război, prezenta în memoriile sale *Eroi la 16 ani. Însemnările unui fost cercetaș. Jurnal de război 1916–1918* o zi din viața unui cercetaș în linii optimiste: „eu, ca șef militar, sunt trimis cu o echipă la rampa militară din Gara de Nord. Din acest loc se imbarcă zilnic numeroase unități militare. Doamne și domnișoare de la Crucea Roșie, pe care le ajutam în munca lor, distribuie soldaților băuturi răcoritoare, pachete cu alimente, țigări și diferite lucruri de care au nevoie și pe care în graba lor nu le-au luat cu ei. Munca la rampa militară începe dis de dimineață și se termină la apusul soarelui. Seara, în drum spre casă, ca orice cercetaș, atrag atenția celor care nu respectă ordinul de camuflaj.”⁴¹

Aceste mărturisiri denotă implicarea și pasiunea cu care duceau la îndeplinire ordinele primite de la comandantul legiunii. În timpul evacuării, cercetașii și conducătorii lor luau măsurile necesare pentru salvarea cercetășiei. Astfel, unul dintre inspectorii generali, Gh. Murgoci, se adresa principelui Carol la 27 februarie

³⁸ *De la cercetași*, în „Universul”, XXXIV, 30 august 1916, nr. 240, p. 2; ediția de seară, 19 septembrie 1916, nr. 260, p. 2; *O școală de împluternicire. Cercetașii. Organizarea și starea actuală a cercetășiei în România*, București, 1916, p. 34.

³⁹ Arhivele Statului, Fond Casa Regală, Regele Carol al II-lea, f. 98.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 110.

⁴¹ Alexandru Daia, *Eroi la 16 ani. Însemnările unui fost cercetaș*, București, 1981, p. 58.

1917: „vom veni ... cu ordinul de concentrare al cercetașilor pentru evacuare⁴²” în Rusia. După care continua: „Mâine dimineată d-l Mugur pleacă pentru completarea organizației în celelalte orașe ale refugiaților, acum avurăm o consfătuire ... și am pus la cale cele ce rămân aci de făcut.”⁴³

În scrisoare se fac referiri la evacuarea treptată a unora dintre cercetași în Rusia, unde trebuia să se formeze un comandament care să cuprindă coloniile de acolo. De asemenea, „... tot prin noi se va face administrația coloniilor și refugiaților organizației cercetășești și întreținute de minister”⁴⁴. Se considera necesară menținerea legăturii dintre comandantul Marii Legiuni și „diferitele servicii ale Ministerului de Război cu care avem atâta de lucru pentru subzistență, echipament”⁴⁵.

La 11 noiembrie 1916, cercetașii din București au primit știrea unei eventuale plecări în Moldova în caz că va fi amenințată capitala. Întoarcerea era preconizată înainte de Crăciun. Fără să știe ce îi așteaptă, cercetașii Cohortei „Păstorul Bucur” au plecat spre Moldova, alături de colegi din alte localități. Erau aproximativ 200 de tineri; 60 dintre ei au mers pe jos până la Ploiești, de unde au luat trenul spre Vaslui⁴⁶. În drumul lor spre Iași, cercetașii au primit de la ministrul Instrucțiunii Publice, I.G. Duca, sarcina de a atrage în rândurile lor „pe tinerii plecați de capul lor în Moldova, care rătăcesc înfometați și dezbrăcați pe drumurile Moldovei”⁴⁷. Din cauza suprapopulării trenurilor cu oameni plecați în grabă din calea dușmanului, o mare parte dintre cercetași au parcurs drumul pe jos, timp de cinci zile⁴⁸.

Plecat la Iași, unde întâlnește prieteni și rude, Alexandru Daia este martor la cea mai mare catastrofă din istoria căilor ferate române – deraierea unui tren supraîncărcat cu oameni la Ciurea, accident soldat cu 650 de morți. Sub impresia veștilor și imaginilor de acolo, autorul consemnează în jurnalul său nerealista cifră de 2.500 de morți, lăsând totuși una dintre puținele mărturii despre acest accident. Odată ajunși în oraș, cercetașii erau obligați să se prezinte la sediul organizației din localul Liceului Internat din strada Toma Cozma, unde urmau să fie repartizați la instituțiile care aveau nevoie de voluntari⁴⁹. Cei mai mulți dintre aceștia erau repartizați în spitale. Alexandru Daia a fost numit sanitar cercetaș la Spitalul Mobil al Corpului II de Armată din Târgu Frumos, unde se ocupa cu verificarea și completarea truselor sanitare și a instrumentelor operatorii, cu realizarea listelor de inventar și a registrelor de materiale. Din cauza lipsei de personal calificat, Daia a

⁴² Idem, *Cercetășia la Liceul Lazăr*, p. 101.

⁴³ Dimitrie Dem. Dimăncescu, *Jurnal de cercetaș*, București, 1991, p. 24.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁴⁵ Alexandru Daia, *Eroi la 16 ani*, 1981, p. 123.

⁴⁶ *De la cercetași. Comunicările Comandamentului Marei Legiuni a cercetașilor României, 20 august 1916*, în „Viitorul”, IX, 23 august 1916, nr. 3068, p. 2.

⁴⁷ C. Constantin Popian, *Amintiri din viața militară. Jurnale de război și din prizonierat*, București, 2007, p. 290.

⁴⁸ *Cercetașii în Moldova*, în „Mișcarea”, anul XVI, 1916, nr. 1121, p. 2; *Către părinții cercetașilor din România*, în „Cercetașul”, an I, iunie–iulie 1915, nr. 12–13, p. 3.

⁴⁹ *Întrebuințarea cercetașilor în războiul actual*, în „Cercetașul”, an I, ianuarie 1915, nr. 7, p. 10.

lucrat și ca infirmier printre bolnavii de tifos: „în mijlocul răniților și al bolnavilor, în mijlocul păduchilor și al molimelor, cercetașii au muncit fără preget. Numai o minune sau poate călirea noastră a făcut ca cei mai mulți să scăpăm de urmările aceluiași flagel.”⁵⁰

Din cauza suprapopulării orașului și a frigului, autoritățile ieșene au decis tăierea copacilor din jurul orașului în iarna anului 1916. Această sarcină a fost încredințată cercetașilor, care au realizat ordinul cu greutate: „ne era greu să tăiem acești copaci încărcăți de atâta istorie.”⁵¹ Pentru că în primăvara anului 1917 Iașiul suferea încă din cauza penuriei de alimente, cercetașii sub comanda lui Alexandru Daia au fost organizați în colonii și distribuiți în grădinile de zarzavaturi din jurul noii capitale. Această sarcină a fost descrisă de Daia în memoriile sale drept: „o acțiune pe plan național, hotărâtă încă din luna martie de Marea Legiune ... Ajutam și noi după puterile noastre la munca din spatele frontului.”⁵²

La Solești au format o colonie și, conform devizei „Gata oricând!”, s-au pus pe treabă: plantoane, gospodărie, tăiat de lemne și bucătărie. La începutul anului 1917 colonia s-a mutat la Sculeni, unde se afla și un spital. Erau 147 de cercetași, dintre care 102 liceeni, 15 „comercialiști”, 2 seminariști, 4 normaliști, 24 liberi. Aici a fost înființată o școală în aer liber, iar cercetașii se ocupau și de o grădină de legume, pe care le vindeau zilnic la piață. Se muncea, dar se făcea și carte. Părea aproape o viață normală. Mulți dintre tinerii care aveau patru clase și au împlinit 17 ani la 1 ianuarie s-au înscris la Școala de pregătire a ofițerilor de infanterie de la Botoșani. Alții au plecat pe front ca agenți de legătură între unități sau prin diverse spitale.⁵³

O altă perspectivă asupra războiului semnată de un cercetaș îi aparține lui Constantin Th. Sapatino. În memoriile sale, *O viață cât un veac*, autorul prezintă experiența sa din timpul războiului în calitate de membru al Cercetășiei. Sapatino nu a cunoscut greul din spatele frontului precum restul cercetașilor, întrucât în timpul refugiului din Moldova a fost cazat la moșia unui prieten de familie din Hârlău și a lucrat ca infirmier la spitalul din oraș aflat la 20 de km de casă. La spital, tânărul a asistat la scene care îl vor însoți pe tot parcursul vieții: „nu mai erau anestezice. Li se dădea răniților cel mult o gură de alcool. Mi s-a întâmplat să leșin de mai multe ori, ținând câte un picior pe care doctorul în secțiunea.”⁵⁴

Liderii cercetașilor au avut o relație apropiată cu principele Carol, dovadă fiind corespondența strânsă dintre aceștia. Temele tratate în scrisorile respective erau diverse, multe dintre ele se refereau și la evoluția unor evenimente internaționale, care atingeau interesele României, dovadă a acestui fapt fiind scrisoarea trimisă de Gh. Mugur principelui Carol după căderea guvernului Kerensky (Anexa 1). În document este prezentată situația critică în care se afla

⁵⁰ Alexandru Daia, *Eroi la 16 ani*, 1981, p. 96.

⁵¹ *Ibidem*, p. 111.

⁵² *Ibidem*, p. 115.

⁵³ Leontin Liescu, *Tineri cercetași*, în „Universul”, XXXIV, 31 august 1916, nr. 241, p. 4.

⁵⁴ Constantin Th. Sapatino, *O viață cât un veac*, București, 1998, p. 124.

societatea românească din lipsa cadrelor didactice, care fie fugiseră din calea dușmanului în alte state europene, fie erau staționate pe frontul de luptă. Soluția găsită de Gheorghe Mugur a fost organizarea școlii de învățători la Sculeni, unde funcționa o colonie de cercetași: „Ne vom ocupa dar, Alteță Regală, de școala sătească – a celor mici ca și a celor mari –, ne vom ocupa de munca și economia lor, de casa lor, de sufletul lor.”⁵⁵

Anul 1917 a fost considerat de opinia publică românească drept o renaștere a spiritului național prin victoriile de la Mărăști, Mărășești și Oituz, care au adus speranță în sufletele soldaților, dar și în rândul opiniei publice. Statul român refugiat la Iași a perceput aceste victorii drept un început pentru reîntregirea țării. Această stare de optimism s-a resimțit și printre cercetași, care, în pofida numărului mare de morți din rândul lor, își duceau la îndeplinire sarcinile cu vitejie⁵⁶. Într-un articol din „Cercetașul” din 1917 se afirma că bătrânii care îi auzeau plecând la lucru cântând spuneau: „*Noi nu putem muri dacă avem astfel de tineri entuziaști*.”⁵⁷ Doi ani au trecut până la întoarcerea lor acasă. Unul dintre ei, oprit la Mărășești, scria: „Tranșeele și adăposturile par neatinsse, dar păstrează ceva din sufletul celor care le-au locuit și apărât ...”⁵⁸

În primăvara anului 1918, până la încheierea păcii dintre România și inamicii săi la București, pe 17 mai 1918, la Iași a fost dat publicității un apel al Comandantului Marii Legiuni, principele Carol, către cercetași⁵⁹. Articolul a apărut în „Calendarul regina Maria” și peste 10.000 de exemplare au fost duse pe front. Rândurile cuprindeau referiri la acțiunile unor cohorte de cercetași în timpul războiului și al evacuării armatei și populației în Moldova (Anexa 2). Faptele eroice ale cercetașilor din timpul războiului erau folosite de principele Carol drept o modalitate de îmbărbătare a soldaților români aflați pe front. În articol, principele Carol amintea despre greutățile îndurate de cercetași în drumul lor spre Moldova, precum și despre pierderile suferite în timpul bătăliei de la Jiu, obstacole care i-au îndârjit pe cercetași să lupte mai aprig pentru scopul lor, patria română. De asemenea, în scrisoarea adresată lui Simion Mehedinți la 1/14 august 1918, principele se arăta mulțumit că în colonia cercetășească de la Sculeni au putut fi primiți nu numai refugiați, ci și elevi de liceu și trei clase de elevi normaliști⁶⁰. În aceeași perioadă, se constituia o nouă colonie și la Bălca-Coțofenești, unde erau școlarizați foști elevi ai școlilor de învățători. Cei 460 de tineri urmau să îi înlocuiască, la sate, pe dascălii căzuți pe front. La 1 decembrie 1918, armatele române și aliate intrau în București.

⁵⁵ Șerban Rădulescu-Zoner, Beatrice Marinescu, *Bucureștii în anii Primului Război Mondial*, București, 1993, p. 102–103.

⁵⁶ Aurel Neculai, *Copiii în istorie. Texte și documente*, Focșani, 2010, p. 181.

⁵⁷ *Activitatea cercetășească în timpul războiului*, în „Cercetașul”, III, 1919, nr. 1, p. 11–13.

⁵⁸ Aurel Neculai, *op. cit.*, p. 200.

⁵⁹ P. Botzan, *Cercetașii. Din rezultatele inițiativei ASR Principelui Carol. Situația cercetașilor refugiați în Moldova*, în „România”, I, 11 februarie 1917, nr. 10, p. 1.

⁶⁰ Gheorghe Bodea, *Regele Carol II. Destinul unui pribeag*, Cluj-Napoca, 2000, p. 60.

Ca semn de apreciere a sacrificiului copiilor cercetași în timpul marii conflagrații, regele Ferdinand i-a așezat în fruntea cortegiului și i-a decorat cu Crucea Comemorativă 1916–1918 și Medalia Victoria. În memoria lor, orașul Tecuci a ridicat, așa cum am amintit, Statuia cercetașului. Cel mai bătrân cercetaș din România, Nicolae Decuseară, spunea într-un interviu: „când am împlinit eu 7 ani, bunicu’ a venit la București cu un costum de cercetaș și-a spus: «Măi, dacă vrei să fii om de ispravă și stimat de toată lumea, fă-te cercetaș ca și mine.» Și de-atunci am devenit cercetaș.”⁶¹

CONCLUZII

Cercetășia din România nu a fost un caz singular în Primul Război Mondial. Tot astfel, spre exemplu, au dat dovadă de curaj și dăruire și cercetașii britanici, care păzeau puncte importante, precum liniile de cale ferată sau rezervoarele de apă, transmiteau mesaje cu ajutorul unor mici stegulețe, scrutau cerul după Zeppelinele inamice sau sunau din fluiere la sfârșitul unui raid aerian⁶². Nu după mult timp de la izbucnirea războiului, armata Marii Britanii a lansat o campanie de voluntariat, la care au răspuns mii de persoane. Dintre ele, 250.000 au fost copii sub 19 ani, pentru care experiența frontului era inexistentă. S-a estimat că jumătate dintre cei aflați pe linia frontului au fost răniți sau au murit. Afișele lipite pe stâlpi încurajau tinerii să se alăture armatei, promițându-le recompense financiare, mâncare și uniforme. Mulți băieți din familiile sărace au fost tentați de această ofertă, se înrolau sub nume false și își ascundeau adevărata vârstă. Nici măcar examenele medicale nu au reușit să oprească aceste înrolări. Se instituise cumva ideea: dacă un tânăr dorește să-și servească patria și este apt fizic pentru asta, de ce să fie împiedicat? În 1916, autoritățile au fost de acord ca în cazul în care părinții pot dovedi vârsta reală a copilului aflat pe front, acesta poate fi retras. Sidney Lewis, în vârstă de 12 ani, a fost recunoscut drept cel mai tânăr soldat din Primul Război Mondial. După șase luni de pregătire, în august 1915, s-a înrolat în Regimentul East Surrey și a luptat două luni pe frontul de pe Somme, în Franța. Aici au fost cele mai sângeroase bătălii, în care au murit în jur de 500.000 de oameni. Mama lui a reușit să-l aducă teafăr acasă, după ce a dovedit cu ajutorul certificatului de naștere că era prea tânăr pentru front. Dar nu a putut rămâne prea mult în afara bătăliei. În 1918 s-a întors pe front. În perioada interbelică a fost polițist, iar în cel de-al Doilea Război Mondial s-a ocupat cu dezamorsarea bombelor.

În contextul Marelui Război, cercetașii din întreaga lume au luptat pentru idealul lor: apărarea statului. În spațiul românesc, cercetașii aveau să joace și ei un rol, întrucât în toamna anului 1916, în condițiile înfrângerii armatei române de către armatele Puterilor Centrale, în momentul retragerii, autoritățile au luat o decizie

⁶¹ Mircea Ștefan, *op. cit.*, p. 34.

⁶² Nelson R. Block, Tammy M. Proctor, *Scouting Frontiers: Youth and the Scout Movement's First Century*, Cambridge, 2009, p. 132.

majoră în privința adolescenților. Practic, toți tinerii care erau încorporabili în anii următori au fost obligați să se refugieze în Moldova, pentru a sta la dispoziția statului, ca resursă umană importantă pentru armată. Mulți dintre acești tineri au dat dovadă de un devotament ieșit din comun pentru țară, unii dintre ei sacrificându-și viața în luptele purtate de armata română în Primul Război Mondial.

Chiar dacă în timpul războiului mulți tineri cercetași și-au pierdut viața, cei rămași în viață au luptat în continuare pentru idealul lor. Astfel, deși Cercetășia are o istorie de un secol, domeniul și scopurile acestei mișcări de tineret sunt puțin cunoscute astăzi. Interzisă în timpul dictaturii regale și a comunismului, cercetășia a reprezentat un mod de viață, de educare a tinerilor după cele mai înalte valori. Intrarea României în Primul Război Mondial a reprezentat ocazia în care tinerii cercetași și-au respectat jurământul, au luptat prin forțele proprii pentru patria lor și mulți dintre ei și-au pierdut viața pentru idealurile în care credeau. Mai târziu, cu prilejul primei manifestări a Străjeriei, continuatoarea asociației, principele devenit regele Carol al II-lea arăta în fața tinerilor adunați: „Astăzi [8 iunie 1935, n.n.], întrunindu-vă în numărul acesta mare, să nu uitați că o moștenire grea este aceea a celor 800.000 morți ai marelui război și că voi sunteți aceia care trebuie să duceți mai departe această operă, nu cu arma pumnului, ci mai ales cu arma sufletului și a inimei românești.”⁶³

ANEXĂ

1

Scrisoare trimisă de Gh. Mugur principelui Carol după căderea guvernului Kerensky

Alteță Regală,

Pentru mine s-a fixat în formulă ideea aceasta: că numai prin mijlocirea Alteței Voastre poate triumfa cu adevărat o idee de bine în Țara noastră. Mă tulbură și mă îngrijește sufletul celor mulți, al celor cari, trăind departe de șanțurile de luptă, au fugit de viața grea din Iași, în Odessa sau Tokio. O muncă de foc se cere tuturor. (...) Cine știe dacă nu suntem pe calea păcii. Această pace poate să fie mâine și atunci, mă' întreb – Cum intrăm în viață? Primim ce-a fost înainte? Convenim să trăim o viață de împrumut? Îndurăm robia politică? Iar dacă nu ne convine tot ce a fost, atunci ce facem pentru viața cea nouă, care trebuie să fie a noastră? Până acum nu facem nimic.

Trebuia, însă, să fi făcut mult, dar nu s-a ostenit pentru aceasta nimeni, – nici o minte, nici un suflet. Universitarii au plecat să se odihnească în Franța, directorii de învățământ au fost trimiși în pensiune la Kerson, fricoșii au fugit cu valizele diplomatice, deputații au închiriat cluburile din Odessa, iar profesorii mobilizați pe loc joacă'n cărți la cluburile politice din Iași și chiar la Cercul Didactic. În vremea aceasta Regina e pe front, vizitează pe răniți, împarte daruri, mângâie, citește, pune decorații pe pieptul celor ce ne

⁶³ *Cuvântul Majestății Sale Regelui Carol II*, p. 3.

apără și scrie cele mai mândre și cele mai înălțătoare pagini despre *my country*⁶⁴. Suflet fără odihnă, câți O văd, câți O simt, câți se îndeamnă la munca și la neodihna Ei.

Alteț Regală, noi care constatăm [că] trebuie să ne desprindem mâinile de pe piept și să lucrăm, trebuie să mergem la obârșia răului, la temelia vieții noastre românești. Trebuie să mergem la țară. E acolo numai umbra de spin și negura în suflet. E moarte. Când morții vor învia, atunci numai va fi împlinirea mult așteptatelor vremuri. Ne vom ocupa dar, Alteț Regală, de școala sătească – a celor mici ca și a celor mari –, ne vom ocupa de munca și economia lor, de casa lor, de sufletul lor. Se impune atunci să luăm asupra-ne următoarele probleme:

Școala sătească

Reorganizarea pe principii de viață reală a școalelor române de învățători.

Cercetășia la sate

Munca socială pentru ridicarea poporului. Case de lectură, biblioteci, muzee, ateliere de industrie casnică, bazare regionale, cooperative satești, terenuri de experiență, cercuri școlare agricole, etc. (...) dintru început am spus că numai prin mijlocirea Alteței Voastre se poate duce la îndeplinire, într-o țară ce trăiește încă în forme făgurnice ale unei politici de căpătuială, un gând de viață adevărată, o idee de fericire pentru popor. (...) E vorba să începem cu școalele normale. Ministerul a dat alarma în deschiderea lor, dar nu știu câte se vor deschide și unde se vor deschide.

Eu voi înființa în colonia de la Sculeni, pe bază cercetășească, clasa a 6-a (ultimul an) și a 5-a și am credința că în afară de cel mult trei locuri, nicăieri nu va fi nimic și ceia ce va fi „normal” în adevăratul sens al cuvântului va fi în colonia noastră cercetășească. (...).

Sursa: P. Botzan, *Cercetașii. Din rezultatele inițiativei ASR Principelui Carol. Situația cercetașilor refugiați*, în „România”, I, 11 februarie 1917, nr. 10.

2

Apel al Comandantului Marii Legiuni, principele Carol, către cercetași

Pe când ostașii luptă pe front, frații lor mai mici, cercetașii, sunt în orice loc e nevoie de o mână de ajutor. Cercetășia a izvorât din gândul de a se pregăti pentru ziua de mâine vrednici români, conștienți de datoria lor de cetățeni, iar Asociația Cercetașilor României a devenit, în aceste timpuri grele, sprijinul de căpetenie al tineretului nostru. Mulți dintre voi, iubiți cititori, ați văzut desigur Dumineca, sau în zilele de sărbătoare, pâlcuri de tineri plecând din orașe, îmbrăcați în straiile lor de culoarea pământului, cu pălăria lor cea mare pe cap și încinși cu brăuri de culori vii. Astfel porneau centuriile vesele de cercetași ... să-și petreacă ziua în câmp deschis sau într-o pădure înverzită. În zilele când vremea era rea, în loc de aceste plimbări, copiii se adunau la șezători, unde lucrau, pe când instructorul lor le povestea fie virtuțile strămoșilor, fie învățături din alte țări. (...) Dar suna și pentru ei ceasul de grea cumpănă: precum fuseseră părtași la clipele de fericire, așa au fost părtași și la orele de restriște și așa vor fi și ei părtași la ceasul de izbândă și glorie. (...)

La București, când avioanele dușmane semănau moartea, cercetașii erau printre cei dintâi cari aduceau ajutor și alinare acelor pe care cruzii omorători îi loviseră. Pe urmă,

⁶⁴ Aluzie la cartea scrisă de regina Maria pentru publicul străin, *My Country*, London, New York, Toronto, 1916.

când paza se făcea mai aprigă, ei aveau grijă în posturile lor de observație. Făcându-și datoria, au căzut și dintre copiii aceștia pe câmpul de onoare, au fost și dintre ei uciși de bombele aeroplanelor. (...) cei de la Târgu-Jiu au dat piept cu dușmanii. În primele zile ale lui octomvrie 1916, când trupele nemțești pătrunseseră până la porțile orașului, alături de mănunchiul de soldați care i-au respins au mers și vitejii cercetași. (...) Alături de soldații s-au luptat ei și s-au văzut unii dintre acești viteji tineri plecând la asalt alături de frații lor mai mari. Dușmanul a fost respins și, în ziua aceea, Târgu-Jiu a fost scăpat. (...) Cercetașii n-au vrut să rămână sub vremelnica stăpânire a vrăjmașului. (...) Cei de la Caracal au plecat când se apropia dușmanul și cu drapelul lor, pe care fâlfâia mândru vulturul cercetășesc, au venit la București. (...)

Ca demni ostași de mâine și-au luat cu ei singura bogăție, cea ce aveau mai scump, cea ce pentru toți înfățișează patria iubită, și-au luat steagul, simbolul României. Cum au plecat aceștia, tot așa au plecat cei din București și din celelalte părți de unde se apropia dușmanul. Toți au pornit înspre Moldova. Au mers copiii multe poști pe jos, îndurând frigul și oboseala. Au mers nesiliți de nimeni, duși numai de gândul că acolo unde va fi oștirea țării vor putea fi și ei mai folositori patriei. Nu s-au înșelat, căci împrejurul acestor pribegi cu inima curată s-a strâns tot tineretul nostru. (...)

Iată ce a făcut cercetășia în prima parte a campaniei. Acum, de când suntem aici în acest colț de țară, o altă datorie i-a fost arătată. Scopul nostru fiind de a crește tineretul, noi am mers alături de Ministerul de Instrucție ca să strângem pe toți tinerii ajunși până în Moldova. Au fost adunați mai toți tinerii în tabere așezate la țară. (...) S-a făcut aci școală, s-au deprins cu munca câmpului ... Pe lângă sala în care se da hrana minții, se întinde câmpul din care răsare hrana pentru trup. (...) ziua de mâine, iată gândul nostru cel mare. Mâine, când prin vitejia noastră, dragi ostași, se va împlini visul de veacuri al neamului, atunci va fi munca noastră cea mare. Gândul nostru se îndreaptă mai ales înspre voi, cei de la sate. (...) Aci, pe lângă opera noastră de educație, va trebui să facem și o operă de cultură, vom duce mai departe școala. Vom face legătura între școală și armată.

Trecând prin cercetășie, flăcăul va deveni un om mai tare, un gospodar mai bun. Iar când va păși pragul cazărmei, va fi mai dezechet. (...) Ați văzut ce au făcut, ce fac și ce vor face cercetașii. (...) și ei sunt ostași; și ei muncesc pentru mărirea și întregirea neamului.

Sursa: I. Dimitriu, S.L. Ispravnic, *Cercetășia în România*, Arad, 1923, p. 144.

HERO CHILDREN. THE ROMANIAN SCOUT MOVEMENT

Abstract

Scouting was one of the most important youth movements in the world. During the First World War, Romanian scouts helped the central authorities to overcome the difficulties of war. As refugees in Iași, the scouts worked in hospitals as nurses and tried to relay information from the front. Even though they were minors, scouts managed to overcome the horrors of war. Helped by the royal house of Romania, the Scouts were a role model for young future generations.

Keywords: scouts; Iași refuge; First World War; Romania

COPIII PE FRONTUL DE ACASĂ ÎN ANII MARELUI RĂZBOI. PERSPECTIVE BRITANICE*

VALENTIN-IOAN FUȘCAN**

Imediat după încheierea Primului Război Mondial, culpabilitatea Germaniei, consfințită prin articolul 231 al Tratatului de la Versailles, și-a pus sigiliul pentru o lungă perioadă de timp asupra interpretării istorice a evenimentelor din anii 1914–1918. În centrul investigației istoricilor s-au aflat, cu precădere, principalele decizii politico-militare ale liderilor celor două tabere combatante, Antanta și Puterile Centrale. Treptat, istorici precum Pierre Renouvin și Jean Baptiste Duroselle, preocupați de cercetarea acțiunii cauzelor profunde, supun analizei istorice condițiile vieții materiale, structurile economice și sociale, pasiunile colective de tipul naționalismului agresiv¹.

Depășirea viziunii înguste a cercetării istorice de natură strict factologică a făcut ca literatura de specialitate să se îmbogățească printr-o serie de contribuții înnoitoare. Într-un peisaj istoriografic dominat, la început, așa cum am menționat mai sus, de prezentarea istoriei primei conflagrații mondiale din punct de vedere politic și militar, remarcăm lucrarea elaborată de Irene Osgood Andrews și Margaret A. Hobbs, *Economic Effects of the World War Upon Women and Children in Great Britain*. Cartea celor două autoare iese din sfera istoriei pozitivistice și ne oferă o viziune diferită asupra evenimentelor din anii 1914–1918, introducând ca subiect de cercetare copilul și lumea copilăriei, amenințată de efectele războiului recent încheiat.

La începutul anilor 1990, Stéphane Audoin-Rouzeau ne propune o abordare inovatoare, deschizând un nou orizont pentru cercetarea Primului Război Mondial, studiind în lucrarea sa, *La guerre des enfants: 1914–1918*, copilul și lumea copilăriei din perspectivă culturală. Principalele teme de cercetare ale istoricului francez sunt eforturile guvernului și ale bisericii de a mobiliza copiii și a-i învăța ce înseamnă războiul prin intermediul învățământului școlar, al jucăriilor și al jocurilor, al cărților și al periodicelor².

Recent, cartea lui Rosie Kennedy completează studiile în direcția investigației societății europene în anii 1914–1918, dintr-o perspectivă britanică de această dată, revelatoare pentru cunoașterea presiunilor la care a fost supusă lumea copilăriei în

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

** Serviciul Municipiului București al Arhivelor Naționale.

¹ P. Renouvin, J.P. Duroselle, *Introduction à l'histoire des relations internationales*, Paris, 1964.

² Manson Michel, Stéphane Audoin-Rouzeau, *La Guerre des Enfants: 1914–1918: essai d'histoire culturelle*, Paris, Colin, 1993, în „Histoire de l'éducation”, 1994, nr. 61, p. 107.

perioada respectivă. Lucrarea cercetătoarei britanice analizează în mod preponderent „experiența copiilor și modurile în care aceștia răspund la mobilizarea pentru război”³.

Istoriografia română a abordat tangențial problema copilăriei în lucrările dedicate Primului Război Mondial. Copilul, ca actor social, este prezent în măsura în care memorialistica acelei perioade a reținut, în special, suferințele provocate de retragerea populației în Moldova ca urmare a ocupației Bucureștiului și a Munteniei de către trupele Puterilor Centrale, la sfârșitul anului 1916. În prezent, asistăm la un efort de recuperare a memoriei acelei perioadei, cercetările fiind integrate manifestărilor dedicate evenimentelor de comemorare a Marelui Război.

Pentru cercetătorul istoriei vieții sociale în țările europene în anii Primului Război Mondial, societatea britanică este, neîndoiește, laboratorul ideal de investigație. Documentele de arhivă scot la lumină aspecte deosebit de interesante cu privire la impactul primei conflagrații mondiale asupra vieții de zi cu zi a tuturor categoriilor sociale, în cazul de față asupra copiilor, subiecți ai unei lumi modelate inextricabil de adulți.

În studiul de față, ne-am propus să examinăm succint cele mai importante consecințe ale războiului asupra copiilor în anii 1914–1918 în Marea Britanie. În acest context, folosind ca izvoare de investigație mai cu seamă documentele de arhivă britanice, surse ale oricăror cercetări riguroase, am încercat să identificăm principalele direcții în care s-a îndreptat politica guvernului de la Londra cu privire la copii.

La începutul Primului Război Mondial, Marea Britanie era condusă de un guvern liberal în fruntea căruia se afla H.H. Asquith. Principala motivație care a determinat cabinetul londonez să ia decizia participării la ostilitățile de pe continentul european a fost acțiunea Germaniei de invadare a Belgiei. Conducerea războiului era o funcție a guvernului britanic, care își asuma responsabilitatea pentru deciziile politicii strategice. Aceste decizii erau luate de un număr restrâns de membri, cu avizul prim-ministrului⁴.

O expunere oficială a motivelor participării Marii Britanii la conflictul european o regăsim în discursul prim-ministrului din august 1914, pronunțat în Camera Comunelor: „Dacă aş fi întrebat pentru ce luptăm, aş răspunde în două fraze. Mai întâi pentru a îndeplini o obligație internațională solemnă. [...] în al doilea rând, că luptăm pentru a face să triumfe principiul, în aceste zile în care forța materială pare să fie factorul dominant, că **micile naționalități nu trebuie zdrobite prin violarea bunei-credințe internaționale, la bunul-plac al unei mari puteri abuzând de forța sa!**”⁵

Ulterior, la 18 septembrie 1914, prim-ministrul a făcut o nouă declarație, din care reieșea că Marea Britanie lupta pentru „apărarea sanctității obligațiilor din tratate

³ Apud Rebecca Gill, recenzie la *The Children's War: Britain, 1914–1918*, (review no. 1625), în „Reviews in History”, 17 iulie 2014, <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1625> (accesat pe 20 mai 2016).

⁴ Paul Guinn, *British Strategy and Politics, 1914 to 1918*, Oxford, 1965, p. 31.

⁵ „Le Journal des Balkans, Organe des intérêts balkaniques”, an I, 14/27 august 1914, nr. 75, p. 2.

și ceea ce este pe bună dreptate numită legea publică a Europei, [...] pentru afirmarea și întărirea independenței Statelor libere, relativ mici și slabe, împotriva năvălirii și violenței celui puternic, [...] pentru a apăra ceea ce credem, în interesul nu numai al propriului nostru Imperiu, ci și al civilizației în general, împotriva pretenției arogante a unei singure Puteri de dominare a dezvoltării și destinului Europei”⁶.

Discursul din 9 noiembrie 1914, susținut de H.H. Asquith la Guildhall, anunța pentru prima dată obiectivele britanice în războiul de atunci: „Nu vom pune niciodată înapoi în teacă sabia, pe care nu am scos-o cu inima ușoară, până când Belgia nu redobândește în întregime totul și mai mult decât tot ce a sacrificat, până când Franța nu este asigurată în mod corespunzător împotriva amenințării agresiunii, până când drepturile naționalităților mai mici ale Europei nu sunt puse pe o fundație incontestabilă și până când dominația Prusiei nu este într-un tot și definitiv distrusă.”⁷ Declarațiile prim-ministrului britanic nu defineau însă cu claritate viziunea guvernului britanic cu privire la războiul în care Marea Britanie tocmai intrase.

Winston Churchill, prim lord al Amiralității, a oferit o exprimare mai radicală a modului în care, la sfârșitul războiului, trebuiau puse bazele unei noi configurații politico-statale a Europei: „Vrem ca acest război să stabilească harta Europei pe baze naționale și în acord cu adevăratele dorințe ale popoarelor care locuiesc în zone contestate. După tot sângele care este vărsat, vrem o reglementare naturală și armonioasă care eliberează rasele, restaurează integritatea națiunilor, nu subjugă pe nimeni [...]”⁸ În discursul ținut cu ocazia întrunirii publice din Liverpool, la Tournament Hall, la 21 septembrie 1914, Winston Churchill mergea mai departe decât prim-ministrul în afirmarea obiectivelor Marii Britanii în război: „Pacea va fi regăsită, în cuvintele Majestății Sale Regele, atunci când cauzele demne pentru care luptăm au fost atinse pe deplin. S-ar putea să trăim să vedem Statele Creștine din Balcani restabilite în limitele lor rasiale; vom putea vedea teritoriul Italiei corespunzând cu populația sa italiană; vom putea vedea Franța restabilită în conformitate cu poziția sa în Europa și locul său legitim [...]”⁹.

Într-un interviu acordat în 1915 unui ziarist italian, David Lloyd George, pe atunci ministru al Munițiilor, aprecia că: „Acesta este un război al Democrației. [...] întregul viitor al Democrației în Marea Britanie, Franța, Rusia, Italia, în întreaga lume, este implicat. Este un test final între autocrația militară și libertatea politică.”¹⁰ Declarațiile ministrului britanic exprimă o contradicție evidentă. Guvernul britanic lupta împotriva militarismului prusac alături de Imperiul Rus autocrat, care reprima tendințele de democratizare a vieții politice din Rusia. Istoricul britanic A.D. Harvey arăta, în studiul său privind scopurile de război

⁶ *Great Speeches of the War*, London, Aylesbury, 1915, p. 201–202.

⁷ *War Speeches by British Ministers, 1914–1916*, London, 1917, p. 59.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Great Speeches of the War*, p. 219.

¹⁰ *Why the Allies Will Win. An Interview with the Rt. Hon. D. Lloyd George, Minister of Munitions, by the Editor of the Secolo of Milan*, în „The Daily Chronicle”, London, 1915, p. 11.

britanice în anii Primului Război Mondial, că evitarea unei analize obiective era necesară ca urmare a identității diferite a aliaților Marii Britanii¹¹.

Spre deosebire de războaiele precedente în care a fost implicată Marea Britanie, asistăm pentru prima dată la participarea tuturor categoriilor sociale la efortul comun pentru a asigura victoria împotriva Germaniei și a aliaților acesteia. Entuziasmul generat de dorința de a lupta împotriva inamicului a făcut ca numai de la începutul războiului, în vara anului 1914, și până la sfârșitul aceluiași an, peste un milion de britanici să se înroleze voluntar în armată. În octombrie 1916, cifrele indicau deja un număr de aproximativ 7.000.000 de persoane ucise sau rănite pe fronturile de luptă din întreaga lume. Aceste date nu puteau decât să îndreptățească pe deplin aprecierea că, în timpul Primului Război Mondial, „suferința umană a ajuns la o scară fără precedent în istorie”¹².

În contextul înrolării unui număr foarte mare de bărbați în armată, greaua povară a funcționării normale a economiei avea să cadă, într-o măsură considerabilă, în sarcina femeilor și a copiilor¹³. Dimensiunea nemaiîntâlnită până atunci a efortului de război a avut efecte importante asupra vieții copiilor. În numeroase familii britanice, copiii au rămas singuri cu mamele lor, nevoite să preia și sarcinile bărbaților. Este demn de remarcat impactul socio-psihologic al războiului asupra familiei britanice. În timpul raidurilor aeriene asupra Londrei, femeile își căutau refugiu împreună cu copiii lor în adăposturile cele mai apropiate. Nevoia de a găsi un adăpost nu are la bază, însă, doar motive de siguranță, inerente instinctului de supraviețuire al oricărui individ, ci și nevoia de a obține sprijin moral¹⁴.

Unul dintre efectele războiului, cu consecințe majore la nivelul deciziilor politice, este acela că guvernul a fost nevoit să renunțe la unele dintre restricțiile impuse până atunci femeilor în domeniul social și să le permită accesul la o serie de meserii considerate ca fiind apanajul exclusiv al bărbaților¹⁵. Cu același prilej, constatăm că guvernul londonez avea să recruteze din rândul copiilor viitori muncitori în fabricile de muniții sau lucrători în agricultură.

Tot acum asistăm la creșterea programului de lucru, coroborată cu reducerea timpului petrecut la școală. În ciuda legislației care interzicea acest lucru, copiii vor lucra în fabrici tot mai frecvent atât pe timp de noapte, cât și duminică¹⁶. Acestea

¹¹ A.D. Harvey, *Britain's War Aims in the First World War*, în „Contemporary Review”, 255, 1989, 1483 p. 93.

¹² The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/10/85, *Memorandum on Proposals for Diminishing the Occasion of Future Wars*, p. 1.

¹³ Irene Osgood Andrews, Margaret A. Hobbs, *Economic Effects of the World War upon Women and Children in Great Britain*, New York, London, 1921, p. 1.

¹⁴ The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/27/87, *Moral Effect of Air-Raids in the Metropolis and Measures Taken to Provide Shelter together with Comparative Figures of Casualties from Raids and Street Accidents. Memorandum by the Chief Commissioner of Police*, 2nd October 1917, p. 1.

¹⁵ Irene Osgood Andrews, Margaret A. Hobbs, *op. cit.*, p. 6.

¹⁶ *Ibidem*, p. 7.

aveau să fie doar câteva dintre efectele care s-au făcut resimțite în lumea copilăriei. În august 1917, ministrul britanic al Educației susținea în Casa Comunelor că 600.000 de copii cu vârste sub 14 ani au fost nevoiți să părăsească prematur școala pentru a lucra¹⁷. Principala motivație prezentată oficial era aceea a necesității asigurării bunului mers al industriei de război și al economiei în general. Neîndoielnic, argumentele de ordin patriotic au constituit la rândul lor o componentă importantă a justificării folosirii copiilor ca mână de lucru¹⁸. Demn de remarcat este că una dintre lecțiile importante ale războiului avea să fie și aceea că societatea nu mai putea ignora rolul copiilor. Cetățeni în devenire, statul trebuia să asigure copiilor o pregătire temeinică.

Reverberațiile acestei situații aveau să ajungă dincolo de Oceanul Atlantic. Un manifest al Comitetului Național al Muncii Copiilor din New York (*National Child Labor Committee*) din februarie 1918 trăgea un semnal de alarmă cu privire la condiția copiilor în anii războiului. Manifestul comitetului ne oferă o imagine de ansamblu cu privire la soarta copiilor din Marea Britanie: rechiziționarea școlilor pentru nevoile militare, înrolarea profesorilor în armată, retragerea fondurilor necesare reparațiilor pentru școli, tăierea alocațiilor pentru copii, eliminarea meselor gratuite, eludarea programului de muncă legal pentru copii, creșterea delincvenței juvenile etc. În lumina experienței din Europa, care, preocupată aproape exclusiv de război, uitase de copiii săi, Comitetul sublinia prin intermediul manifestului că America este datoră să asigure generațiilor viitoare cele mai bune condiții de dezvoltare¹⁹.

În ciuda dificultăților inerente provocate de participarea la război, Cabinetul de la Londra și-a manifestat constant preocuparea față de situația copiilor. Politica autorităților din acea perioadă în domeniul juvenil avea la bază două rațiuni distincte: pe de o parte, necesități de ordin imediat, războiul reclamând implicarea tuturor forțelor disponibile în efortul comun de a obține victoria, pe de altă parte,

¹⁷ The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/27/87, *Moral Effect of Air-Raids*, p. 2. Nu putem afirma cu certitudine dacă cifra pronunțată de ministrul Educației era întru totul corectă. Câteva luni mai târziu, același ministru rectifică datele prezentate în Camera Comunelor, vorbind de un număr de 90.000 de copii care au fost nevoiți să abandoneze școala.

¹⁸ Irene Osgood Andrews, Margaret A. Hobbs, *op. cit.*, p. 167. Argumente asemănătoare se regăsesc și în cazul celorlalte țări combatante, cum este, de altfel, și cel al României, aliata Marii Britanii. Într-un raport din 31 august 1916, înaintat Ministerului Instrucțiunii și Cultelor de către un inspector școlar, se arăta că: „Necesitățile armatei care luptă pentru lărgirea hotarelor țării sunt multe și gândesc că unele din ele, cum ar fi pregătirea de pansamente și diferite cusături, s-ar putea lucra cu concursul elevilor” din școlile de economie casnică (Arhivele Naționale ale României, fond Ministerul Instrucțiunii și Cultelor, dosar nr. 1990/1916, f. 6). La rândul său, un diriginte al unei școli de meserii de pe Valea Teleajenului, pe unde treceau trupele spre teatrul de operațiuni, își manifesta dorința de a susține, cu ajutorul elevilor de școală, efortul de război, „fiind mult lucru de reparație la căruțe, chesoane, căruțe de subsistență, automobile, biciclete etc. ce se strică în timpul mersului, vin toate la această școală, după care imediat le reparăm chiar și noaptea și noaptea continuându-și drumul înainte”. Principala motivație era aceea că: „Astfel, putem da, și pe această cale, ajutoare importante armatei pentru realizarea «Idealului Național»!” (*ibidem*, f. 262).

¹⁹ *What Shall We Do for the Children in Time of War*, National Child Labor Committee, New York City, February 1918.

nevoia de a regândi și a elabora o nouă legislație care să ofere cadrul necesar asigurării protecției și dezvoltării copiilor.

Lipsa acută de mână de lucru în agricultură a determinat guvernul să apeleze la forța de lucru juvenilă. Organizarea recrutării copiilor de școală în acest scop avea să revină în sarcina Departamentului Serviciului Național (*National Service Department*). Într-un amplu raport din 29 martie 1917 înaintat Cabinetului de Război (*War Cabinet*) de către departamentul mai sus menționat era expusă problema folosirii copiilor din școlile britanice la muncile agricole. În urma unei întâlniri la care au luat parte reprezentanți ai școlilor publice, școlilor secundare, școlilor elementare și ai Uniunii Naționale a Profesorilor, au fost puse bazele unui program privind munca copiilor în timpul sezonului de agricultură²⁰.

Documentul arăta că de la începutul lunii mai până la sfârșitul lunii septembrie un număr foarte mare de băieți erau disponibili pentru munca în agricultură. Pentru a verifica valoarea muncii elevilor de școală care nu aveau nicio experiență de lucru se avea în vedere ca un grup restrâns să fie folosit în mod experimental în a doua săptămână a lunii aprilie. Astfel, 50 de băieți trebuiau să fie trimiși în perioada sărbătorilor pascale ale anului 1917 la o fermă din vestul Angliei²¹. Autorul raportului, Neville Chamberlain, director al Departamentului Serviciului Național, care era responsabil cu coordonarea recrutărilor și asigurarea forței de muncă pentru funcționarea industriei de război în perioada decembrie 1916 – august 1917, atrăgea atenția prim-ministrului britanic, David Lloyd George, cu privire la problema salariilor pentru copii, arătând că cei mai mulți fermieri nu ar fi de acord să le plătească alocațiile pe care le primeau în acel moment de la stat²².

Chestiunea alocațiilor pentru copii a ajuns, de asemenea, în atenția Cabinetului londonez. Creșterea costului vieții în anii războiului implica problema asigurării din partea guvernului a mijloacelor necesare supraviețuirii economice a familiilor soldaților. Comitetul special desemnat să analizeze această situație aprecia, într-un raport din 4 ianuarie 1917, că nu se impunea o creștere generală a cuantumului alocațiilor. Este interesant că, dincolo de temerea că o astfel de majorare ar fi putut pune o mare presiune asupra bugetului țării și ar fi reclamat creșteri și pentru alte categorii sociale, se estima că acest lucru ar fi fost de natură să reducă interesul femeilor pentru muncă²³.

Cu toate acestea, comitetul era de acord că, în anumite cazuri, alocațiile existente în acel moment erau insuficiente. Era vorba de copiii orfani de mamă, de soțiile fără copii sau soțiile cu un singur copil aflate în imposibilitatea de a lucra

²⁰ The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/9/52, National Service Department, *Report No. 10 for Week Ending*, 29 March 1917 (Anexa 1), p. 5. Implicarea copiilor britanici în efortul de război nu era un caz singular.

²¹ *Ibidem*, p. 6.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*, CAB/23/1/31, *Separation Allowances* (Report of a Special Committee), 4 January 1917, p. 7. Printre autorii raportului îl regăsim și pe Austen Chamberlain, secretar de stat pentru India în acea perioadă, fratele vitreg al lui Neville Chamberlain.

sau a găsi de lucru aproape de casă, de soțiile cu doi sau trei copii mici care aveau nevoie de îngrijirea acestora, împiedicându-le astfel să lucreze. Eventuala mărire a alocațiilor le-ar fi permis acestora asigurarea unui „standard rezonabil de confort”²⁴.

Eforturile guvernului în domeniul politicii sociale față de copii s-au îndreptat și în direcția problemei alimentației. Scumpirea prețului laptelui, un „aliment esențial pentru copiii mici”, a provocat îngrijorare la Londra²⁵. Cei mai afectați de această situație erau copiii mici aparținând păturilor sărace ale populației. Aceștia sufereau „sever” pe timpul iernii din cauza imposibilității în care se aflau părinții lor de a le oferi lapte atât timp cât prețurile rămâneau la un nivel foarte ridicat. Ministrul Alimentației informa Cabinetul, în decembrie 1917, că alte alimente de care copiii depindeau din plin, precum zahărul, gemul și untul, se găseau greu, iar prețul acestora se dublase de la izbucnirea războiului²⁶. De aceea, Lordul Rhondda, autor al unui sistem foarte eficient de raționalizare în perioada în care a fost ministru al Alimentației (19 iunie 1917 – 3 iulie 1918), considera ca prioritară asigurarea laptelui necesar pentru toți copiii, precum și reducerea prețului la acest produs. Totodată, se aprecia că era indispensabilă raționalizarea laptelui, urmând să se acorde prioritate în distribuirea acestuia copiilor, invalizilor, gravidelor și anumitor categorii de muncitori din fabricile de muniții²⁷.

Războiul avea să aducă în atenția guvernului britanic cu multă acuitate și problema învățământului pentru copii. Sunt elaborate acum o serie de documente în care sunt analizate pe larg efectele războiului asupra situației copiilor²⁸. În toate documentele apare tot mai clar ideea că era necesară o reformă în domeniul învățământului. În acest scop, avea să fie instituită o Comisie departamentală pentru educația juvenilă (*Departmental Committee on Juvenile Education*).

Considerând pe drept cuvânt că „educația este fundația adevăratei măreții naționale”, în raportul final al comisiei asistăm la modificarea concepției existente cu privire la persoanele juvenile. Comisia aprecia că trebuia reconsiderat statutul acestora, care fuseseră priviți până atunci doar ca mici salariați. În viziunea membrilor comisiei, copiii erau viitori cetățeni și muncitori. În consecință, problema copiilor nu mai trebuia analizată prin prisma „exploatării economice”, ci prin aceea „a conștiinței sociale”. Vârsta școlarității urma să crească în viitor până la 18 ani, ceea ce ar fi putut atrage, însă, anumite reacții la nivelul opiniei publice, care trebuia pregătită în acest sens. De asemenea, trebuiau puse bazele unei cooperări strânse între autoritatea educațională, angajatori și sindicate²⁹. În final, raportul constata că

²⁴ *Ibidem*, p. 7–8.

²⁵ *Ibidem*, CAB/24/34/61, *Supply of Milk for Young Children and Mothers. Memorandum on the Food Controller*, 4 December 1917, p. 1.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Anexa 2.

²⁹ The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/19/5, *Memorandum of the Reconstruction Committee on the Final Report of the Departmental Committee on Juvenile Education in Relation to Employment after the War*, May 1917, p. 1.

nivelul de educație al copiilor care au abandonat școala în anii 1914–1917 urma să fie cel mai scăzut din ultimii douăzeci de ani, un motiv în plus pentru ca guvernul să acorde întreaga atenție reformei educaționale. După război, era de așteptat ca sute de mii de copii să se afle într-o situație grea, deposezați de slujbele datorate până atunci doar necesităților militare ale țării³⁰.

Primul pas în direcția reformei educaționale avea să fie făcut prin adoptarea în 1918 a așa-numitului *The Fisher Education Act*, după numele lui Herbert Fisher, președinte al Departamentului Educației în Cabinetul londonez și principalul responsabil cu redactarea documentului. Noua lege a educației stipula mărirea vârstei școlare la 18 ani, o prevedere care avea să fie însă amânată din cauza dificultăților economice din perioada postbelică³¹. De asemenea, legea declara ilegală munca pentru copiii având vârsta mai mică de 12 ani.

Conturarea în Marea Britanie a unei politici speciale cu privire la copii, ca urmare a experienței proprii, avea să fie completată cu cea a altor țări participante la război. Spre exemplificare, un raport săptămânal din octombrie 1917 cu privire la situația internă din Austro-Ungaria arăta dificultățile economice cu care se confruntau locuitorii Vienei, cei mai afectați, fiind, desigur, copiii. Raportul Serviciului de Informații britanic consemna cozile uriașe pe care le formau femeile și copiii începând cu ora 3 dimineața sau chiar de la miezul nopții, pentru a obține alimentele care se distribuiau în ziua următoare. Documentul menționa, de asemenea, că presa vieneză era plină de informații cu privire la „efectul teribil asupra sănătății și moralului copiilor de școală”³². Demoralizarea Austro-Ungariei în această fază a războiului este exprimată cu luciditate de Victor Adler, care, în discursul de deschidere al Congresului Socialist din Viena, constata că: „atunci când ne uităm la copii, trebuie să mărturisim că este nevoie de mare încredere ... să nu ne pierdem speranța în viitor.”³³

Importanța copiilor ca factor semnificativ în susținerea moralului combatanților este relevantă și în cazul Italiei, aliatul Marii Britanii. Istoric remarcabil, dar și un fin observator al realităților de pe frontul de luptă, George Trevelyan, aflat în Italia, remarcă, în decembrie 1917, că „afecțiunea italienilor pentru familie este o trăsătură fundamentală a caracterului național și faptul că soțiile lor și copiii suferă de foame acasă în timp ce ei sunt în tranșee este unul dintre principalele motive pentru care soldații cer pacea imediată”³⁴.

În timpul interpelării din 8 iunie 1918, în Adunarea Deputaților de la Iași, deputatul român I. Teodorescu sublinia traumele provocate societății românești din

³⁰ *Ibidem*, p. 4.

³¹ O analiză utilă a se vedea la Irene Osgood Andrews, Margaret A. Hobbs, *op. cit.*, p. 12.

³² The National Archives, Kew, Cabinet Papers, CAB/24/28/89, *Weekly Report on Austria-Hungary. XVII (13 October 1917)*, p. 4.

³³ *Ibidem*, CAB/24/32/60, *Weekly Report on Austria-Hungary. XX (17 November 1917)*, p. 4.

³⁴ *Ibidem*, CAB/24/37/52, *Moral of Italian Army. Copy of Letter from G.M. Trevelyan to Lord Sandhurst*, 26 December 1917, p. 5.

Vechiul Regat de situația grea a copiilor. Astfel, acesta făcea referire la „întrebuințarea copiilor denumiți «cercetași» în diferite lupte ce s-au dat în anul 1916 pe teritoriul țării, dar în special cu privire la evacuarea pe jos, în același an 1916, din Oltenia și Muntenia spre Moldova, a unui mare număr dintre acești «cercetași» copii de la 12 la 16 ani, cu care prilej majoritatea au pierit în modul cel mai tragic de frig, de oboseală și de foame»³⁵.

Tot în timpul unei interpelări în Parlamentul de la Iași, Victor Antonescu atrăgea guvernului atenția că „în județele din Moldova de jos sunt răspândiți peste 300 de tineri, toți elevi ai școalelor normale de învățători din teritoriul ocupat, acești tineri aduși aici în timpul de tristă memorie a retragerii armatelor, fiind ridicați cu forța după ce au rătăcit cu lunile în cea mai neagră mizerie³⁶”. Omul politic liberal semnală, totodată, „tratamentul mizerabil” de care sufereau copiii, care „[și]-au luat lumea în cap, care încotro au nimerit, tocmai ca și puii de potârniche [...]”³⁷.

Informațiile privind traumele provocate copiilor în timpul Primului Război Mondial, susținute de numeroase documente de arhivă, contribuie, în opinia noastră, la întregirea tabloului societății europene din acea perioadă și la a ne invita să gândim spre viitor, cu speranța că asemenea lucruri nu se vor mai repeta.

ANEXE

1

The National Archives, Kew, CAB/24/9, National Service Department, *Report No. 10 for Week Ending, 29th March 1917.*

The Prime Minister.

The following report covers the work of the National Service Department (except Recruiting of Volunteers, which is the subject of a special report) for the week ending 29th March 1917.

AGRICULTURAL SECTION

[...]

(e) Part-Time Labour.

School Boys.

A Meeting was held on Tuesday at which there were present representatives from the great Public Schools, the Secondary Schools, the Elementary Schools, the National Union of Teachers, various Cadet Corps, various Church Brigades, and Boy Scouts. The purpose of this Meeting was to arrange a scheme for the employment of boys throughout the agricultural season. The general lines of such a scheme were discussed and the main features agreed upon.

³⁵ Arhivele Naționale ale României, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dosar nr. 3/1918, vol. II, f. 55.

³⁶ *Ibidem*, f. 56.

³⁷ *Ibidem*.

A Committee was appointed to go into the details of the necessary arrangements. Enough was discussed to make it clear that a large amount of very useful boy labour will be available from the beginning of May till the end of September, although the great bulk of it will, of course, not be actively engaged until the month of August. A start is being made in the second week of April with an experiment which will show the value of the work that can be done by schoolboys with no previous experience. It has been arranged that a party of 50 boys from Rugby, under Major Belcher, will be engaged during the Easter Holidays on a farm in the West of England. A careful report will be made to this Section and the results will form a good guide to the assistance which may be expected in the later parts of the season. It was disclosed in the course of discussion on the general question of boy labour, that a very large number of boys are at present engaged in running errands in connection with various retail businesses who could readily be utilised if the necessity arose. Many of these are members of various organisations – such as the Church Lads Brigades and the Cadet Corps. The only difficulty lies in the question of pay, because these lads are at present receiving wages which most farmers would be unwilling to give for boy labour. The question of the utilisation of this group of boys has, accordingly, been left over for further consideration.

2

The National Archives, Kew, CAB/24/13, War Cabinet, *Education Bill*, 1917.

Clause 8.—Provisions as to Compulsory Attendance at Elementary Schools.

Under the existing law it is roughly true that all children are required to attend elementary schools till the age of 14, except that—

(a.) All children at the age of 12 are entitled to go half-time into factory and workshop employment;

(b.) All children at the age of 12 are entitled to whole-time exemption if they pass a standard which varies in the different elementary education areas of the country;

(c.) In many areas children can work half-time not only in factories and workshops, but also in other employments, provided that they have either made certain attendances or passed a certain standard;

(d.) In about half the areas in the country a child can obtain full-time exemption at 13 if he is beneficially employed and has made certain previous attendances;

(e.) In many rural areas children can obtain half-time exemption at 11 for purposes of agricultural employment.

The new clause proposes by sub-section (1) to abolish all these exemptions below the age of 14 and to establish a general rule that all children must attend up to that age. The subsection, however, does not apply to children legally exempt from the obligation to attend school at the time when the subsection comes into force.

Sub-section (2) enables any Local Education Authority by bye-law to raise the age of compulsory whole-time attendance from 14 to 15. In many quarters there is a strong feeling in favour of the introduction of such a provision, and in fact many persons would like a provision saying that the school age should be raised to 15, say at the end of five years. On the other hand a proposal to raise the school age to 15, especially when combined with the

drastic proposals contained in subsection (1) and with the proposals as to continuation schools, is likely to give rise to considerable alarm among employers and parents, and it may be doubted whether any Authority is likely, at any rate for some years to come, to exercise the power of raising the age. [...]

Clause 10. — *Compulsory Attendance at Continuation Schools.*

This clause requires all young persons to attend continuation schools for 320 hours in the year from the date when they leave the elementary school till they attain 18. As they leave the elementary school at the end of the term after they attain 14, the number of years' attendance required is somewhat less than four. The idea is that the normal arrangement should be attendance for forty weeks in the year for eight hours a week, and that these eight hours each week should be distributed over two half-days in the week. Very many variations of this arrangement, however, are possible. In seasonal trades the whole attendance may take place during three months of the year. Again, though the normal arrangement will probably be to have two half-days a week devoted to continuation school, there will no doubt be many cases in which one whole day in the week will be devoted to the school, and other cases in which the school will take place on four days in the week for two hours each day. Owing to these possible variations the Local Education Authority must have some discretion to say how much attendance shall be required in the case of a period of less than a year.

The obligation is to attend such schools as the Local Education Authority of the area in which the young person resides may require. Consequently the obligation does not arise until a requirement has been made, and it is probable that, in the early days of the Act, before the organisation of the schools is complete, many children will escape attendance owing to the fact that no requirement has been made. The question whether the deciding Authority should be the Authority of the place in which the child resides is one of some difficulty, since either solution gives rise to questions of considerable perplexity. On the whole however, there can be little doubt that, e.g., where a child lives in Willesden and comes into London to work, the Willesden Authority should settle what classes he shall attend. It can do this either by requiring the child to attend classes in Willesden, or, if it is more convenient, by arranging with the London County Council for the child's attendance at classes in London.

There is a very strong feeling in many directions that eight hours' attendance at continuation schools is not sufficient, and there are many advocates of half-time attendance. The first provision to subsection (1) is devised to meet this objection. It enables the Board of Education after five years' experience of work in continuation schools, and with the consent of the Local Education Authority, to increase the number of hours of attendance required.

Subsection (2) deals with exemptions.

The first exemption provides in effect that if a child has already been a year out of the elementary schools when the Act comes into force he shall be exempt. This exemption is introduced not only because of the difficulty of bringing back to school a young person who is already occupied full time as a worker, but also because it would be impossible, at the initiation of the system, to find continuation schools for all young persons between 14 and 18. It is necessary to take in one year at a time.

The second exemption is limited to young persons above 16 years of age who have given evidence that they have received a satisfactory full-time education up to that age.

The third exemption is in favour of those who, whether above or below 16, are receiving full-time education; and the fourth exemption is in favour of those who are receiving part-time education substantially greater, in amount than the amount³⁸ of education required at continuation schools.

Part-time continuation schools conducted by private persons do not at present exist, and it is not considered desirable to encourage their formation. Consequently while it is impossible to prohibit the education of a young person otherwise than in a recognised continuation school, it is felt that this alternative form of instruction should not be accepted unless there is a guarantee that it quite clearly replaces the instruction given in continuation schools. It is proposed that, in order that the alternative instruction may give a title to exemption, it should occupy at least 25 per cent, more hours than the compulsory instruction in continuation schools.

[...]

Clause 13. — *Amendments of the Employment of Children Act, 1903.*

The Board of Education are at present in consultation with the Home Office on this clause. The excessive employment of children out of school hours is very detrimental to the education of children in elementary schools, and it is felt that some amendment of the law is necessary to cope more effectively with the evil.

At present the administration of the Employment of Children Act, 1903, under which such employment is regulated, is not a function of the Local Education Authority as such, or of its Education Committee. It is proposed under this clause to make the administration of the Act a function of the Education Authority and the Education Committee. The City of London is at present an Authority under the Act, but is not a Local Education Authority. The clause at present proposes that it should cease be an Authority under the Act, but this may require further consideration.

It is also proposed that the Board of Education should be the Authority which sanctions bye-laws regulating the employment of children under 14. This power is at present exercised by the Home Office. It is proposed to prohibit street trading under the age of 14. There is a strong case for prohibiting street trading for children under a much higher age, but it is considered desirable, as this is an Education Bill, to limit the prohibition to children attending elementary schools whose education may be said to be damaged by street trading.

Lastly, it is proposed to alter the hours within which children attending elementary schools may be employed. At present they may not be employed between 9 in the evening and 6 in the morning unless the Authority makes a special bye-law substituting some other hours. The Bill proposes that in future they shall not be employed between 8 in the evening and 7 in the morning, and the power to alter these hours is abolished. It would be possible to introduce a much more drastic provision, and many persons are in favour of forbidding the employment for profit of children under 14 altogether. An alternative would be to prohibit the employment of children before 9 in the morning altogether. Proposals of this kind, however, would evoke very great opposition, and it does not seem desirable to imperil the chances of the Bill by exciting opposition on this clause.

The Employment of Children Act, 1903, in addition to regulating the employment of children under 14 also enables bye-laws to be made regulating street trading for children under 16, whether above or below 14. If the proposal to abolish street trading under 14 is

---

³⁸ Astfel în original.

approved, no question arises as to that. The Bill leaves unaltered the power of the Home Office to sanction bye-laws regulating street trading between 14 and 16.

Clause 14. — *Employment of Children attending Elementary Schools.*

This clause represents an attempt to meet the views of those who desire a more drastic regulation of the employment of children of school age. It enables a Local Education Authority, if they are satisfied by a report from the school medical officer that a child is unable to receive proper benefit from his work in the Elementary School owing to the character of his employment outside school hours, to make an order regulating the employment of that child.

CHILDREN ON THE HOME FRONT DURING THE GREAT WAR. BRITISH PERSPECTIVES

Abstract

This article deals with the topic of children's fate in Great Britain during the First World War. The British Government was concerned during this period over the consequences of the employment of children in the war industry. After the outbreak of the Great War, a significant number of children under 14 abandoned school to work in agriculture or in the ammunition factories. In 1917, the Parliament adopted the so called *Fisher Education Act*, a great step in the reform of juvenile education in Great Britain and an example for the other European countries.

Keywords: children; labor; juvenile education; First World War; Great Britain

DIFICULTĂȚI ÎN FUNCȚIONAREA ORFELINATULUI „PROCOPIE FLORESCU” DE LA TĂUTEȘTI (1892–1948)*

MARIUS CHELCU**

PREMISELE CERCETĂRII ȘI SURSE DOCUMENTARE

Studiul reprezintă aprofundarea unei cercetări ale cărei prime rezultate au fost publicate într-un volum reunind contribuții pe tema educației publice în secole XIX–XX¹. Cu acel prilej am descris drumul îndelungat și anevoios parcurs de o instituție de ocrotire și educare a fetelor orfane de prin sate, de la intenția fondatorului, exprimată prin voință testamentară în anul 1875, până la construcția, dotarea și festivitatea de inaugurare, care a avut loc la 14 septembrie 1892². Pe baza materialului de arhivă pe care am reușit, după acel moment, să-l identificăm și să-l prelucrăm, ne-am propus să prezentăm acum o perioadă mai dificilă din existența de 56 de ani a Orfelinatului „Procopie Florescu” de la Tăutești, județul Iași.

În privința profilului fondatorului, asupra căruia am insistat cu alt prilej, amintim că originea modestă, „cumințenia” caracterului său, care a atras simpatia unor oameni înstăriți, prin a căror susținere a dobândit o educație bună și a avut un start reușit în carieră³, convingerea sa că, prin muncă și pricepere, fiecare om trebuie

---

* Text prezentat la simpozionul național „Copiii și copilăria românească în Primul Război Mondial”, desfășurat la Muzeul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași în data de 30 mai 2016 (organizatori Cătălina Mihalache și Nicoleta Roman).

** Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”, Iași; mariuschelcu@yahoo.com.

¹ *Educația publică și condiționările sale (secolele XIX–XX)*, ed. Cătălina Mihalache, Leonidas Rados, Iași, 2015.

² Marius Chelcu, *O instituție de ocrotire a copilului de la sfârșitul secolului XIX: Orfelinatul „Procopie Florescu”*, în *Educația publică și condiționările sale*, ed. Cătălina Mihalache, Leonidas Rados, p. 243–275.

³ Și-a început cariera în administrație în anul 1828, în timpul ocupației rusești. În aceeași perioadă l-a însoțit pe Mihail Sturdza la București pe durata funcționării acolo a comisiei însărcinate cu redactarea Regulamentului organic. În același context, în anul 1830, a făcut parte din delegația moldo-valahă care a prezentat proiectul la Petersburg. În anul următor a fost secretar al comisiei care s-a ocupat cu revizuirea Regulamentului organic, fiind numit, apoi, șef al biroului însărcinat cu punerea acestuia în aplicare. Din anul 1832 a fost numit șef al secției a II-a, administrative, din cadrul Secretariatului de Stat și revizor al cenzurii. Din anul 1834 devine secretar al Sfatului Administrativ, cu rangul de căminar, iar din 1837 i se va acorda rangul de comis. În 1845 a fost numit director al Secretariatului de Stat, cu rangul de spătar, agă și în cele din urmă, din 1848, cu rangul de postelnic. În anul 1853 a fost reprezentant al intereselor supușilor austriei și greci în Moldova, în relațiile cu consulatul Rusiei, pentru ca în vara anului 1854 să obțină pensionarea pe care o ceruse din anul anterior, atunci când, după 24 de ani de serviciu în administrație, avea drept la pensie integrală. Ulterior pensionării i-au mai fost solicitate serviciile pentru câteva luni, în anul 1857, când a fost

să fie util societății, la care s-a adăugat suferința pricinuită de pierderea singurului copil la o vârstă fragedă, au fost coordonatele care l-au făcut pe Procopie Florescu, la sfârșitul vieții, să se gândească la înființarea orfelinatului de la Tăutești și i-au determinat celelalte gesturi caritabile cuprinse în testamentul redactat în anul 1875⁴.

Localitatea Tăutești este situată la 15 km depărtare de orașul Iași. Moșia a fost cumpărată de Procopie Florescu în anul 1868 de la Alexandru V. Beldiman, fondatorul ziarului „Adevărul”, care, la rândul său, o avea moștenire de la o mătușă, Pulheria Cantacuzino-Pășcanu, născută Beldiman⁵. Tăuteștii erau atunci și au rămas până în prezent o localitate izolată și, din acest motiv, slab populată, cu toate că este prielnică locuirii datorită unei bune așezări într-o depresiune și a resurselor bogate de apă care formează două iazuri. Fondatorul ar fi putut să opteze pentru donarea moșiilor Lungani sau Brătuleni, mai bine situate față de căile moderne de comunicație, șoseaua Iași-Târgu Frumos-Roman, și mai apropiate de oraș, doar 5 km, dar se pare că specificul și destinația orfelinatului l-au determinat să aleagă varianta aparent mai nefavorabilă funcționării unei instituții. De altfel, izolarea din cauza drumurilor impracticabile o mare parte a anului a reprezentat neajunsul permanent cu care s-a confruntat școala pe parcursul funcționării. Totuși, alegerea nu a fost întâmplătoare, ci conștientă, așa cum o arată și sugestiile pe care Procopie Florescu le-a făcut lui Lascăr Catargiu în scrisoarea din anul 1875 în care îi prezenta ministrului de Interne ideea generoasă⁶.

Executarea voinței testamentare a lui Procopie Florescu s-a efectuat cu dificultate. De la moartea sa, până la inaugurarea școlii s-au scurs 17 ani. Întârzierea a fost provocată atât de soluționarea contestărilor actului testamentar de către nepoții săi de soră, cât și de întârzierea întrunirii tuturor condițiilor pentru alcătuirea fundației. Procopie Florescu donase numai venitul moșiei nu și suma necesară construirii și dotării orfelinatului⁷. Edificiul a fost ridicat și înzestrat în urma contractării de către Primăria Tăutești a unui împrumut de la Casa de Depuneri și Consemnațiuni⁸.

---

intendent al coloniilor bulgare din sudul Basarabiei (idem, *Procopie Florescu: portretul unui funcționar din secolul al XIX-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie A.D. Xenopol”, LII, 2015, p. 212–214).

⁴ Alături de moșia Tăutești, al cărei venit urma să asigure întreținerea unui orfelinat școală pentru fete sărace de prin sate, Procopie Florescu a dăruit Epitropiei Sfântul Spiridon din Iași veniturile moșiilor Lunganii de Jos și Brătuleni, pentru utilarea și întreținerea permanentă a unui pat de spital și pentru instituirea unor burse destinate copiilor săraci aflați în îngrijirea Epitropiei. La acestea s-a adăugat și încredințarea către Primăria din Iași a unui teren în mahalaua Ciurchi, pe care se afla un han, pentru ca acolo să fie construită o școală primară de fete (idem, *O instituție de ocrotire a copilului*, p. 263–269, unde a fost editat testamentul).

⁵ Radu Beldiman, Mihai Sorin Rădulescu, *Familia Beldiman. Schiță genealogică și istorică*, în „Arhiva genealogică”, I (IV), 1994, 1–2, p. 200–201. Testamentul Pulheriei Cantacuzino Pașcanu, datat 16 martie 1867, se păstrează la Arhivele Naționale Iași (în continuare: ANI), Documente, 864/84, însoțit de un codicil, *ibidem*, 864/85 și a fost publicat în volumul *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III, *Familia Cantacuzino*, coord. Mihai Dim. Sturdza, București, 2014, p. 548.

⁶ ANI, Documente, 406/215.

⁷ Arhivele Naționale Istorice Centrale (în continuare: ANIC), Casa Școalelor, Donatori, 2/F. Dosarul cuprinde corespondența privitoare la verificarea executării testamentului lui Procopie Florescu.

⁸ Am prezentat dificultățile începerii proiectului și etapele punerii sale în practică în studiul *O instituție de ocrotire a copilului*, p. 247–261.

Entuziasmul de început și buna întemeiere au asigurat instituției o existență îndelungată, în ciuda greutăților apărute pe parcurs. Acel efort întemeietor se datorează, așa cum reiese din documentele de arhivă identificate de noi, învățătorului Ion Brăila și soției acestuia, Elena Brăila, primii directori ai orfelinatului. Învățătorul Ion Brăila a murit la vârsta de 44 de ani în anul 1901 și a fost înmormântat în cimitirul bisericii de la Tăutești, alături de Procopie Florescu. Anii de început, până către Primul Război Mondial, au fost poate cei mai fasti din existența așezământului de ocrotire și educare de la Tăutești. Cu siguranță acea perioadă ar merita o cercetare mai amănunțită. Noi însă ne-am propus acum să prezentăm un interval mai puțin fast din timpul existenței orfelinatului școală de gospodărie rurală de la Tăutești⁹.

În privința surselor am consultat atât registrele de inspecție care se păstrează la Arhivele din Iași, în fondul Școala de Gospodărie Rurală Tăutești¹⁰, cât și registre din fondul Casa Școalelor de la Arhivele din București.

DOUĂ MEMORII, O ANCHETĂ ȘI O ACUZAȚIE DE INSUBORDONARE

Faptele pe care le vom prezenta și analiza în continuare s-au petrecut în perioada 1932–1935, pe fundalul lipsurilor provocate de Marea Criză¹¹. În acel context s-a iscat un conflict între angajații școlii și conducere. Ca în orice situație tensionată, au ieșit la iveală, din acuzațiile pe care și le-au adus părțile și din constatările comisiilor de anchetă, detalii mai puțin plăcute. Suntem conștienți că în astfel de situații tușele sunt îngroșate. Totuși, cernând informația, confruntând declarațiile părților, analizând soluțiile propuse de cei însărcinați cu cercetarea cazului pentru suprimarea conflictului, putem crede că vom reuși să redăm o imagine apropiată de realitatea din școală.

Conflictul s-a ținut în jurul neînțelegerilor dintre Elena Vieru, maistră de gospodărie sau de bucătărie cum i se mai spune în acte, în vârstă de 28 de ani, și directoarea Aglaia Teodorescu, în vârstă de 60 de ani. În anul 1935, atunci când discordia din școală va fi tranșată de inspectorii Casei Școalelor, maistra de bucătărie avea deja o vechime de 9 ani în școală. Ulterior angajării, maistra de gospodărie s-a căsătorit cu învățătorul Teodor Vieru, locuitor în satul Tăutești. Inițial relațiile dintre tinerii soți și direcțiune au fost bune. Drept dovadă, învățătorul

⁹ În aceeași perioadă s-au înființat și orfelinate școală de gospodărie agricolă și pentru băieți. Un studiu recent este acela al lui Ștefan Petrescu, *Orfelinatul Agricol „Ferdinand” (1898–1948) – „Școala Regelui” de la Zorleni*, în „Studii și materiale de istorie modernă”, XXVIII, 2015, p. 85–118. Așezământul de educație și ocrotire înființat pe domeniile regale beneficiase de un studiu la numai 12 ani de la întemeiere din partea lui Grigore Patriciu, *Studiu pedagogic asupra Orfelinatului Agricol „Ferdinand”*, București, 1910. În cazul fetelor, accentul cădea asupra activităților casnice și cel mult horticole, în grădina școlii. Pentru cadrul general în care a apărut și a evoluat acel tip de educație până după al Doilea Război Mondial, vezi: Cătălina Mihalache, *Școala și artizanatul. Interpretări culte ale artei populare*, Cluj-Napoca, 2007, p. 22–104.

¹⁰ ANI, Școala de Gospodărie Rurală Tăutești, cuprinde acte din perioada 1919–1947.

¹¹ De altfel referirile la criza economică și lipsurile provocate atunci funcționării instituției sunt evocate în documentele care au stat la baza cercetării de față.

Vieru a fost angajat ca horticultor al școlii, devenind responsabil cu îngrijirea fermei didactice din preajma orfelinatului.

Conținutul unei scrisori cu data de 3 octombrie 1932, adresată de directoarea Orfelinatului inspectoarei din partea Casei Școalelor, Laurenția Bacalbașa, ne arată că discordia între părți a început din acel an¹². În epistolă inspectoarea era rugată să urgenteze efectuarea unei promise vizite la orfelinatul de la Tăutești. Directoarea se plângea că problemele din școală s-au înmulțit, scriind că ar avea multe de spus cu prilejul unei întâlniri față în față. Până la dorita întrevvedere, expeditoarea scrisorii se mulțumea să-l înștiințeze pe inspectorul Casei Școalelor că lipsurilor bănești provocate de criză li s-a adăugat și atitudinea ostilă a maistrei de gospodărie. Din conținutul scrisorii se poate deduce că inspectoarea Bacalbașa fusese și anterior solicitată să intervină pentru medierea conflictului, întru schimbarea comportamentului angajatei școlii. Directoarea invoca starea de proastă organizare a gospodăriei, mai cu seamă a cămării, care ar fi fost slab pregătită pentru iarnă. Era consemnat dezinteresul maistrei de bucătărie, care, după ce s-a căsătorit, și-ar fi împărțit efortul între gospodăria școlii și cea a propriei familii. Mai mult, directoarea acuza că numeroasele rude ale soțului, care locuiau în Tăutești, s-ar fi obișnuit să ceară ajutorul soților Vieru, sprijinul fiind oferit din produsele școlii, produse pe care maistra de gospodărie era obligată să le strângă și nu să le risipească prin sat¹³.

Din toamna anului 1932 și până în luna decembrie 1934 conflictul a cunoscut un curs ascendent. Șicanele și învinuirile s-au înmulțit de ambele părți. S-a ajuns până la acuze grave, inclusiv la bănuiala unei tentative de otrăvire, urmată de intervenția și o anchetă a jandarmilor. Maistra de bucătărie a fost bănuită că ar fi preparat un ceai cu un conținut dubios pe care i l-ar fi oferit directoarei. Licoarea suspectă a fost băută însă de noul horticultor al școlii, înlocuitorul învățătorului Teodor Vieru, al cărui contract fusese desfăcut între timp. Angajatul școlii ar fi acuzat, la scurt timp după ce a băut ceaiul, o stare de accentuată slăbiciune, care a necesitat deplasarea și internarea sa la spitalul din Iași¹⁴. Ca dovadă a faptului că soții Vieru aveau gânduri criminale, directoarea amintea într-o declarație că vizitiul școlii ar fi mărturisit că învățătorul Vieru l-ar fi îndemnat să o răstoarne pe directoarea Teodorescu într-o râpă cu trăsură cu tot¹⁵.

Pentru a curma o stare care afecta activitatea școlii, mai cu seamă educația elevelor și risca să degenereze în gesturi extreme, inspectorul Casei Școalelor, Lucreția Bacalbașa, a decis la începutul lunii decembrie 1934, adică la mai bine de doi ani de la aprinderea conflictului, transferarea maistrei de bucătărie Elena Vieru de la Tăutești la Școala de Gospodărie de la Păstrăveni, județul Neamț¹⁶.

Elena Vieru a reacționat la decizia transferului solicitând efectuarea unei anchete la fața locului, suspectând dispoziția inspectorului de părtinire din cauza

¹² ANIC, Casa Școalelor, 865/1935, f. 36 r-v.

¹³ *Ibidem*, f. 36 v.

¹⁴ *Ibidem*, f. 41.

¹⁵ *Ibidem*, f. 34 r.

¹⁶ *Ibidem*, f. 1.

relațiilor apropiate pe care le avea cu directoarea¹⁷. Socotea astfel decizia abuzivă, fiindcă, spunea ea: „nu știu care au fost motivele pentru care direcțiunea școlii împreună cu doamna conferențiară a Casei Școalelor au decis transferul disciplinar la mijlocul anului școlar, în lipsa concluziilor unui referat de anchetă, cum ar fi legal și omenesc, căci chiar și ucigașilor și atentatorilor la viața conducătorilor de popoare nu le este răpit dreptul sfânt de apărare.”¹⁸ Cererea a fost însoțită de un amplu memoriu în care maistra Elena Vieru își prezenta punctul de vedere în privința mersului școlii și a relațiilor între angajații acesteia sub conducerea directoarei Aglaia Teodorescu, menționând că, în definitiv, în situația reclamată „nu este vorba numai de o slujbașă aruncată pe drumuri pe nedrept după 9 ani de serviciu la stat, este vorba de administrația școlii de la Tăutești, un cuib de nedescrisă mizerie, în care se minează zi de zi fizicul și psihicul a 30 de orfane, cu prețul atâtor sute de mii de lei, în aceste timpuri când țara sângerează în sărăcie”¹⁹.

Prin felul în care își redactează memoriul, Elena Vieru dovedește nu doar tenacitate în a se apăra, ci și capacitatea descrierii convingătoare a situației precare a sistemului de educație, instrucție, igienă școlară și a menținerii armoniei între personal și conducerea școlii. În definitiv, ea caută, printr-o ultimă pledoarie, să arate că nu interesul personal a condus-o la diferendul cu direcțiunea, ci dorința de a îndrepta o stare de lucruri păguboasă pentru copilele internate în orfelinat.

Dar iată, pe rând, esența paragrafelor cuprinse în memoriul maistrei de bucătărie. În privința abaterilor de la principiile bunei **educații**, exemplul cel mai elocvent pe care ea îl dă este comportamentul reprobabil al pedagogului școlii, poziție ocupată de Olimpia Gheorghiu, în vârstă de 65 de ani²⁰. Este povestită o întâmplare petrecută în ziua de Florii din anul anterior, 1934. În acea zi pedagoga ar fi fost trimisă la Iași cu elevele pentru executarea unei fotografii. La întoarcerea din oraș, în drum spre Tăutești, la bariera Păcurari, pedagoga s-ar fi aflat într-o stare avansată de ebrietate, făcând, așa cum declară Elena Vieru, „acte oprite de bunul simț și de morala publică”²¹. Elena Vieru o mai învinuiește pe Olimpia Gheorghiu că ar avea un comportament violent, declarând că „bate elevele mai rău ca la regiment, lovindu-le cu bățul, cu polonicul și cu orice apucă”²².

În următorul paragraf al memoriului, Elena Vieru descrie starea de **igienă** din școală. Acuză că direcțiunea nu s-a îngrijit de punerea în funcțiune a lavaboului special al școlii. Mai mult, în ciuda faptului că ministerul ar fi alocat o sumă importantă pentru reparația și întreținerea instalației de apă curentă și a băii, acestea nu au fost puse în stare de funcțiune²³. Drept urmare, elevele se spală vara în antreu

¹⁷ *Ibidem*, f. 37 r.

¹⁸ *Ibidem*, f. 38 r.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, f. 27 v.

²¹ *Ibidem*, f. 38 r. Se menționează că mărturie pentru veridicitatea faptelor descrise ar putea da atât elevele, cât și directorul Școlii „Vasile Lupu” din Iași.

²² *Ibidem*, f. 38 v.

²³ *Ibidem*, f. 39 r.

sau la fântâna din curte, iar când plouă la burlanele prin care se scurge apa de pe clădire, cu toate că în uluce se adună gunoaie și chiar stârvuri. Iarna elevele se îmbăiază în sufragerie, punând săpunul pe masa pe care mănâncă. Dar aceste abateri sunt minore, mai grav, declară Elena Vieru, ar fi că printre cheltuielile declarate ale școlii au fost înscrise produse de igienă care practic nu au fost niciodată achiziționate. Mai spune că șervetele sunt puse în dormitor doar cu ocazia unor inspecții, în restul timpului elevele ștergându-se cu poala cămășii. Nu în ultimul rând, școala nu dispune de infirmerie, în condițiile în care acest lucru este indispensabil funcționării, iar closetele se află într-o stare de murdărie de nedescris.

În concluzie, Elena Vieru apreciază că s-a instalat un mediu favorabil înmulțirii bolilor, a râiei, a bubelor și a paraziților. Pentru îmbolnăvirile de scabie care au devenit endemice, spune că în iarna trecută, din numărul total de 28 de eleve, 16 erau bolnave. În școală nefiind condiții prielnice de vindecare, elevele aflate într-o stare deplorabilă au fost trimise în familiile lor „pentru a fi vindecate de niște oameni săraci, dar curați”, toate acestea în condițiile în care în actele contabile au fost notate sume cheltuite pentru medicamente și tratamente.

Următorul capitol este cel al **administrației** școlii. Maistra de bucătărie răspunde în primul rând acuzației că nu și-ar îndeplini sarcina postului. Se apără, menționând că de vină este, de fapt, aprovizionarea defectuoasă a magaziei, din care cauză elevele ar fi obligate adesea să împrumute de la vecini sare, ceapă, usturoi, untdelemn, mălai ș.a. Pâinea s-ar aduce de obicei mucegăită, iar carnea veche și slabă. Peste toate, cheile cămării nu ar fi la ea, așa cum ar fi normal, ci la directoare și doar directoarea știe cu ce și în ce cantități se aprovizionează școala, maistra de bucătărie fiind nevoită să se descurce cu ce i se dă.

Elena Vieru acuză lipsa măturilor, din care motiv elevele ar fi obligate să măture în bucătărie cu pene de gâscă. Mai declară că în ciuda faptului că în registrele de cheltuieli se alocă anual suma de 5.000 de lei pentru iluminat, lipsa gazului face ca elevele să se culce încă de la ora 7 seara. Aceleași nereguli ar exista și în cazul lemnului de foc, insuficiente nu doar pentru încălzire, ci chiar și pentru prepararea hranei. Din acest motiv, s-ar fi ajuns la situația extremă de a fi rupte nuiele dintr-un gard al școlii pentru a fi arse pentru nevoile bucătăriei²⁴.

Ultimul paragraf este consacrat **armoniei între angajați și conducerea școlii**²⁵. Elena Vieru susține că pentru directoare cele mai întrebuițate căi de comunicare cu subordonații ar fi jignirile, intrigile și trimiterea unor scrisori mincinoase către persoane influente, aici făcând, de bună seamă, referire la corespondența și legăturile directoarei cu inspectorul Lucreția Bacalbașa, și, peste toate, că s-ar fi instalat disprețul față de munca angajaților.

Elena Vieru își încheie memoriul dând câteva exemple, socotite elocvente pentru insuficienta pregătire practică pe care o dobândesc elevele, materie de care este responsabilă directoarea Teodorescu, care era și maistră de lucru manual. Spre

²⁴ *Ibidem*, f. 39 v.

²⁵ *Ibidem*, f. 40 r.

exemplu, o elevă la examenul de absolvire ar fi răspuns că inul și cânepa cresc în țări străine și nu în România și nu a știut cu ce se ocupă sericicultura. Apoi, din patru absolvente, numai una a dobândit tehnica țesutului, iar elevele nu știu să croiască și să coasă măcar o cămașă pentru folosința lor.

În urma expedierii memoriului, ministerul va decide ca transferul Elenei Vieru să fie suspendat până la data de 1 ianuarie 1935. Doar că, nemulțumită de întârzierea punerii în practică a îndepărtării din școală a maistrei de bucătărie, directoarea Aglaia Teodorescu va trimite, la rândul ei, un memoriu în care își va exprima punctul de vedere și va solicita alcătuirea de urgență a unei comisii de anchetă²⁶.

În urma primirii celor două memorii, Casa Școalelor o va delega pe Elena Demetrescu, inspector al Învățământului Profesional, să se deplaseze la Tăutești, pentru a confrunța, la fața locului, declarațiile ambelor părți. Ancheta a avut loc la școala de la Tăutești în luna martie 1935.

Esența conflictului pe care am putut-o surprinde printre rândurile declarațiilor adunate la dosar pare a fi speranța soților Vieru într-o înlocuire a directoarei școlii, în vârstă de aproape 60 de ani, și o eventuală numire a Elenei Vieru în funcția de director. În declarația dată de directoare cu ocazia anchetei din luna martie 1935, Elena Vieru a fost acuzată, printre altele, că a urmărit, prin orice mijloace, obținerea conducerii școlii. De cealaltă parte, acuzele aduse directoarei se adună în jurul slabei abilități de conducere, cu efecte nocive asupra calității actului de ocrotire și educare a celor 30 de eleve aflate în orfelinat.

După confruntarea părților se va întocmi un raport în care, în general, acuzațiile aduse conducerii în memoriul întocmit de Elena Vieru vor fi negate. Începând cu atitudinea necorespunzătoare a pedagogiei, ale cărei rătăcirii bahice au fost considerate excepții. Nu este recunoscută în privința pedagogiei nici firea ei violentă, spunându-se că este doar severă cu elevele și că oricum severitatea se impune. Apoi problemele de igienă provocate de lipsa apei curente, de felul și locul în care se face îmbăierea elevelor, de îmbolnăvirile de scabie, iluminatul, încălzirea și starea latrinelor, toate acestea au fost puse în raport pe seama lipsei resurselor bănești și nu a unei administrări deficitare a instituției²⁷. În concluzie, maistra de gospodărie Elena Vieru va fi declarată vinovată de insubordonare²⁸. Ca gest de clemență, s-a propus ca maistra de gospodărie să fie menținută în post până la sfârșitul anului școlar cu condiția ca familia sa, soțul și cei doi copii, să părăsească incinta școlii, iar atitudinea ei să se îndrepte pentru a nu mai influența și întărâta elevele împotriva pedagogiei și a directoarei. În acest sens, Elena Vieru formulează un angajament adresat Aglaiei Teodorescu, în care la primul punct menționează că de la data de 1 aprilie 1935 se va muta din localul școlii, iar la al doilea punct că, pe viitor, va căuta să lucreze în bună înțelegere cu directoare și personalul școlii, în vederea înlăturării atmosferei

²⁶ *Ibidem*, f. 34 r–35 r.

²⁷ *Ibidem*, f. 26 r–30 r.

²⁸ *Ibidem*, f. 30 r.

defavorabile, care aduce atingere prestigiului instituției²⁹. Ca rezoluție pe acel angajament, Aglaia Teodorescu notează că primul punct a fost într-adevăr îndeplinit, dar că în privința celui de-al doilea, care ar fi presupus o continuare a activității maistrei până la sfârșitul anului școlar, dă aviz nefavorabil³⁰. Drept urmare, transferul va avea loc mai repede, înainte de încheierea anului școlar, aceasta și fiindcă directoarea Aglaia Teodorescu va trimite o nouă cerere Casei Școalelor în care o va acuza pe Elena Vieru și pe soțul acesteia că nu au încetat intrigile, viciind în continuare atmosfera din școală³¹. Cu ocazia întocmirii inventarului obiectelor de veselă de la bucătăria școlii³², în vederea predării gestiunii de către maistra Elena Vieru, inspectorul Lucreția Bacalbașa va nota lipsa mai multor obiecte de inventar, învinuind-o pe angajată de neglijență, fapt pentru care va propune inspectorului contabil I. Ionescu reținerea salariului pe luna aprilie 1935, pe care maistra îl mai avea de încasat de la școala de la Tăutești, înainte de a fi transferată la școala de la Păstrăveni, județul Neamț³³.

ELUCIDAREA CAZULUI

Dacă am încheia aici, am putea crede că faptele prezentate anterior reprezintă escaladarea unui act de indisciplină motivat de intenția unui angajat de a submina autoritatea conducerii. Că nu doar așa au stat lucrurile, ne-o dovedesc două rapoarte de inspecție întocmite după transferul amintit.

Prin decizia ministerului, în luna iunie 1935, în postul de maistră de gospodărie la Orfelinatul „Procopie Florescu” de la Tăutești a fost numită Maria Serghie. Noua maistră de bucătărie era absolventă a Școlii de Menaj „Filipescu” din București și a cursului normal, cu specializarea „bucătărie”, al Școlii de Menaj din Iași, având și doi ani de practică la școlile de menaj din Turnu Severin și Chișinău. În plus, noua maistră fusese elevă a școlii de la Tăutești timp de doi ani, ea fiind orfană de război. În aprobarea de către minister a angajării, a cântărit și faptul că era orfană și că de doi ani, de când absolvise cursurile școlii de menaj, nu avusese vreun contract de muncă, situație care o adusese într-o stare materială precară, fiind lipsită de mijloace de subzistență, așa cum declara ea în cererea de angajare³⁴.

După aproape doi ani de la suprimarea conflictului prin îndepărtarea din școală a Elenei Vieru, pe noua maistră de bucătărie aleasă, potrivit recomandărilor inspectorilor, dintre absolventele școlii de menaj, necăsătorită, pentru a evita repetarea situației anterioare, o aflăm într-o relație la fel de tensionată cu directoarea Aglaia Teodorescu. Prin urmare, în luna septembrie 1937, s-a desfășurat o inspecție neanunțată.

²⁹ *Ibidem*, f. 52 r.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, f. 53 r.

³² *Ibidem*, f. 49–50.

³³ ANI, Școala de Gospodărie Rurală Tăutești, 1/1932, f. 6 r.

³⁴ ANIC, Casa Școalelor, 865/1935, f. 61 r-v.

De data aceasta, concluziile din procesul verbal au fost cât se poate de critice la adresa conducerii școlii³⁵. A fost descrisă starea de avansată degradare în care se afla localul școlii, calitatea slabă a procesului de învățământ și relațiile tensionate dintre angajați și conducere. În concluzii, se recomanda întregului personal să înceteze animozitățile³⁶. Au fost descrise neregulile în domeniul pregătirii practice. Inspectorii au declarat că cele câteva eleve găsite la lucru, din cele 27 aflate în școală, nu au știut să spună ce program au de efectuat în acea zi. Majoritatea elevelor se aflau adunate într-o cameră, fără a avea vreo ocupație. Inspectorii au considerat că toate aceste amănunte erau dovezi ale neglijenței și nepriceperii în educația elevelor din partea conducerii școlii³⁷. Potrivit regulamentelor școlare referitoare la învățământul de tip gospodăresc, ar fi trebuit să existe un program de activități zilnice, după nevoile gospodăriei și ale fermei. Doar prin astfel de activități, chibzuit programate, elevele ar fi dobândit aptitudini la bucătărie, grădinărie, agricultură, pomicultură, curățenia casei, lucru de mână, țesut, croit, spălat etc.³⁸

În privința nivelului scăzut de pregătire, imaginea poate fi întregită din cuprinsul unui proces-verbal din 9 iulie 1938, redactat cu prilejul susținerii examenelor de final de an. Raportul ajungea la concluzia că elevele erau slabe, atât din punct de vedere al asimilării cunoștințelor, cât și al pregătirii practice, în afară de bucătărie, unde au dovedit o oarecare îndemânare. Dezvoltarea abilităților în domeniul culinar se explica prin faptul că cea mai mare parte a orelor erau rezervate bucătăriei în dauna altor discipline. În privința culturii generale se constata de asemenea o firavă pregătire. Inspectorul menționează că este o tradiție moștenită în școală să nu se prețuiască deloc puținele obiecte de învățământ considerate necesare pentru ca elevele să-și însușească o infimă cultură generală³⁹. În concluzii se insista asupra identificării soluțiilor pentru aplanarea relațiilor încordate dintre angajații școlii. Se invocă faptul că exemplul personalului influențează elevele și că printr-o atitudine necorespunzătoare se produce o crimă față de sufletele lor tinere.

În urma rapoartelor nefavorabile, în care se confirmă mare parte din observațiile făcute în urmă cu trei ani în memoriul maistrei de gospodărie Elena Vieru, acuzată atunci de insubordonare și îndepărtată din școală, directoarea Aglaia Teodorescu va fi pensionată în ziua de 15 septembrie 1938⁴⁰.

Se încheia așadar un episod mai puțin fast din existența orfelinatului de la Tăutești, când, pe fondul lipsurilor provocate de Marea Criză Economică, frecvent

³⁵ În fruntea comisiei s-a aflat Ionescu-Fulga, directorul Fundațiilor Culturale din Administrația Casei Școalelor, fiind însoțit de Florica Georgescu, inspector din cadrul Casei Școalelor, și de un inginer silvic (ANI, Școala de Gospodărie Rurală Tăutești, 1/1932, f. 10 r).

³⁶ *Ibidem*, f. 11 r.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, f. 26r. În acest sens este citată alcătuirea defectuoasă a orarului, în care s-a rezervat numai o singură oră pe săptămână, la toate clasele simultan, fiecărui obiect de învățământ și aceasta în ultima zi (5–6).

⁴⁰ *Ibidem*, f. 31v.

invocate în documentele utilizate în cercetarea noastră, s-a suprapus o administrare mai puțin eficientă din partea unui director aflat în prag de pensionare. Din cuprinsul rapoartelor ulterioare momentului pensionării Aglaiei Teodorescu se poate constata o schimbare în bine, în primul rând datorită noilor condiții economice. În anul 1938 va începe o amplă lucrare de renovare a edificiului școlii și o mai bună înzestrare, însă revenirea va fi de scurtă durată fiindcă în curând vor apărea lipsurile provocate de război.

Dar înfățișarea celui alt moment dificil, care de altfel va prefăta încetarea existenței școlii în anul 1948, ar putea face obiectul unui alt studiu alcătuit pe baza conținutului dosarelor care se păstrează la Arhivele Naționale Istorice Centrale, în fondul Casa Școalelor⁴¹.

CONFLICTS AT THE “PROCOPIE FLORESCU” ORPHANAGE IN TĂUTEȘTI (1892–1948)

Abstract

The study gives a detailed description of a troubled period in the existence of the “Procopie Florescu” Orphanage from Tăutești, Iași County, 1932–1935, against the background of the deprivation caused by the Great Crisis. The author analyzes the development of the conflict between the school staff and the director of the orphanage, how the involved parties appealed to the higher institutions, the investigations carried out and the outcome of the issue.

Keywords: orphans; education; school; “Procopie Florescu” Orphanage (Tăutești, Iași); Romania

---

⁴¹ ANIC, Casa Școalelor, 547/1942.

MEMORIA RĂZBOIULUI

BELLANDI DESIDERIUM: AMMIANUS MARCELLINUS, FACTORUL MILITAR ȘI CULTURA VIOLENȚEI ÎN SECOLUL AL IV-LEA *

NELU ZUGRAVU**

I. INTRODUCERE¹

Într-o lucrare intitulată *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive*, apărută la Paris în 2010, Polymnia Athanassiadi scria că Antichității romane, din vremea sa clasică până în cea târzie, creștină, îi este proprie o cultură jalonată de violență „multiformă” și „omniprezentă”; ea o numea „la culture de l'amphithéâtre”². Printre martorii climatului de „brutalitate” și „traumă” care caracteriza veacurile târzii ale Antichității, ai ambianței tensionate de ubicuitatea violenței, evidențiată pe deplin de o bogată bibliografie³, se numără și *Res*

---

* O versiune a acestui articol a fost prezentată în cadrul Sesiunii Anuale de Comunicări a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” (6–7 decembrie 2016), intitulată *Război, politică și societate. Dimensiunile unei relații complexe*.

** Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Facultatea de Istorie; nelu@uaic.ro; z_nelu@hotmail.com.

¹ Am utilizat următoarele ediții ale operei lui Ammianus: Ammiano Marcellino, *Le storie*, ed. Antonio Selem, Torino, 1965 (eBook: Novara, 2013); Ammianus Marcellinus, *Istorie romană*, ed. David Popescu, București, 1982. Dintre volumele de comentarii filologice și istorice, am folosit: *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIV*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, Köln, 2002 (în continuare: *Comm. XXIV*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXV*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, 2005 (în continuare: *Comm. XXV*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVI*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, 2008 (în continuare: *Comm. XXVI*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVII*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, 2009 (în continuare: *Comm. XXVII*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXVIII*, ed. J. den Boeft et al., Leiden-Boston, 2011 (în continuare: *Comm. XXVIII*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIX*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, 2013 (în continuare: *Comm. XXIX*); *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXX*, ed. J. den Boeft et al., Leiden, Boston, 2015 (în continuare: *Comm. XXX*).

² Polymnia Athanassiadi, *Vers la pensée unique. La montée de l'intolérance dans l'Antiquité tardive*, Paris, 2010, p. 44–49, de unde provin cuvintele dintre ghilimele; vezi și *Formas y usos de la violencia en el mundo romano. Actas del IV Coloquio de la Asociación Interdisciplinar de Estudios Romanos*, ed. Gonzalo Bravo, Raúl González Salinero, Madrid, 2007.

³ E.g.: Johannes Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt. Studien zu den Auseinandersetzungen zwischen Christen, Heiden und Juden im Osten des Römischen Reiches (von Konstantin bis Theodosius II)*, Berlin, 2004; *Violence in Late Antiquity. Perceptions and Practices*, ed. H.A. Drake,

gestae ale lui Ammianus Marcellinus (aprox. 330–400)⁴, compuse în jurul anului 390⁵. Deși – fapt bine cunoscut – această lucrare se bucură de un interes deosebit din partea specialiștilor în istoriografia antică târzie⁶, nu există o contribuție dedicată ideii de violență în paginile ei, precum, de exemplu, s-a realizat pentru o altă scriere din aceeași epocă – *Historia Augusta*⁷; totuși, anumite observații punctuale

---

Emily Albu, Susanna Elm, Michael Maas, Claudia Rapp, Michele Salzman, Jacob Latham, Ashgate, 2006; *Formas y usos de la violencia*, ed. Gonzalo Bravo, Raúl González Salinero, *passim*; David Álvarez Jiménez, *El monopolio de la violencia en el Imperio Romano tardío y la coparticipación ciudadana*, în *Actas del VI Encuentro de Jóvenes Investigadores. Historia antigua*, ed. Fernando Echeverría Rey, María Yolanda Montes Miralles, Ana Rodríguez Mayorgas, ed. a II-a, Madrid, 2007, p. 165–178; Jens-Uwe Krause, *Staatliche Gewalt in der Spätantike: Hinrichtungen*, în *Extreme Formen von Gewalt in Bild und Texte des Altertums*, ed. Martin Zimmermann, München, 2009, p. 321–350; Majastina Kahlos, *Forbearance and Compulsion. The Rhetoric of Religious Tolerance and Intolerance in Late Antiquity*, London, 2009; Polymnia Athanassiadi, *op. cit.*, de unde provin expresiile dintre ghilimele; David Potter, *Anatomies of Violence: Entertainment and Politics in the Eastern Roman Empire from Theodosius I to Heraclius*, în *Studia Patristica*, LIV, 2012 (<https://www.academia.edu/24787735/>); Dayna S. Kalleres, *Violence, Ritual, and Christian Power in Late Antiquity*, Oakland, 2015; *The Topography of Violence in the Greco-Roman World*, ed. Werner Ries, Garrett G. Fagan, Ann Arbor, 2016.

⁴ Despre biografia și opera lui Ammianus Marcellinus, vezi, în ultimă instanță, *Prosopography of the Later Roman Empire* (în continuare: PLRE), ed. Arnold Hugh Martin Jones, John Robert Martindale, John Morris, vol. I, Cambridge, 1971, p. 547–548: *Ammianus Marcellinus*; Antonio Selem, *Introduzione*, în Ammiano Marcellino, *op. cit.*, p. 9–31; Timothy D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality*, Ithaca, London, 1998, p. 1–2; David Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity*, London, New York, 2002, p. 14–41; Jacques Fontaine, *Introduction*, în Ammien Marcellin, *Histoires*, vol. I, *Livres XIV–XVI*, ed. Édouard Galletier, colab. Jacques Fontaine, ed. a III-a, Paris, 2002, p. 7–15; Guy Sabbah, *Ammianus Marcellinus*, în *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, ed. Gabriele Marasco, Leiden, Boston, 2003, p. 43–84; Stefano Bocci, *Ammiano Marcellino XXVIII e XXIX. Problemi storici e storiografici*, Roma, 2013, p. 13–71.

⁵ Datarea compoziției cărților păstrate din *Res gestae* (XIV–XXXI), care înfățișează istoria Imperiului Roman în anii 353–378, reprezintă un subiect controversat. În linii generale, mulți exegeți admit o redactare în jurul anului 390: vezi, de exemplu, John F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus*, London, 1989, p. 8–27: cca 390 (ediția nouă, *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus. With a New Introduction*, Ann Arbor, 2008, nu ne-a fost accesibilă); David Rohrbacher, *op. cit.*, p. 40: „Ammianus gave public readings from his work in 390 or 391”; Gavin Kelly, “*To Forge Their Tongues to Grandeur Styles*”: *Ammianus’ Epilogue*, în *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. John Marincola, vol. II, Singapore, 2007, p. 474: „about 390”; idem, *Ammianus Marcellinus. The Allusive Historian*, Cambridge, New York, 2008, p. 8: „at some point between late-389 and mid-391”; Brian Croke, *Late Antique Historiography, 250–650 CE*, în *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. John Marincola, vol. II, p. 569: „in installments in the 380s and early 390s”; Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford, 2011, p. 362: cca 390; idem, *Nicomachus Flavianus and the Date of Ammianus’ Last Books*, în „*Athenaeum: studi di letteratura e storia dell’Antichità*”, 100, 2012, fasc. I–II, p. 337–358: cărțile XXVII–XXXI datează de la „ca 390”.

⁶ Vezi Fred W. Jenkins, *Ammianus Marcellinus. An Annotated Bibliography, 1474 to the Present*, Leiden, 2016.

⁷ Jean-Pierre Callu, *Le jardin des supplices au Bas-Empire*, în *Du châiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique. Table ronde de Rome (9–11 novembre*

pe marginea temei nu lipsesc, fie în reviste, fie în lucrări monografice sau colective⁸, fie în volumele de comentarii filologice și istorice.

Fără a intra în detalii care nu își găsesc locul în acest context, pentru a vorbi despre felul în care Ammianus Marcellinus concepe ideea de violență și conexiunea acesteia cu factorul militar, în general, și cu războiul, în special, ne vom exprima fără echivoc opțiunea față de un aspect de natură metodologică și interpretativă controversat, anume optica de lectură a scrierii. Noi împărtășim punctul de vedere al exegeților care văd în *Res gestae* un izvor istoric valoros pentru reconstrucția verosimilă a istoriei secolului al IV-lea⁹, iar nu un „martor nedemn de încredere” („unreliable witness”) (John Weisweiler), o scriere pur literară („a literary history”) (Gavin Kelly), care denaturează istoria („the fictionalization of history”) (Isabel Moreno Ferrero) prin formule retorice, convenții și modele literare, expresivitate a reprezentării, accente moralizatoare, simbolism, tonuri providențialiste ș.a., așa cum o acreditează unii adepți ai direcției de analiză prevalent literară și naratologică¹⁰. Ammianus a scris, neîndoindu-se, asemenea tuturor istoricilor latini, o operă

1982), Roma, 1984, p. 313–359; Asko Timonen, *Criticism of Defense. The Blaming of 'Crudelitas' in the 'Historia Augusta'*, în *Crudelitas. The Politics of Cruelty in the Ancient and Medieval World. Proceedings of the International Conference Turku (Finland), May 1991*, ed. Toivo Viljamaa, Asko Timonen, Christian Krötzel, Krems, 1992, p. 63–73; Martin Zimmermann, *Gewalt in der Historia Augusta*, în *Historiae Augustae Colloquium Bambergense*, ed. Giorgio Bonamente, Hartwin Brandt, Bari, 2007, p. 355–370.

⁸ J.J. Arce, *El historiador Ammiano Marcelino y la pena de muerte*, în „Hispania antiqua: revista de historia antigua”, 4, 1974, p. 321–344; idem, *Sub eculeo incurvus: tortura e pena di morte nella società tardo romana*, în *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XI Convegno Internazionale in onore di Feliz B.J. Wubbe*, Napoli, 1996, p. 364, 365, 366, 367; Laurent Angliviel de la Beaumelle, *La torture dans les Res Gestae d'Ammien Marcellin*, în *Institutions, société et vie politique dans l'Empire romain au IVe siècle ap. J.-C. Actes de la table ronde autour de l'œuvre d'André Chastagnol (Paris, 20–21 janvier 1989)*, Rome, 1992, p. 91–113; Alain Chauvot, *Ammien Marcellin, les clarissimes et la torture au IVe siècle*, în *Romanité et cité chrétienne. Permanences et mutations, intégration et exclusion du Ier au VIe siècle. Mélanges en l'honneur d'Yvette Duval*, Paris, 2000, p. 65–76; idem, *La détention chez Ammien Marcellin. Images littéraires et problèmes juridiques*, în *Carcer II. Prison et privation de liberté dans l'Empire romain et l'Occident médiéval. Actes du colloque de Strasbourg (1er et 2 décembre 1997)*, ed. Cécile Bertrand-Dagenbach, Alain Chauvot, Jean-Marie Salamito, Denyse Villancourt, Paris, 2004, p. 33–40; *Violence in Late Antiquity*, ed. H.A. Drake, Emily Albu, Susanna Elm, Michael Maas, Claudia Rapp, Michele Salzman, Jacob Latham, *passim*; Gregorio Carrasco Serrano, *Arbitrariedad y administración de justicia en las Res Gestae de Amiano Marcelino*, în „Studia historica. Historia antigua”, 31, 2013, p. 115–128.

⁹ John F. Matthews, *op. cit.*; Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 2–10 (*The Impartial Historian*); Glen S. Bowersock, *Selected Papers on Late Antiquity*, Bari, 2000, p. 7–27; David Rohrbacher, *op. cit.*, p. 41: „the *Res Gestae* remains the essential source for the reconstruction of the history of the later fourth century”; Hans Teitler, *Ammianus on Valentinian. Some Observations*, în *Ammianus after Julian. The Reign of Valentinian and Valens in Books 26–31 of the Res Gestae*, ed. J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, Leiden, Boston, 2007, p. 60–61.

¹⁰ François Paschoud, „*Se non è vero, è ben trovato*”: *tradition littéraire et vérité historique chez Ammien Marcellin*, în „Chiron: Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts”, 19, 1989, p. 37–54; Nicola Baglivi, *Ammianeae*, Catania, 1995, cu critica lui Guy Sabbah în „Annales: histoire, sciences sociales”, 54, 1999, 5, p. 1227–1228;

morală – deci, retorică¹¹ –, dar a fost și un om al timpului său. Ca fost soldat (*miles quondam*)¹² în corpul de *protectores domestici*, aflat în contact nemijlocit cu actori politici și militari importanți ai vremii (suverani, *apparitores*, generali) și martor al multor evenimente desfășurate în diverse locuri din Orientul și Occidentul roman, a realizat, deopotrivă, o istorie politică și a războiului¹³, care contribuie, împreună cu alte scrieri, la creionarea credibilă și înțelegerea adecvată a ceea ce, cum vom încerca să arătăm, definea epoca în care acesta și-a scris opera, anume o „cultură a violenței”.

II. TERMINOLOGIA VIOLENȚEI ÎN REGISTRUL MILITAR

În general, Ammianus Marcellinus definește violența sau diferitele comportamente și realități care pot fi subsumate acesteia în diverse compartimente ale spațiului social (politic, juridic, economic, religios, militar) prin termeni/expresii hiperbolizante/te, care evocă ideea de rău absolut, extrem. Pe anumite segmente ale narațiunii istorice, cu precădere în sfera așa-numitei „violente de frontieră”¹⁴,

Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 11–20 (*Reality and Its Representation*) și *passim*; Guy Sabbah, *Ammianus Marcellinus*, p. 44–45: interpretarea lui Ch. W. Fornara și T.D. Barnes „favors the problematic of K. Rosen, G. Calboli, T.G. Elliott and J. Szidat over J. Matthews’ measured conclusions, seeing Ammianus more as a writer of fiction and an anti-Christian polemicist than as a trustworthy historian”; Hans Teitler, *op. cit.*; Gavin Kelly, “To Forge Their Tongues to Grander Styles”, p. 474–480; idem, *Ammianus Marcellinus, passim* (expresia de la p. 33); John Weisweiler, *Unreliable Witness: Failings of the Narrative in Ammianus Marcellinus*, în *Literature and Society in the Fourth Century AD. Performing Paideia, Constructing the Present, Presenting the Self*, ed. Lieve Van Hoof, Peter Van Nuffelen, Leiden, Boston, 2015, p. 103–133; Isabel Moreno Ferrero, *History, Rhetoric and the Fictionalization of History: The King Pap of Armenia Episode (AM, Res gestae 27.12.9–30.1)*, în „Talia dixit: revista interdisciplinar de retorică e historiografia”, 10, 2015, p. 29–49; idem, *Actio y alocuciones imperiales en las Res Gestae de Amiano*, în *La representación de la actio en la historiografía griega y latina*, ed. Isabel Morreno, Roberto Nicolai, Roma, 2016 („Seminari romani di cultura greca”, 21), p. 131–146.

¹¹ Vezi, recent, Guy Sabbah, *La méthode d’Ammien Marcellin. Recherches sur la construction du discours historique dans les Res Gestae*, Paris, 1978, p. 192; idem, *Ammianus Marcellinus*, p. 72–83; Jan den Boeft, *Non consolandi gratia, sed probosc monendi (Res Gestae 28.1.4). The Hazards of (Moral) Historiography*, în *Ammianus after Julian*, ed. J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, p. 293–311.

¹² XXXI, 16, 9.

¹³ Despre Ammianus ca istoric militar vezi G.A. Crump, *Ammianus Marcellinus as a Military Historian*, Wiesbaden, 1973; Frank Trombley, *Ammianus Marcellinus and Fourth-Century Warfare. A Protector’s Approach to Historical Narrative*, în *The Late Roman World and Its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, ed. Jan Willem Drijvers, David Hunt, London, New York, 1999, p. 16–26; Daan den Hengst, *Preparing the Reader for War. Ammianus’ Digression on Siege Engines*, în *The Late Roman World and Its Historian*, ed. Jan Willem Drijvers, David Hunt, p. 27–36 (același studiu în *Emperors and Historiography. Collected Essays on the Literature of the Roman Empire by Daniël den Hengst*, ed. D.W.P. Burdesdijk, J.A. van Waarden, Hanna Schreuders, Petrus Burdesdijk, Leiden, Boston, 2010, p. 321–332); vezi și *infra*. Despre opera lui Ammianus ca sursă pentru studiul războiului în Antichitatea târzie, vezi *War and Warfare in Late Antiquity*, în *War and Warfare in Late Antiquity. Current Perspectives*, ed. Alexander Sarantis, Neil Christie, Leiden, Boston, 2013, *passim*.

¹⁴ Expresia „violence of borders” apare la Simon Springer, Philippe Le Billon, *Violence and Space: An Introduction to the Geographies of Violence*, în „Political Geography”, 52, 2016, 1–3, p. 2, cu bibliografia (<https://www.academia.edu/23432860/>).

despre care vom vorbi mai jos, fenomenul este prezentat în tonuri dramatice, creând tablouri complexe, vii, ale manifestării multiple a agresiunii și suferinței. Acest fapt reflectă, fără îndoială, o percepție profund subiectivă a realității, care poate fi un bun argument pentru cei care cataloghează *Res gestae* ca pe o creație preponderent literară, refuzând inserția sensibilității autorului în textul istoric. Redăm în continuare, în ordinea frecvenței, noțiunile vehiculate în caracterizarea acțiunilor factorului militar și a consecințelor actului belicos: *clades* („calamitate/ăfi”, „dezastru/e”, „suferințe”, „stricăciuni”, „pierdere”, „nenorocire”) ¹⁵, *aerumna* („rău”, „suferință”, „flagel”, „nenorocire”, „necaz”, „durere”, „dezastru”, „daună”, „prăpăd” etc.) ¹⁶, *malum* („rău”, „nenorocire”, „calamitate”) ¹⁷, *strages* („distrugere”, „năruire”, „măcel”, „pierdere”) ¹⁸, *calamitas* („nenorocire”, „calamitate”) ¹⁹, *facinus* („crimă”, „nelegiuire”, „fărădelege”) ²⁰, *strepitus* („tulburare”) ²¹, *saeva* (subst. n. pl.) („dezastre, evenimente nefericite”) ²², *vulnera* („răni”) ²³, *maeror* („calamitate”, „suferință adâncă”) ²⁴, *perturbatio* („tulburare”) ²⁵, *iactura* („pagubă”, „dezastru”) ²⁶, *vexatio* („suferință”, „nenorocire”) ²⁷, *calamitosa dispendia* („dezastre nenorocite”) ²⁸, *saevitia*

¹⁵ XIV, 2, 1; XV, 11, 8: *barbaricis cladibus nota*; 12, 6; XVI, 11, 5: *qua clade cognita*; XVII, 12, 7: *cuius clades immensitate permoti*; 13, 28: *ad funestas provinciarum clades erepsit et crebas*; XVIII, 6, 17: Amida, „oraș devenit cunoscut prin dezastrele pe care le-a suferit” (*civitatem postea secutis cladibus inclutam*); XIX, 4, 4; 6, 1; 11, 17; XX, 1, 1: *praeteritarum cladum congerie fessas*; 5, 4; 11, 5: *miresanda ... clades*; XXIV, 2, 14; XXV, 1, 15; XXVII, 12, 15: *hac clade late diffusa*; XXVIII, 6, 5; 6, 25: *externis domesticisque cladibus vexata*; XXIX, 5, 13: *inter quas clades*; 6, 8: *magnas inussisset rei publicae clades*; XXX, 2, 1; 3, 1: *Illyrici clades*; 7, 10: *clades Illyrici*; 8, 8: *post procinctus Parthici clades*; XXXI, 2, 1: *cladum originem diversarum*; 3, 3; 5, 8: *vastis cladibus*; 5, 12: *sed post inflictas rei Romanae clades immensas*; 5, 17; 6, 4; 8, 10; 9, 4; 10, 1; 16, 3 etc.

¹⁶ XV, 4, 10; 8, 1; 8, 21: *communiumque remedium aerumnarum in eius locabat adventu*; 10, 10; XVI, 12, 51; XVIII, 10, 2: *graves aerumnas*; XIX, 1, 4: *ut Romana rei totius aerumnas*; 2, 14; XX, 7, 7: *post aerumnas multiplices*; XXIII, 3, 1; XXV, 3, 3; 8, 4; XXVI, 4, 5; XXVIII, 6, 1: *ad Tripoleos Africanae provinciae veniamus aerumnas*; XXIX, 5, 15; XXXI, 1, 4: *cuius mors publicorum funerum aerumnas indicabat amplas et pervulgatas*; 5, 13; 7, 16; 10, 11; 15, 15.

¹⁷ XV, 8, 7: *malo ultra apposita iam proserpenti*; 8, 20: *velut primo adventantium malorum auspicio*; XIX, 2, 13: *circumstantibus malis*; 9, 9: *malis ... luctuosas*; XXVIII, 6, 5: *ante incrementa malorum*; XXIX, 6, 9: *malorum similitudinem*; XXX, 5, 14: Savaria „era lovită și slăbită de neîntrerupte flageluri (*assiduus ... malis*)”; 7, 10: *malum repentinum*; XXXI, 4, 10: *aviditas materia malorum omnium fuit*; 5, 11: *tantis malorum ... malorum recentium*; 15, 5.

¹⁸ XIX, 2, 10: *strages stragibus implicatas*; 7, 6: *nec minores strages*; XXXI, 5, 15: *ediderunt quidem acerbas terra marique strages*.

¹⁹ XVIII, 4, 2.

²⁰ XVIII, 6, 16; XXI, 11, 3; XXVII, 2, 9: *facinus atrox* („crimă atroce”); XXX, 1, 1: *dirum ... facinus*; 1, 18: *facinus*; 5, 1.

²¹ XXVIII, 3, 8: *vicinarum gentium strepitus*; XXX, 9, 1: *Britannici strepitus* („tulburările din Britannia”).

²² XVI, 12, 61: regele alamann Chnodomarius pricinuia în Gallia multe dezastre (*multa saeva*).

²³ XXX, 5, 3: *inusta rei publicae vulnera* („răni atât de adânci statului”).

²⁴ XXXI, 7, 1: „marile calamități (*magno maerore*) abătute asupra Thraciei”.

²⁵ XX, 8, 15: locuitorii Galliei erau loviți de tulburări îndelungate (*diuturna perturbatione*).

²⁶ XXI, 5, 4: Gallia *iacturasque recreatae diuturnas et graves* („refăcută după îndelungate și grave dezastre”).

²⁷ XX, 8, 15: asupra locuitorilor Galliei se abătuseră nenorociri foarte grave (*vexati gravissimis*).

²⁸ XXXI, 5, 14.

(„cruzime”)²⁹, *perniciēs* („primejdie de moarte”, „dezastru”, „pieire”, „distrugere”, „prăpăd”)³⁰, *exitium* („dezastru”, „nenorocire”)³¹, *interitus* („nimicire”, „pieire”)³².

Specificul terminologic al acestui câmp al manifestării diferitelor forme de violență este utilizarea exclusivă a substantivului *violētia*, deși în număr extrem de redus, care denumește brutalități petrecute în conflicte externe³³; la fel se întâmplă și cu alte forme gramaticale din aceeași familie lexicală – vb. *violare*³⁴, adj. *violentus*³⁵, adv. *violenter*³⁶.

III. CATEGORII ȘI FORME ALE VIOLENȚEI ÎN REGISTRUL MILITAR

1. VIOLENȚA LEGITIMĂ

Ammianus Marcellinus a fost un critic al abuzurilor, erorilor și cruzimilor absolutismului imperial, fapt care, însă, nu l-a împiedicat să se comporte ca un loialist³⁷, acceptând fără rezerve ceea ce, de la Max Weber încoace, se numește *violență legitimă* sau *justificată*, respectiv actul de represiune cerut de imperativul conservării puterii politice și al administrării justiției³⁸. Ca toți istoricii din perioada imperială, care, deși aveau nostalgii republicane, au acceptat monarhia ca un dat inexorabil, Ammianus dezaprobă orice formă de contestare a puterii imperiale și a ordinii publice legitim instituite și dezavuează infracțiunile care periclita coeziunea socială, edificiul moral și existența statului – războaiele civile/uzurpările (*bella*

²⁹ XX, 1, 1: *ad saevitiam*.

³⁰ XXXI, 4, 6: *ita turbido instantium studio orbis Romani perniciēs ducebatur* („dar toată această învâlmășeală a transferului de populație aducea mari dezastru imperiului roman”).

³¹ XXXI, 5, 4: când se aprind, făcliile Furiilor „produc numai dezastru” (*exitium*).

³² XXIX, 6, 6: *Quados et gentes circumscitas efferavit, regisque flentes interitum* ...

³³ XVI, 12, 44: *sed violentia iraque incompoti, barbari in modum exarsere flammaram* („barbarii, cu violență și furie fără margini, s-au încins ca para focului”).

³⁴ XVII, 1, 4: *ferro violarent et flammis*; XXVII, 8, 5: *Gallicanos vero tractus Franci et Saxones ... violabant*; XXIX, 1, 3: *ne ferro violarent adversorum quemquam primi*; XXXI, 10, 2: *et iam Lentiensis Alamannicus populus ... violato foedere dudum concepto*.

³⁵ XIX, 6, 11: *ni obstitisset violentior casus*; XX, 11, 10: *hiatuque violento disiectis operimentis*; XXI, 5, 3: *contra rumorum fremitus gentiumque validarum violentos excursus, stando immobilis* („stând nemișcat în furtuna viitoare a luptelor, în fața incursiunilor violente ale barbarilor puternici”); 13, 3: *rex ... violentus*; XXIII, 4, 5: *subter concussione violenta*; XXIV, 2, 12: *defensores intentius contemplari, eo accedente quod angularem turrim ictus foravit arietis violentior*; XXVI, 2, 4: *dein ex susurris immaniter strepentis exercitus, cieri tumultus violentior apparebat* („de la murmure și vociferări, se părea că armata va trece la violență”).

³⁶ XVII, 1, 11: *dudum violentius oppugantur*.

³⁷ Despre loialismul monarhic al lui Ammianus, vezi Pierre-Marie Camus, *Ammien Marcellin, témoin des courants culturels et religieux à la fin du IVe siècle*, Paris, 1967, p. 110–115; Dariusz Brodka, *Die Romideologie in der römischen Literatur der Spätantike*, Frankfurt am Main, 1998, p. 75–88.

³⁸ Max Weber, *Politics and the State*, în *The Essential Weber. A Reader*, ed. Sam Whimster, London, New York, 2004, p. 131–132; idem, *Économie et société*, vol. I, *Les catégories de la sociologie*, ed. Julien Freund, Pierre Kamnitzer, Pierre Bertrand, Éric de Dampierre, Jean Maillard, Jacques Chavy, Paris, 2010, p. 97–99; vezi și Hannah Arendt, *Sulla violenza*, trad. Aldo Chiaruttini, Milano, 1971, p. 45, 65; G. Geltner, *Flogging Others. Corporal Punishment and Cultural Identity from Antiquity to the Present*, Amsterdam, 2014, p. 10–11.

civilia, discordia civilia, res novae etc.)³⁹, acțiunile subversive (*occultae coitiones*⁴⁰; *ausa immania*⁴¹; *intestinae fraudes*⁴²),⁴³ corupția⁴⁴, falsul (*fraus*; *fallacia*)⁴⁵, fraudă (*falsum*)⁴⁶, delapidarea (*peculatus*)⁴⁷, adulterul (*adulterium*)⁴⁸, prostituția (*stuprum*)⁴⁹, răpirea (de fecioară) (*raptus*)⁵⁰, atentatul la pudoare⁵¹, otrăvirea (*venenum*)⁵², practicile subversive (*artes secretae*)⁵³ (vrăjitoria, magia, consultarea oracolelor etc.) (asociate cauzelor de *maiestas*⁵⁴)⁵⁵, dezordinile (*seditiones*) provocate de populația

³⁹ XVII, 14, 3; XVIII, 5, 5; 5, 7; XIX, 2, 1; XX, 8, 7; XXI, 1, 2; *in aerumnis civilibus*; 5, 1: *intestinae cladis*; 16, 15; 12, 20; XXII, 8, 49; XXV, 7, 10; 10, 7; 8, 9; XXVI, 5, 8; 6–10 (9, 9: *discordiarum civilium ... et bella*); XXVII, 4, 1; 5, 1; XXVIII, 3, 3–6 (3, 4: *ad res perniciosas consurgebat et novas*) cu XXX, 7, 10; XXIX, 1, 4: *intestinis ... fraudibus*; 1, 5–6 etc.; vezi și *Comm. XXV*, p. 240; *Comm. XXVI*, p. 271; *Comm. XXVIII*, p. 152–157; *Comm. XXIX*, p. 9; *Comm. XXX*, p. 160.

⁴⁰ XXIX, 1, 15; *Comm. XXIX*, p. 27.

⁴¹ XXIX, 1, 16, cu exemple în cazul lui Valens în XXIX, 1, 15–16; *Comm. XXIX*, p. 27–28; vezi și XXI, 11, 1: *ausum*; XXVIII, 3, 5: *ausum*.

⁴² XXIX, 1, 4.

⁴³ XXIX, 1, 18.

⁴⁴ XXVII, 9, 1–3; XXVIII, 6 etc.; Marie-Anne Marié, *Introduction*, în Ammien Marcellin, *Histoires*, vol. V, *Livres XXVI–XXVIII*, ed. Marie-Anne Marié, ed. a II-a, Paris, 2002, p. 40–42; *Comm. XXVIII*, p. XXIII–XXVII, 253–301.

⁴⁵ XV, 5, 3–13: *fraus impia* săvârșită de *actuarius* Dynamius (PLRE, vol. I, p. 275: *Dynamius* 2), respectiv falsificarea scrisorilor de recomandare (*commendaticiae litterae*) date de generalul Silvanus (PLRE, vol. I, p. 840–841: *Silvanus* 2); XVIII, 3, 3–4; vezi și Laurent Angliviel de la Beaumelle, *op. cit.*, p. 96, 97.

⁴⁶ XXVII, 3, 2: *Comm. XXVII*, p. 42.

⁴⁷ XXVII, 3, 2; 7, 3; XXVIII, 1, 18; XXIX, 1, 5; Rita Lizzi Testa, *Senatori, popolo, papi. Il governo di Roma al tempo dei Valentiniani*, Bari, 2004, p. 237; *Comm. XXVII*, p. 40–41; *Comm. XXVIII*, p. 44.

⁴⁸ XVI, 8, 6; XXVIII, 1, 16; 1, 28; 1, 44–45; 1, 50–51; Laurent Angliviel de la Beaumelle, *op. cit.*, p. 96; *Comm. XXVIII*, p. 36–38, 61–62, 89–90, 93, 109–110; despre acest aspect în Antichitatea târzie vezi Rita Lizzi Testa, *op. cit.*, p. 253; Valerio Neri, *I Cristiani e la legislazione imperiale su adulterio e divorzio (IV–V sec. d.C.)*, în *Ravenna capitale. Permanenze del mondo giuridico romano in Occidente nei secoli V–VIII. Instrumenta, civitates, collegia, studium iuris*, Santarcangelo di Romagna, 2014, p. 189–209.

⁴⁹ XXVIII, 1, 28; 1, 50: *crimine stupri*; 1, 55; *Comm. XXVIII*, p. 61–62, 100, 109–110.

⁵⁰ XVI, 5, 12; despre *raptus* în legislația târzie, vezi Christian Rheitzenstein-Ronning, *Performing Justice: The Penal Code of Constantine the Great*, în *Contested Monarchy. Integrating the Roman Empire in the Fourth Century AD*, ed. Johannes Wienand, Oxford, New York, 2015, p. 278–280.

⁵¹ XV, 7, 5: *supplicium capitalis* hotărât în cazul lui Petrus Valvomeres, membru al plebei romane exilat în Picenum, „fiindcă a atentat la pudoarea unei fecioare de bună reputație” (*eripere virginis non obscurae pudorem*).

⁵² XXVIII, 1, 8–9; *Comm. XXVIII*, p. 21.

⁵³ XXIII, 6, 78; XXIX, 1, 7; XXX, 5, 11; *artes vetitae* (XIV, 7, 7); *artes pravae* (XXI, 1, 7; XXVIII, 1, 14); *ars nefaria* (XXVI, 3, 2; XXVIII, 1, 50); *artes malae* (XXVI, 3, 4); *artes noxiae* (XXVIII, 1, 26); *artes interdictae* (XXIX, 2, 2); *imprecatio nefaria* (XXIX, 1, 25); *secretiora quaedam legibus interdicta* (XXVI, 3, 3); vezi și *Comm. XXVI*, p. 65, 68; *Comm. XXVIII*, p. 64; *Comm. XXIX*, p. 182.

⁵⁴ *Codex Theodosianus*, IX, 16, 6 (5 iulie 357).

⁵⁵ XIV, 7, 7; XIX, 12, 3–18; XXIII, 6, 32; XXVI, 3, 1–4; 4, 4; XXVIII, 1, 11; 1, 29; 1, 50; XXIX, 1, 25; 2, 2–3; XXX, 5, 11; Laurent Angliviel de la Beaumelle, *op. cit.*, p. 94–96, cu alte surse; *Comm. XXVI*, p. 62–70; *Comm. XXVIII*, p. 27, 48–49, 65–66, 100, 102; Narciso Santos Yanguas, *Adivinación y magia en el siglo IV: Amiano Marcelino y la legislación imperial*, în „Helmantica: revista de filología clásica y hebrea”, 61, 2010, p. 217–228; Giuliano De Conti Rivara, *Aproximación a las representaciones de las elites paganas tardoimperiales sobre la magia, la adivinación y la religión a través de Amiano Marcellino*, în „Byzantion Nea Hellás”, 35, 2016, p. 35–58.

citadină (*vulgus*) din motive nejustificate⁵⁶ și violențele săvârșite de grupurile socio-economice sau etnice revoltate (*latrones*⁵⁷, *grassatores*⁵⁸, *coniurati*⁵⁹), precum isaurienii (în 353–354, 359, 367–368, 375)⁶⁰.

În registrul militar, Ammianus Marcellinus consideră ca fiind inacceptabile dezertarea (*desertio*, *secessio*; *desertores*), trădarea (infidelitatea) (*tumultus*, *seditio*)⁶¹, lașitatea⁶² și nerespectarea ierarhiei⁶³. Din acest punct de vedere, el aprobă cu toată convingerea măsurile punitive luate împotriva militarilor dezertori, trădători sau

⁵⁶ De exemplu, laudă fermitatea de care a dat dovadă Leontius, *praefectus Vrbi* în 355–356 (PLRE, vol. I, p. 503; Flavius Leontius 22; Szymon Olszaniec, *Prosopographical Studies in the Court Elite in the Roman Empire (4th Century AD)*, Toruń, 2013, p. 241–246), în potolirea plebei romane agitate din cauze ridicole (*causa vilissima et levis*), arestând, torturând și exilând mai mulți turbulenți (*correptos aliquos vexatosque tormentis ... insulari poena multavit*), printre care și Petrus Valvomerus, *turbarum accerimus concitor*, „schingiuit într-o judecată secretă” (*in iudiciali secreto exaratis lateribus*) și exilat în Picenum (XV, 7, 1–5). Despre fenomenul agitațiilor citadine în Antichitatea târzie, vezi José Ramón Aja Sánchez, *Tumultus et urbanae seditiones: sus causas. Un estudio sobre los conflictos económicos, religiosos y sociales en las ciudades tardoromanas (s. IV)*, Santander, 1998.

⁵⁷ XIV, 2, 8; 2, 20; XXVII, 9, 7; XXVIII, 2, 10; vezi și *Comm.* XXVII, p. 215: semnificația termenului *latro* la Ammianus.

⁵⁸ XIV, 2, 7; XXVII, 9, 6: *grassatores accerimi*; vezi și *Comm.* XXVIII, p. 130.

⁵⁹ XXVIII, 2, 12.

⁶⁰ Keith Hopwood, *Ammianus Marcellinus on Isauria*, în *The Late Roman World and Its Historian*, ed. Jan Willem Drijvers, David Hunt, p. 198–208; Noel Lenski, *Basil and the Isaurian Uprising of A.D. 375*, în „Phoenix: Journal of the Classical Association of Canada”, 53, 1999, 3–4, p. 308–329, în special 309–313 (*The Isaurian Uprisings in Ammianus*); idem, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D.*, Berkeley, Los Angeles, London, 2002, p. 206–210; Linda Honey, *Justifiably Outraged or Simply Outrageous? The Isaurian Incident of Ammianus Marcellinus 14.2*, în *Violence in Late Antiquity*, ed. H.A. Drake, Emily Albu, Susanna Elm, Michael Maas, Claudia Rapp, Michele Salzman, Jacob Latham, p. 45–55; *Comm.* XXVII, p. XVIII; Ian Hughes, *Imperial Brothers. Valentinian, Valens and the Disaster at Adrianople*, South Yorkshire, 2013, p. 77–78.

⁶¹ Vezi imediat, dar și XVI, 4, 1; 12, 2; XVIII, 8, 5; XIX, 5, 5; 5, 8; 9, 7–8; XX, 4, 1; 6, 1; 7, 9; XXI, 7, 7; 8, 1; 11–12, 1–21; XXV, 5, 8; 6, 6; 7, 1; 10, 7; 10, 9; XXVI, 7, 11; 7, 14; XXVII, 8, 10; XXVIII, 3, 8; XXIX, 5, 22; 5, 31; 5, 39; 5, 43; 5, 49; XXXI, 6, 1–3; 6, 5; 7, 7; 15, 2; 15, 7–9; 16, 1; *Comm.* XXV, p. 192; *Comm.* XXVI, p. 205; *Comm.* XXVII, p. 200; *Comm.* XXVIII, p. 160; *Comm.* XXIX, p. 148, 179, 182–183, 184, 185, 192, 200, 212.

Despre fenomenul dezertării în Antichitatea târzie și despre legislația împotriva dezertorilor și trădătorilor, vezi José Luis Cañizar Palacios, *Posibles causas de desertión en el ejército romano vistas a través del Codex Theodosianus. Problemática bajo Constantino y problemática a partir de la segunda mitad del siglo IV d.C.*, în „Studia historica. Historia antigua”, 16, 1998, p. 217–232; Gabrielle Wesch-Klein, *Hochkonjunktur für Deserteure? Fahnenflucht in der Spätantike*, în *L'armée romaine de Dioclétien à Valentinien Ier. Actes du Congrès de Lyon (12–14 septembre 2002)*, ed. Yann Le Bohec, Catherine Wolff, Lyon, Paris, 2004, p. 475–487; Anna Maria Kaiser, *Die Fahndung nach Deserteuren im spätantiken Ägypten*, în *Actes du 26e Congrès international de papyrologie, Genève, 16–21 août 2010*, ed. Paul Schubert, Genève, 2012, p. 381–390; Sylvain Janniard, *Les trahisons des soldats «barbares» dans l'Occident des IVe et Ve siècles après J.-C.*, în *Trahison et trahisons dans l'Antiquité. Actes du colloque international (Paris, 21–22 septembre 2011)*, ed. Anne Queyrel Bottineau, Jean-Christophe Couvenhes, Annie Vigourt, Paris, 2012, p. 277–279. Despre trădarea unor barbari, vezi *ibidem*, p. 269–277.

⁶² XVIII, 8, 2; XXIV, 1, 7–9; 3, 2; 5, 10; XXVII, 1, 4–6; XXIX, 5, 24; 6, 13.

⁶³ XXVII, 2, 9.

lași „conform legilor vechi” (*secutus veteres leges*)⁶⁴ sau „după vechiul obicei” (*prisco more*)⁶⁵, așa cum o arată, printre altele, *laudatio* făcută lui Theodosius cel Bătrân⁶⁶ pentru severitatea și cruzimea de care a dat dovadă în 374 în pedepsirea călăreților cohorței a IV-a de săgetători (*equites quarto sagittarii*) din Africa⁶⁷, care, cu câțiva ani mai devreme, în 370, simpatizaseră sau chiar pactizaseră cu prințul maur rebel Firmus (*ad rebellem defecerat*)⁶⁸, care a provocat multe daune provinciilor nord-africane în perioada 372–375⁶⁹, respectiv tăierea mâinilor frunțașilor (*sagittariorum vero primoribus manus incidit*) și uciderea celorlalți (*residuos supplicio capitali multavit*)⁷⁰; istoricul îl compară cu „acel comandant foarte aspru Curio” (*ad aemulationem Curionis, acerrimi illius ducis*), care, printr-o măsură similară, „a nimicit ferocitatea dardană” (*Dardanorum ferociam ... extinxit*)⁷¹, admonestându-i, totodată, pe detractorii răuvoitori (*obtrectatores malivoli*) ai generalului, care lăudau „acest fapt din vechime” (*vetus factum laudantes*), dar stigmatizau pedeapsa dată de Theodosius ca „abominabilă și sălbatică” (*hoc ut dirum vituperant et asperrimum*), pentru că cel dintâi o aplicase unor dușmani, iar cel de-al doilea unor soldați romani aflați la prima abatere: „Răspundem unor astfel de critici – scrie Ammianus –, ceea ce poate știu și ei, că această cohortă a fost vinovată și prin fapta, și prin exemplul său” (*quos nescientes forsitam admonemus, hanc cohortem et facto fuisse et exemplo adversam*)⁷². De asemenea, admite ca îndreptățită uciderea altor susținători ai lui Firmus – Belles, „principele mazacilor” (*princeps Mazicum*)⁷³, și Fericius, „șeful unui trib” (*praefectus gentis*)⁷⁴ –, precum și a lui Curandius, tribunul săgetătorilor, „vinovat că n-a voit nici să lupte, nici să îndemne pe ai săi la luptă împotriva dușmanilor”⁷⁵; „a dat astfel de sancțiuni, conchide Ammianus, gândindu-se la afirmația lui Cicero că o măsură energică, dar salutară e mai bună decât o blândețe deșartă” (*Agebat autem haec Tullianum illud advertens, quod „salutaris vigor vincit inanem speciem clementiae”*)⁷⁶. În acest context, nu

⁶⁴ XXIV, 3, 2.

⁶⁵ XXIX, 5, 22.

⁶⁶ PLRE, vol. I, p. 902–904: *Flavius Theodosius 3*; *Comm. XXIX, passim*.

⁶⁷ Cf. *Notitia dignitatum in partibus occidentis*, VI, 72 și VII, 191; *Comm. XXIX*, p. 179.

⁶⁸ XXIX, 5, 20.

⁶⁹ XXIX, 5; Orosius, VII, 33, 5–6; Zosimus, IV, 16, 1–3; PLRE, vol. I, p. 340: *Firmus 3*; *Comm. XXIX, passim*; Jan Willem Drijvers, *Ammianus on the Revolt of Firmus*, în *Ammianus after Julian*, ed. J. den Boeft, J.W. Drijvers, D. den Hengst, H.C. Teitler, p. 129–155; Sylvain Janniard, *op. cit.*, p. 275–276, cu bibliografie la nota 22.

⁷⁰ XXIX, 5, 22.

⁷¹ XXIX, 5, 22; este vorba despre C. Scribonius Curio, proconsulul Macedoniei în 75–73 î.H.; *Comm. XXIX*, p. 183.

⁷² XXIX, 5, 23.

⁷³ XXIX, 5, 21; 5, 24; PLRE, vol. I, p. 160: *Belles*; *Comm. XXIX*, p. 181.

⁷⁴ XXIX, 5, 21; 5, 24; PLRE, vol. I, p. 333: *Fericius*; *Comm. XXIX*, p. 181.

⁷⁵ XXIX, 5, 24; PLRE, vol. I, p. 234: *Curandius*; *Comm. XXIX*, p. 185–186.

⁷⁶ XXIX, 5, 24; *Comm. XXIX*, p. 185 (cf. Cicero, *Epistulae ad Brutum*, 1, 2a, 2: *salutaris severitas vincit inanem speciem clementiae*).

trebuie să ne mire multitudinea de forme (*diversae poenae*)⁷⁷ de „violență legitimă” săvârșite în context militar menționate de *Res gestae*:

1) violențe fizice: a) tortura⁷⁸ sub diverse forme și cu diferite mijloace (*tormenta*)⁷⁹: înlănțuirea (*catenatus*)⁸⁰; bătutul cu biciul (*verberatio*)⁸¹; maltratarea (sfâșierea) corpului (*excarnificare*)⁸² cu ajutorul scaunului (scăunelului) de tortură (*eculeus*)⁸³ și al unghiilor (cângilor) de fier (*uncus, unguis*)⁸⁴; **b) mutilarea**: tăierea mâinilor (*incidere manus*)⁸⁵ sau doar a mâinii drepte⁸⁶; **c) uciderea** (*capitale supplicium*)⁸⁷; *letali poena*⁸⁸; *sanguine vindicare*⁸⁹)⁹⁰ prin *decapitare cu sabia*⁹¹, *arderea de viu*⁹², *decimatio* (?)⁹³;

2) stigmatizarea (*militiae mutatio*) prin: **a) degradare** (*gradus deiectionis*)⁹⁴, văzută ca *supplicium lenior*⁹⁵; **b) trecerea într-o armă considerată inferioară**⁹⁶ sau **într-un serviciu militar apreciat ca umilitor**⁹⁷; **c) devalorizare simbolică a decorațiilor**⁹⁸;

⁷⁷ XXVI, 7, 11.

⁷⁸ XXI, 12, 19; XXIX, 4, 7; 5, 50; XXXI, 15, 9.

⁷⁹ XIV, 5, 9; XV, 3, 2; XXIX, 4, 7.

⁸⁰ XIV, 5, 3; 5, 6; 5, 8; 5, 9; XXV, 10, 9; XXIX, 5, 21.

⁸¹ XV, 3, 2?

⁸² XIV, 5, 1.

⁸³ XIV, 5, 9?

⁸⁴ XIV, 5, 9?

⁸⁵ XXIX, 5, 22: *sagittariorum vero primoribus manus incidit*, 5, 31: *aliisque ad Sagittariorum exemplum, quibus manus ademptae sunt, contruncatis*; *Comm.* XXIX, p. 183, 192.

⁸⁶ XXII, 5, 49: *alios ademptis dexteris*; *Comm.* XXIX, p. 192.

⁸⁷ XV, 3, 2; XXIII, 5, 6; XXIV, 3, 2; XXIX, 5, 22; 5, 24; 5, 50.

⁸⁸ XXVIII, 3, 6.

⁸⁹ XXIX, 5, 22.

⁹⁰ XIV, 5, 3; 5, 9?; XV, 3, 2; XVIII, 6, 16; XXIV, 3, 2: „pe zece soldați dintre cei ce fugiseră, scoțându-i din rândul armatei, [Iulianus, n.n.] i-a pedepsit cu moartea, conform legilor vechi” (*decem vero milites ex his qui fugerant, exauctoratos*); XXVI, 7, 13; XXIX, 5, 3; 5, 42: *caput tamen eius avulsum residuo integro corpore*; XXXI, 10, 20: pedepsirea (probabil cu moartea) a unui *scutarium* trădător de către Gratianus (vezi și XXXI, 10, 3).

⁹¹ XXI, 12, 20: *poenali consumpti sunt ferro*; XXXI, 15, 9: *cervicibus perirent abscisis*.

⁹² XXI, 12, 20: *exustus est vivus*; XXIX, 4, 7: în 371, Hortarius, comandant militar de origine alamannică, a fost denunțat că poartă corespondență secretă cu regele Macrianus și cu fruntașii barbari „contra statului nostru” (*contra rem publicam*); „pus la torturi (*tormentis*), s-a recunoscut vinovat și a fost pedepsit cu arderea pe rug (*conflagravit flamma poenali*)” (PLRE, vol. I, 444: *Hortarius* 2; *Comm.* XXIX, p. XV, 147–148; Sylvain Janniard, *op. cit.*, p. 272); 5, 31 (vezi și *Comm.* XXIX, p. 192: cf. *Codex Theodosianus*, VII, 1, 1 (28.04.323): *Si quis barbari scelerata fa(c)tione facultatem depraedationis in Romano(s) dederit vel si quis alio modo factam dividerit, (vi)vus amburatur*); 5, 49 (*Comm.* XXIX, p. 212); 5, 43: *flammis absumpsit*; 5, 49: *quosdam vivos combustos*.

⁹³ XXIX, 5, 22: *Constantini pedites, prisco more, militibus dedit occidendos*; vezi și *Comm.* XXIX, p. 183.

⁹⁴ XV, 5, 3: *ad infimam trusere militiam*; XXIV, 5, 10: *dignitatibus imminutis*; XXIX, 5, 20: *ad infimum militiae gradum*; J.J. Arce, *El historiador Ammiano Marcelino*, p. 343; *Comm.* XXIV.

⁹⁵ XXIX, 5, 20.

⁹⁶ XXIV, 5, 10: *reliquos ex ea cohorte, qui abiecte sustinuerant impetum grassatorum, ad pedestrem compegit militiam (quae onerosior est)*.

⁹⁷ XXV, 1, 8; vezi *infra*.

⁹⁸ XXV, 1, 8; vezi *infra*.

- 3) **demobilizarea** (trecerea forțată în rezervă) (*sacramento solvere; exauctoritas; ad lares rediere privati*), fie individual, fie colectiv (prin dizolvarea unor unități)⁹⁹;
- 4) **degradarea socio-juridică prin exil**¹⁰⁰;
- 5) **degradarea economică prin confiscarea bunurilor** (*bonorum multatio*)¹⁰¹.

2. VIOLENȚA „ILEGITIMĂ”

Factorul militar a fost printre agenții cei mai prolifici în acte de violență numită de unii specialiști în „anatomia violenței” ca *ilegitimă (ilegală)*¹⁰². Aceasta este plasată de sociologi și antropologi la „periferia umanității”, catalogând-o ca o „aberație” a civilizației, un „act arbitrar, irațional, periculos”¹⁰³, care dovedește derizoriul în care poate ajunge autoritatea statului și a legii prin depășirea granițelor normative acceptate. Sub diversele sale forme (fizică, verbală, psihică) și pe diferitele paliere pe care se manifestă (politic, juridic, religios, cultural etc.), violența de acest tip este întotdeauna rezultatul unui exces la nivel individual, colectiv, instituțional. În cazul de față, este vorba despre pierderea de sub control a factorului militar în plan intern pe timp de pace. Începuturile fenomenului sunt plasate de istorici sub domnia Severilor, când s-a declanșat ceea ce un specialist numea „an epidemic of violence”¹⁰⁴. În secolul al IV-lea, unul dintre cei mai virulenți critici ai castei militare a fost breviatorul Aurelius Victor¹⁰⁵. În *Liber de Caesaribus*, acesta scria că puterea armatei (*militari potentia*) era covârșitoare, „trufașa soldățeime”

⁹⁹ XVI, 11, 7: în 357, Barbatio, *magister peditum* (PLRE, vol. I, p. 146–147: Barbatio), sub pretextul că doi tribuni produceau tulburări în armată, a dispus destituirea lor și trimiterea la vatră (*qua causa abrogata potestate ad lares rediere privati*); XXIV: în 363, după cucerirea orașului Pirisabora, trei escadroane de cercetași romani au fost surprinse de comandantul persan Surenas, printre cei uciși aflându-se și un tribun, căruia i-a fost capturat *vexillum* (3, 1); măsurile punitive luate de Iulianus Augustus au fost: „pe cei doi tribuni rămași i-a dezlegat de jurământ ca pe niște mișei și i-a lăsat, iar pe zece soldați dintre cei ce fugiseră, scoțându-i din rândul armatei, i-a pedepsit cu moartea, conform legilor vechi” (*residuos duos tribunos sacramento solvit (ut desides et ignavos); decem vero milites ex his qui fugerant, exauctoratos*) (3, 2); XXV: în 20 iunie 363 (*Comm. XXV, p. XV, 15*), *Tetiacorum equestris numerus*, acuzat că a stânenit atacul legiunilor (1, 7), a fost pedepsit astfel: celor incriminați le-au fost luate *signa (ademptis signis)* și le-au fost frânt *hasta (hastisque diffractis)* [*hasta (pura)* erau decorații obișnuite acordate soldaților]; cei dovediți că au fugit au fost trecuți la serviciul bagaje și prizonieri (*sarcinas et captivos*) (1, 8), iar patru tribuni vinovați de lășitate au fost destituiți (*abieci sunt autem sacramento etiam alii quattuor ob flagitium simile vexillationum tribuni*) (1, 9) (vezi și *Comm. XXV, p. 15–19*); XXVIII, 3, 8: în 369 (*Comm. XXVIII, p. XXII*), Theodosius cel Bătrân a demobilizat pe arcani (*arcanos ... a stationibus suis removit*), a căror misiune era de a supraveghea și raporta mișcările neamurilor vecine de la frontiera Britanniei, întrucât trădaseră de câteva ori acțiunile romanilor (vezi și *Comm. XXVIII, p. 160–161*); vezi și XVI, 7, 1; XXVIII, 6, 25; XXIX, 2, 17 (indirect).

¹⁰⁰ XIV, 5, 1: *exsulari moerore multavit*; 5, 3: *insulari solitudine damnabatur*; 5, 9: *in exsilium* (?); XV, 3, 2: *exsulari poena damnatur*; 3, 11: *exilium*; XXII, 11, 2: *acti sunt in exilium*.

¹⁰¹ XIV, 5, 3; XXIX, 2, 17 (indirect).

¹⁰² Vezi Hannah Arendt, *op. cit.*, p. 65: „la violenza può essere giustificabile, ma non sarà mai legittima.”

¹⁰³ G. Geltner, *op. cit.*, p. 11.

¹⁰⁴ Antonio Santosuosso, *Storming the Heavens. Soldiers, Emperors, and Civilians in the Roman Empire*, Boulder, Oxford, 2001, expresia de la p. 217 („an epidemic of violence”).

¹⁰⁵ Vezi și H.W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historical Study*, Wiltshire, 1984, p. 41–52.

(*ferocia militari*) având prerogativa alegerii împăratului (*legendi ius principis*)¹⁰⁶. „Cum le e obiceiul” (*more suo*)¹⁰⁷ – scrie el –, militarii sunt versatili¹⁰⁸, pot fi ușor corupți cu promisiuni și recompense generoase (*praemia; grandi pecunia; dona munifica*)¹⁰⁹, pun la cale revolte¹¹⁰, întrucât nu suportă puterea prea severă (*tantae seueritatis uim milites inhorrescunt*)¹¹¹ sau „din pricina pierderii câștigurilor dobândite prin recompensele generoase (*dona munifica*)” odată cu „schimbarea domniei” (*conuersum imperium*)¹¹²; „porniți” (*irrați*), ajung chiar să ucidă principele¹¹³; ei seamănă discordie (*seditione*)¹¹⁴, țin intrigă¹¹⁵, pradă provinciile¹¹⁶, urmăresc doar foloasele personale (*priuatae commoditates*) spre dauna obștească (*dispendio publico*)¹¹⁷, deși nu e sigur că ceva i-ar putea mulțumi (*satis uidetur nihil*)¹¹⁸; *pudor* (buna-cuviință) și *modestia* (tactul) le sunt aproape necunoscute (*ac prope ignota militibus*)¹¹⁹; foarte rar, mai ales în situații limită (*perditae res*) și „aproape fără voia lor” (*fere contra ingenium*), dau dovadă de înțelepciune și iau hotărâri corecte (*recta*)¹²⁰; în câteva cuvinte, soldații vremii sale sunt un „soi de oameni lacom de bani din cale-afară, loial și favorabil numai de pe urma unui câștig” (*genus hominum pecuniae cupidius fidumque ac bonum solo quaestu*)¹²¹.

Ammianus – și el – acceptă deschis ideea că soldații, prin natura profesiei lor, sunt oameni de o mare îndrăzneală (*ad insaniam homines*)¹²², nestăpâniți (*intemperantia militis*)¹²³, imprevizibili (*versabilis perfidia militis*)¹²⁴ și că au o deosebită încredere în ei (*confidentia militis*)¹²⁵, provocând tulburări, dezordini (*turba, discordia, tumultum, metus etc.*)¹²⁶, abuzuri (*voraces militarium*)¹²⁷, chiar violențe¹²⁸. După el,

¹⁰⁶ Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, 36, 1; 37, 5–7.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 11, 9.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 9, 3.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 19, 1; 26, 6; 31, 2; 33, 14; 35, 4: *corruptis militibus*; 40, 7; 40, 9; 40, 16.

¹¹⁰ *Ibidem*, 11, 9; 11, 11.

¹¹¹ *Ibidem*, 24, 4.

¹¹² *Ibidem*, 11, 11.

¹¹³ *Ibidem*, 37, 4.

¹¹⁴ *Ibidem*, 11, 9.

¹¹⁵ *Ibidem*, 40, 25.

¹¹⁶ *Ibidem*, 35, 7.

¹¹⁷ *Ibidem*, 11, 9.

¹¹⁸ *Ibidem*, 18, 1.

¹¹⁹ *Ibidem*, 35, 11.

¹²⁰ *Ibidem*, 34, 1.

¹²¹ *Ibidem*, 26, 6.

¹²² XIV, 7, 15; vezi și XX, 4, 15: *intempestiva temeritas*.

¹²³ XXIX, 4, 6.

¹²⁴ XX, 4, 21.

¹²⁵ XXVI, 2, 4.

¹²⁶ XIV, 7, 9: *otium fere tumultuosum*; 7, 17: *militares auidi saepe turbarum*; XVI, 12, 14: *motum militis; militis, in seditiones nativo calore propensioris*; XVII, 9, 5: *turbarum ... concitores*; 10, 1: *tumultum*; XX, 4, 6: *militari ... turba*; 4, 9: *motus ... militares*; 4, 15: *discordia*; 4, 17: *dissensione*; 8, 9: *tumultum*; vezi și *infra*.

¹²⁷ XXX, 7, 10; vezi și XXVII, 9, 1; XXIX, 5, 8; *Comm.* XXVII, p. 204–205; *Comm.* XXIX, p. 165; *Comm.* XXX, p. 161; vezi și *infra*.

¹²⁸ XXVI, 2, 4: *cieri tumultus violentior apparebat*; vezi și *infra*.

cauzele acestora sunt multiple: slăbirea disciplinei¹²⁹, inactivitatea¹³⁰, dorința de îmbogățire¹³¹, lipsa alimentelor¹³², disprețul față de autoritățile civile¹³³, aroganța (*fastus*) comandanților, alimentată de unii suverani¹³⁴, neplata soldelor și a gratificațiilor¹³⁵, înghețarea avansărilor¹³⁶, eforturile exagerate¹³⁷, ordinele considerate injuste¹³⁸, coruperea¹³⁹, reproșurile usturătoare la adresa cheltuielilor enorme făcute pentru ei, nejustificate de eșecurile dezastruoase¹⁴⁰, lipsa de devoțiune față de împărații legitimi și de consens în privința candidatului la tron¹⁴¹. Toate stimulau irascibilitatea militarilor (*feritas; ira; tumor* etc.)¹⁴², care – scrie Ammianus – deveneau „capabili de orice” (*omne versabiles*)¹⁴³, respectiv de acte de violență precum:

1) violențe verbale, anume: **vociferări în tonalitate înaltă** (*voces magnae et crebres* etc.)¹⁴⁴ prin care sfidau pe superiori; **agresiuni verbale** (*insulte [probra,*

¹²⁹ XXII, 4, 6 (despre episodul relatat aici, vezi și David Woods, *Ammianus 22.4.6.: An Unnoticed Anti-Christian Jibe*, în „The Journal of Theological Studies”, 49, 1998, 1, p. 145–148); XXVII, 9, 1.

¹³⁰ XIV, 10, 3; XXII, 4, 6.

¹³¹ XXII, 4, 6–7.

¹³² XIV, 10, 3–4; XV, 5, 29; XVII, 9, 3–5; XX, 8, 8.

¹³³ XIV, 10, 4.

¹³⁴ XVIII, 3, 6: *Barbatio subagrestis, arrogantisque propositi ...*; XXVII, 9, 4: *hunc [Valentinianus, n.n.] imperatorem omnium primum in maius militare fastus ad damna rerum auxisse communium, dignitates opesque eorum sublimius erigentem, et quod erat publice privatimque dolendum, inflexa saevitia punientem gregariorum errata, parcentem potioribus, qui tamquam peccatis indulta licentia, ad labes delictorum immanium consurgebant*; XXX, 5, 3; 9, 1: *quod cum gregariorum etiam levia puniret errata, potiorum ducum flagitia progredi sinebat in maius, ad querellas in eos motas aliquotiens obsurdescens*; dimpotrivă, Constantius II nu a dat voie militarilor „să-și ridice cornul îngâmfarei” (*numquam erigens cornua militarium*) (XXI, 16, 1) (o opinie contrară la Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, 42, 24); vezi și *Comm.* XXVII, p. 208; *Comm.* XXX, p. 108, 186.

¹³⁵ XVII, 9, 6; XX, 5, 8; 8, 7–8; XXII, 3, 7.

¹³⁶ XX, 8, 8.

¹³⁷ XVII, 9, 6.

¹³⁸ XX, 8, 8.

¹³⁹ XIV, 11, 19; XV, 5, 30–31; XXVI, 6, 13–14; 6, 16.

¹⁴⁰ XX, 11, 5: *Ursulus, comes largitionum* (PLRE, vol. I, p. 988: *Ursulus I*), despre soldații care n-au fost capabili să apere Amida distrusă de perși în 359 (XIX, 1–9): „*En quibus animis urbes a milite defenduntur, cui ut abundare stipendium possit, imperii opes iam fatiscunt!*” („Iată cu ce vitejie sunt apărate orașele de către oșteni, pentru care sunt sleite veniturile imperiului ca să aibă ei din abundență tot ce le trebuie!”).

¹⁴¹ XIV, 11, 15; XXVI, 1, 6: *saepe versabilis*; 2, 11; XXX, 10, 1–3 (10, 1: *non semper dicatae legitimorum principum fidei, velut imperiorum arbitri*).

¹⁴² XIV, 7, 17: *impetus*; 10, 3: *irritatio*; 10, 4: *feritas*; 10, 5: *tumor ... militum*; XVI, 6, 1: *invicta*; XX, 4, 14: *incitatus animis; insperata res*; 4, 16: *ira; rerum appetitu novarum*; 4, 17: *ardor*; 8, 8: *iracundia; saevius efferati*; 8, 10: *sed exarsere mirum in modum*; XXI, 5, 12: *acriter inflammati*; XXII, 3, 8: *militaris ira*; XXIV, 3, 3; XXV, 10, 7: *turbo militaris accerime concitus*; XXVII, 2, 9: *militari impetu*; XXVIII, 6, 23: *iratorum militum impetuque*.

¹⁴³ XV, 5, 30–31; vezi și XXVI, 7, 11.

¹⁴⁴ XV, 5, 29: *murmura ... militis*; XVII, 9, 6: *et erat ratio iusta querellarum*; XX, 4, 11–12; 4, 14: *horendis clamoribus*; 4, 17; 8, 7; 8, 8: *vocibus magnis et crebris*; 9, 6: *exclamabatur undique vocum terribilium sonu*; XXVI, 2, 3: *obmurmuratio gravis exoritur*; 2, 4: *consoni totius multitudinis paria volentis clamores audiebatur; dein ex susurris immaniter strepentis exercitus, cieri tumultus violentior apparebat* (vezi și Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, VI, 6, 8).

convicia], *calomnii*, *acuze* [*compellationes*], *amenințări*, inclusiv cu brutalități fizice și moarte)¹⁴⁵;

2) **acte de indisciplină**, concretizate în: **refuzul de a executa ordinele**¹⁴⁶; **răsturnarea statuiilor imperiale**¹⁴⁷; **rebeliuni (pronunciamente)** prin încălcarea jurământului (*rumpere concordiae iura, res nova, tumultus, seditio, discordia*)¹⁴⁸;

3) **abuzuri, jafuri, nedreptăți săvârșite asupra civililor**, generatoare de „tulburări” (*strepitus*), „dezastre” (*clades*), „devastări” (*vastitas*)¹⁴⁹;

4) **violență psihică**: întreținerea unei atmosfere de teroare psihică¹⁵⁰;

5) **violente fizice: atentate la viața împăratului**¹⁵¹; **crime**¹⁵², care puteau fi atroce¹⁵³, precum *maltratarea* și *uciderea* la Antiochia, ca reacție la *insultarea* lui Gallus

¹⁴⁵ XVII, 9, 3: „rosteau împotriva lui Iulianus insulte și amenințări, numindu-l *Asianus, Graeculus* și *farseur*, care-și maschează prostia prin înțelepciune” (*extrema minitans Iulianum compellationibus incessebat et probris, Asianum appellans Graeculum et fallacem, et specie sapientiae stolidum*); XVIII, 3, 6: *Barbatio ... nobilioris militiae fastu elatus, in Iulianum itidem Caesarem paria confingebat, crebroque detestantibus bonis, sub Augusti patulis auribus multa garriebat et saeva*; XX, 4, 14; 4, 17: *probrosis conviciis mixto*; 8, 10; XXI, 5, 12; XXV, 5, 8: *Iovianorum signifer ... cum novo dissidens principe, etiam dum privato, ut patris eius obtrectator molestus*; 6, 13: *miles conclamans magno contentionis*; XXVI, 2, 4: *dein ex susurris immaniter strepentis exercitus, cieri tumultus violentior apparebat*; XXVIII, 6, 23: *acclamationibus iratorum militum impetuque cum conviciis paene confossus est*; vezi și *infra*.

¹⁴⁶ XVII, 1, 2: *refragante vetabatur exercitu*; XX, 4, 14; 4, 17; 8, 15.

¹⁴⁷ Cum pare să se sugereze în XIV, 7, 12: *statuas Constantii deiectas*. Despre acest fenomen în Antichitatea târzie, vezi Peter Stewart, *The Destruction of Statues in Late Antiquity*, în *Constructing Identities in Late Antiquity*, ed. Richard Miles, London, New York, 1999, p. 159–189, în special p. 169–172; Eric R. Varner, *Mutilation and Transformation. Damnatio memoriae and Roman Imperial Portraiture*, Leiden, Boston, 2004, p. 214–224.

¹⁴⁸ XX, 4, 14: *in apertum erupere discidium ... Augustum Iulianum horrendis clamoribus concrepabant*; 4, 15: *discordiam materias*; 4, 17–18; 8, 8; XXI, 11–12, 1–21; XXV, 10, 7: *in res novas*; 10, 9: *tumultus; seditio*; XXVI, 6–9 (7, 16: *Romanorum exercitus fides et religionibus firmis iuranda constricta*); XXVII, 6, 1–4; XXX, 10, 3: *rupturum concordiae iura* (vezi și *Comm. XXX*, p. 200).

¹⁴⁹ XV, 13, 3–4; XXI, 5, 8; 12, 15; XXII, 4, 7: *adeo autem ferox erat in suos illis temporibus miles et rapax*; 12, 6; XXVIII, 6, 8; XXIX, 5, 8: *docentibus eum non sponte sua ad id erupisse, quod narat scelestum, sed Romani iniquitate grassante licentius*; XXX, 7, 10: *cum voracis militarium fastus ferre nequiens Firmus, ad omnes dissensionum motus perflabiles gentes Mauricas concitasset*; 9, 1: *Valentinianus militaris disciplinae censor eximius, in hoc tantum deerans, quod cum gregariorum etiam levia puniret errata, potiorum ducum flagitia progredi sinebat in maius, ad querellas in eos motas aliquoties obsurdens: unde Britannici strepitus et Africanæ clades et vastitas emersi Illyrici*; vezi și *Comm. XXVII*, p. 208; *Comm. XXIX*, p. 165; *Comm. XXX*, p. 161, 186–187.

¹⁵⁰ XV, 5, 29; XXVI, 2, 4: „încrederea în sine a ostașilor, care ajung numai la fapte necugetate, producea spaimă” (*confidentia militis, erumpentis interdum ad pernicioasă facinora, timebatur*).

¹⁵¹ XXIX, 1, 15: Valens „era aproape să fie înjunghiat de militari” (*ferrumque ad iugulum eius propre adactum a militaribus*); 1, 16: într-o dăbravă (*nemus*) dintre Antiochia și Seleucia, era să fie asasinat de scutarul Sallustius (vezi și *Comm. XXIX*, p. 27–28).

¹⁵² XX, 4, 21: *mortis subitae dispalati*; 11, 5; XXII, 3, 8; XXV, 10, 7; Mª Pilar García Ruiz, *Amiano y los juicios de Calcedonia: contradicciones y paradojas*, în „Faventia: revista de filología clásica”, 29, 2009, 2, p. 54–55.

¹⁵³ XIV, 7, 17: *nefas*.

Caesar¹⁵⁴, a cvestorului Montius și a prefectului Domitianus¹⁵⁵: legați cu funii groase, au fost târați prin oraș, trupurile le-au fost călcate în picioare, desfigurându-i și „răpindu-le orice chip omenesc” și, odată furia potolită, rămășițele le-au fost aruncate în râu¹⁵⁶.

3. VIOLENȚE DE FRONTIERĂ (DE RĂZBOI)

Multiplele confruntări petrecute sub domnia Constantinizilor și a Valentinienilor, fie cu perșii sau saracenii în Orient (359–361, 362–363)¹⁵⁷, fie cu alamannii, francii, suebii sau saxonii la granița renană (354–361, 365–366, 368–370, 372, 374, 377–378)¹⁵⁸, fie cu scottii, pictii, saxonii și attacottii în Britannia (360, 364, 367–368)¹⁵⁹, fie cu cvazii și sarmații la Dunărea Mijlocie (358–359, 373, 375)¹⁶⁰, fie cu

¹⁵⁴ XIV, 7, 10–14; Philostorgios, *Historia ecclesiastica*, III, 27–28°.

¹⁵⁵ Despre Domitianus, vezi PLRE, vol. I, p. 262: *Domitianus 3*; Szymon Olszaniec, *op. cit.*, p. 128–132; despre Montius, vezi PLRE, vol. I, p. 535–536: *Montius Magnus 11*; Szymon Olszaniec, *op. cit.*, p. 277–285.

¹⁵⁶ XIV, 7, 15–16. Supliciuul celor doi este amintit în termeni apropiați lui Ammianus de Philostorgios, *Historia ecclesiastica*, III, 28–28a; vezi și Socrates, *Historia ecclesiastica*, II, 34, 2; Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, IV, 7, 6; Szymon Olszaniec, *op. cit.*, p. 131 (nota 362), 280–284.

¹⁵⁷ XIV, 3–4; XVI, 9; XVII, 5; 14; XVIII, 4–10; XIX, 1–9; XX, 4, 1; 6–7; 8, 1; 11; XXIII, 2–6; XXIV; XXV, 1–9; XXVI, 4, 6; XXVII, 12; XXIX, 1, 1–4; XXX, 2; W.R. Chalmers, *Julians Perserzug bei Eunapius, Ammianus Marcellinus und Zosimus*, în *Julian Apostata*, ed. Richard Klein, Darmstadt, 1978, p. 270–284; Gerhard Wirth, *Julians Perserkrieg. Kriterien einer Katastrophe*, în *Julian Apostata*, ed. Richard Klein, p. 455–507; Robin Seager, *Perceptions of Eastern Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363)*, în „Classical Quarterly”, 47, 1997, 1, p. 253–268; Josephina Lenssen, *The Persian Invasion of 359. Presentation by Suppression in Ammianus Marcellinus' Res Gestae 18.4.1–18.6.7*, în *The Late Roman World and Its Historian*, ed. Jan Willem Drijvers, David Hunt, p. 37–45; Noel Lenski, *Failure of Empire*, p. 153–210; *Comm.* XXV, p. IX–XXII, 1–306; *Comm.* XXVI, p. 90–91; *Comm.* XXVII, p. XX–XXVII, 267–293; Ian Hughes, *op. cit.*, p. 49, 67–68, 87–88, 96–98; *Comm.* XXIX, p. XIII–XIV, 1–9; *Comm.* XXX, p. XIII–XIV, 31–45; Pierre Maraval, *I figli di Costantino. Costantino II (337–340). Costanzo II (337–361). Costante (337–350)*, Palermo, 2015, p. 70–84, 155–164, 167–170.

¹⁵⁸ XIV, 10; XV, 4; 5, 2; 8, 1; 8, 6–7; 8, 19; XVI, 2–5; 10, 20; 11–12; XVII, 1–2; 6; 8–10; XVIII, 2; XX, 4, 1; 10; XXI, 3–4; XXVI, 4, 5; 5, 7; 5, 9; 5, 13; XXVII, 1–2; 10; XXVIII, 2, 1–9; 5; XXIX, 4; XXX, 3; 7, 5–9; XXXI, 10; Robin Seager, *Roman Policy on the Rhine and the Danube in Ammianus*, în „Classical Quarterly”, 49, 1999, 2, p. 579–581, 587–597, 604; John Drinkwater, *Ammianus, Valentinian, and the Rhine Germans*, în *The Late Roman World and Its Historian*, ed. Jan Willem Drijvers, David Hunt, p. 113–122; *Comm.* XXVI, p. XXIII–XXIV, 86–88, 107–123; *Comm.* XXVII, p. XIII–XV, XXIII–XXVI, 1–32, 223–249; *Comm.* XXVIII, p. XIX–XXII, 117–136, 231–252; Ian Hughes, *op. cit.*, p. 49–54, 55–56, 72–74, 79–84, 91–94, 100–108; *Comm.* XXIX, p. XIV–XV, 135–148; *Comm.* XXX, p. XIV–XV, 47–57, 156–160; Pierre Maraval, *op. cit.*, p. 120–121, 130–131, 138–139, 149–150; Moysés Marcos, *A Tale of Two Commanders: Ammianus Marcellinus on the Campaigns of Constantius II and Julian on the Northern Frontiers*, în „American Journal of Philology”, 136, 2015, 4, p. 669–708.

¹⁵⁹ XX, 1; XXVI, 4, 5; XXVII, 8; XXVIII, 3; XXIX, 5; XXX, 7, 9; *Comm.* XXVI, p. 89; *Comm.* XXVII, p. XVI–XVII, XXIV, XXV, 181–202; *Comm.* XXVIII, p. XXII–XXIII, 147–163; Ian Hughes, *op. cit.*, p. 56–61, 69–72, 84–85; *Comm.* XXIX, p. XV–XVI; *Comm.* XXX, p. 160; David Álvarez-Jiménez, *Ammianus and Theodosius concerning the Barbarica Conspiratio*, în *The Theodosian Age (A.D. 379–455). Power, Place, Belief and Learning at the End of the Western Empire*, ed. Rosa García-Gasco, Sergio González Sánchez, David Hernández de la Fuente, Oxford, 2013, p. 73–84.

¹⁶⁰ XVI, 10, 20; XVII, 12–13; XIX, 11; XXVI, 4, 5; XXIX, 6, 1–16; XXX, 5; 6, 1–3; Robin Seager, *Roman Policy on the Rhine*, p. 582–587, 597–599; *Comm.* XXVI, p. 88; *Comm.* XXIX, p. XVI–XVIII, 221–246; *Comm.* XXX, p. XIV–XV, 101–145; Pierre Maraval, *op. cit.*, p. 150–152.

austorianii și alte neamuri maure în Africa (363–364)¹⁶¹, fie cu goții și „gloata de neamuri scitice” (*Scytharum gentium catervae*)¹⁶² în Thracia (364–365, 367–369, 376–378)¹⁶³, sunt evocate de Ammianus fără nicio precauție care să menajeze capacitatea de reprezentare sau imaginația cititorului. Deși mulți specialiști au depistat în *Res gestae* numeroase procedee retorice, inclusiv ale discursului encomiastic, relatările multitudinii de orori (*bellorum terrores* – „grozăviile războiului”)¹⁶⁴ generate de *rabies belli* („nebulia războiului”)¹⁶⁵ sau *ardor bellicus* („furia războinică”)¹⁶⁶ – devastări, incendieri, jafuri, măceluri, exterminări, asasinat, deportări, lamentații, traume psihice ș.a., sistematizate mai jos – se deosebesc radical de frazeologia emfatică a unor panegiriști ai vremii, precum Claudius Mamertinus, Ausonius, Latinus Pacatus Drepanius sau Claudius Claudianus¹⁶⁷. Ceea ce le individualizează este *realismul crud*, *uneori șocant*, care se desprinde din mai multe aspecte, în primul rând din maniera „fotografică”, vie, în care este descrisă *ferocitatea confruntărilor*, cu urmările lor macabre, precum în tabloul final al bătăliei de la Argentoratus din 25 august 357¹⁶⁸: „cei mai mulți [dintre germanici, n.n.] zăceau spintecați și cereau moartea ca leac al durerilor; alții, la hotarul dintre viață și moarte, căutau cu ochii muribunzi ultima lumină; capetele unora, tăiate de ascuțișul sulitelor, încă se mai țineau de corpuri; o parte, alunecând și căzând pe pământul ud de sângele tovarășilor, cu trupurile neatinsse de vreo rană, mureau înăbușiți sub cei ce se prăbușeau peste ei”¹⁶⁹; unii dintre cei care scăpaseră măcelului se înecau în Rin, valurile

¹⁶¹ XXVI, 4, 5; 5, 14; XXVII, 9, 1–3; XXVIII, 6; XXIX, 5; *Comm.* XXVI, p. 89, 122–123; *Comm.* XXVII, p. XVII, XXIII, 203–207; *Comm.* XXVIII, p. XXIII–XXIX, 253–301; Ian Hughes, *op. cit.*; *Comm.* XXIX, p. XV–XVI, 149–220.

¹⁶² XXXI, 5, 15.

¹⁶³ XXVI, 4, 5; XXVII, 5; XXXI, 4–9, 11–13; 15–16; Robin Seager, *Roman Policy on the Rhine*, p. 594–604; Milena Raimondi, *Temistio e la prima guerra gotica di Valente*, în „Mediterraneo Antico”, 3 2000, 2, p. 633–683; Noel Lenski, *Failure of Empire*, p. 116–152, 320–367; Alain Chauvot, *Ammien Marcellin et les Goths*, în *Romani e barbari. Incontro e scontro di culture. Atti del Convegno, Bra, 11–13 aprile 2003*, Torino, 2004, p. 55–65; Alessandro Barbero, *9 agosto 378 il giorno dei barbari*, Roma, Bari, 2007; Stefano Bocci, *La frontiera danubiana in Ammiano Marcellino*, în „Geographia antiqua”, XX–XXI, 2011–2012, p. 147–152; *Comm.* XXVI, p. 89; *Comm.* XXVII, p. XVIII–XIX, XXIV–XXVI, 103–126; Ian Hughes, *op. cit.*, p. 61–66, 75–77, 85–87, 94–96, 184–203.

¹⁶⁴ XXIX, 6, 9.

¹⁶⁵ XXI, 13, 14; vezi și XVI, 12, 2: *rabiem ... concitante*.

¹⁶⁶ XXVII, 10, 3.

¹⁶⁷ François Heim, *Clémence ou extermination: le pouvoir impérial et les barbares au IVe siècle*, în „Ktema: civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome antiques”, 17, 1992, p. 281–295; Stéphanie Danvoye, *Contacts pacifiques et violents entre les Barbares et les Romains dans les panegyriques de Claudien*, în „Latomus”, 66, 2007, p. 132–149; Maria G. Castello, *La crisi dell’Impero e la frantumazione dell’illusione di rinascita. La Gratiarum Actio di Decimo Magno Ausonio*, în „Historia”, 59, 2010, 2, p. 189–205.

¹⁶⁸ XVI, 12, 52–63; despre arta narativă a lui Ammianus în descrierea bătăliei de la Argentoratus vezi Guy Sabbah, *La méthode d’Ammien Marcellin*, p. 572–579; R.C. Blockley, *Ammianus Marcellinus on the Battle of Strasbourg: Art and Analysis in the History*, în „Phoenix: Journal of the Classical Association of Canada”, 31, 1977, 3, p. 218–231; John F. Matthews, *op. cit.*, p. 297–301; Peter O’Brien, *Ammianus Marcellinus, the Caesar Julian, and Rhetorical Failure*, în „Cahiers des études anciennes”, L, 2013, p. 139–160.

¹⁶⁹ XVI, 12, 53.

înspumate ale acestuia fiind umflate și înroșite de sânge¹⁷⁰; pe mal, se vedeau grămezi de cadavre (*funerum strues*)¹⁷¹. Asemenea pasaje sunt numeroase¹⁷².

În al doilea rând, realismul provine din relatarea credibilă a *amplorii dezastrelor*, așa cum, de exemplu, este înfățișată situația ținuturilor balcanice devastate de goți în 377: „din regiunile pe care le udă Histrul până în Rhodope și până la strâmtorile care despart întinsele mări, jafurile, uciderile, incendiul și bestialitatea (*rapinis et caedibus, sanguineque et incendiis*) tulburau totul în chip cu adevărat barbar”¹⁷³, „pe toți, fără deosebire de vârstă sau de sex, [goții, n.n.] îi jefuiau și-i ucideau, dându-le foc caselor. Au smuls și ucis copii care sugeau la sânul mamelor, pe acestea le-au răpit, au omorât pe soți sub ochii soțiilor, au târât cadavrele fiilor – copii, tineri sau maturi – peste cele ale părinților”¹⁷⁴; „în sfârșit, mulți bătrâni cu vârstă respectabilă și femei nobile, cu mâinile legate la spate, au luat jalnicul drum al robiei, după ce le-au fost jefuite avuțiile, iar casele strămoșești le-au fost transformate în cenușă”¹⁷⁵.

În al treilea rând, realismul este dat de veridicitatea descrierii unor *gesturi și comportamente abominabile*, generate de un context excepțional, cum e războiul, care transgresează limitele normale ale umanității. De exemplu, narând retragerea dramatică a armatei romane din ținutul persan după moartea lui Iulianus (vara lui 363), arată că, din cauza lipsei alimentelor și a foamei chinuitoare (*atroci tabuimus fame*)¹⁷⁶, soldații au fost nevoiți să consume cămilele și alte animale de transport, „deși carnea lor nu e bună de mâncat”¹⁷⁷, și, împinși de „necesitatea inexorabilă”, s-ar fi ajuns la canibalism – *in corpora sua necessitas erat humana vertenda*¹⁷⁸. De asemenea, descrie un „incident nou și nemaivăzut până atunci” (*novo neque ante viso ... eventu*), petrecut la asediul de către goți, huni și alani al Constantinopolului după bătălia de la Hadrianopolis din 9 august 378: „unul dintre ei [saraceni, n.n.]”¹⁷⁹,

¹⁷⁰ XVI, 12, 57.

¹⁷¹ XVI, 12, 58.

¹⁷² XV, 4, 12: în bătălia din 355 cu alamannii, soldații se stropeau cu sângele celor uciși și călcau pe cadavrele barbarilor; XVII, 13, 10–12; XIX, 2, 7–15; 8, 4: după cucerirea Amidei în 359 de către perși, „soldați și civili erau uciși ca vitele, fără deosebire de sex” (*pecorum ritu armati et imbelles sine sexus discrimine truncabantur*); XX, 7, 11: la asediul cetății Bezabde de către perși în 360 curgeau șiroaie de sânge (*multa cruoris effusio*); 7, 15: cucerind fortificația amintită, săbiile dușmanilor feroci (*iratorum hostium gladii*) „ucideau tot ce le ieșea în cale: copii smulși de la sânul mamelor lor erau omorâți cu mame cu tot, căci nimeni nu se mai gândea ce face”; XXV, 8, 1; XXVII, 2, 8; XXIX, 5, 12: în crâncena bătălie din 373 dintre armata lui Theodosius cel Bătrân și cele conduse de frații lui Firmus (5, 11), maurii Mascizel (PLRE, vol. I, p. 566: *Mascezel*; *Comm.* XXIX, p. 169) și Dius (PLRE, vol. I, p. 262: *Dius*; *Comm.* XXIX, p. 169), printre horcăiturile muribunzilor și răniților, se auzeau vaietele sfâșietoare ale barbarilor prinși și uciși (*interque gemitus mortis et vulnerum, audiebantur barbarorum ululabiles fletus captorum et caesorum*); XXXI, 7, 13–16; 13, 1–19; 15, 1.

¹⁷³ XXXI, 8, 6.

¹⁷⁴ XXXI, 6, 7.

¹⁷⁵ XXXI, 6, 8.

¹⁷⁶ XXV, 2, 1–2; 7, 4; 7, 7; 7, 14; 8, 1; 8, 6; 8, 15.

¹⁷⁷ XXV, 8, 6.

¹⁷⁸ XXV, 8, 15.

¹⁷⁹ Despre prezența arabă la apărarea Constantinopolului în 379, vezi XXXI, 16, 5–6; Ariel Lewin, *Gli Arabi a Costantinopoli nel 378*, în *Atti dell'Accademia Romanistica Costantiniana. XX*

cu un păr mare și stufos, cu tot corpul gol afară de partea de la mijloc, cu un pumnal în mână și cu strigăte răgușite și lugubre, a pătruns în mijlocul goților și, punând gura pe rana unui dușman, i-a supt sângele. Barbarii, îngroziți de această faptă monstruoasă (*quo monstroso miraculo barbari territi*), au încetinit lupta, n-au mai atacat cu ferocitatea obișnuită (*non ferocientes ex more*)”¹⁸⁰.

În cele din urmă, realismul decurge din *experiența personală de război a autorului*, despre care ne-am putea întreba dacă, la fel ca a multora dintre camarazii săi, nu va fi provocat simptome pentru ceea ce s-ar putea numi „sindromul lui Ahile” sau, în termenii psihiatriei clinice, „combat trauma”¹⁸¹ ori „Post-Traumatic Stress Disorder” (PTSD)¹⁸² – un temperament deviant, agresiv, irațional, generat de ororile conflictelor. „Cântă, zeiță, *mânia* ce-aprinse pe-Ahil? Peleianul./ Greaua urgie ce-Aheilor mii de amaruri le-aduse” sunt primele versuri ale epopeii homerice¹⁸³; ele evocă starea de spirit inflamată – *mânia*¹⁸⁴ – care fundamentează întregul parcurs psihic și comportamental al eroului: *mânia* generează ură, ura duce la răzbunare, răzbunarea provoacă violență, iar violența e însoțită de lipsa autocontrolului, impetuozitate fără discernământ, rigiditate în gândire și decizie, absența compasiunii și a mărinimiei – în ultimă instanță, lipsă de umanitate, barbarie. Asemenea conduită i-a caracterizat adesea și pe soldații romani¹⁸⁵, așa cum, de exemplu, o dovedesc atrocitățile săvârșite cu toată aversiunea (*omnis invidia*)¹⁸⁶ de cei peste patruzeci de mii de soldați din diferite trupe staționate la Cremona în anul 69 – incendieri, crime, violuri, jafuri, torturi, brutalități fizice¹⁸⁷; „nimic nu era nepermis”

Convegno internazionale. Roma e barbari nella tarda antichità (Spello, 16–18 giugno 2011), ed. Stefano Giglio, Roma, 2014, p. 209–220.

¹⁸⁰ XXXI, 16, 6. Despre acest episod vezi și Guy Halsall, *Funny Foreigners: Laughing with the Barbarians in Late Antiquity*, în *Humor, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. Guy Halsall, Cambridge, 2002, p. 96–99; David Woods, *Ammianus and the Blood-Sucking Saracen*, în *Pleiades Setting. Essays for Pat Cronin on His 65th Birthday*, ed. Keith Sidwell, Cork, 2002, p. 127–145 [non vidi – apud Fred W. Jenkins, *op. cit.*, p. 458 (2002–45)].

¹⁸¹ Jonathan Shay, *Achilles in Vietnam. Combat Trauma and the Undoing of Character*, New York, 1994; Peter Meineck, *Combat Trauma and the Tragic Stage: “Restoration” by Cultural Catharsis*, în „Intertexts”, 16, 2012, 1, p. 7–24 (<https://www.academia.edu/2626734/>).

¹⁸² Allan Young, *The Harmony of Illusions. Inventing Post-Traumatic Stress Disorder*, Princeton, 1995.

¹⁸³ *Iliada*, I, 1–2, s.n.

¹⁸⁴ Despre tema *Mâniei* ca motiv narativ vezi Peter Grossardt, *Achilleus, Coriolan und ihre Weggefährten: ein Plädoyer für eine Behandlung des Achilleus-Zorn aus Sicht der vergleichenden Epenforschung*, Tübingen, 2009.

¹⁸⁵ Joseph Hall, *Brutality and the Roman Soldier. Killing beyond the Battlefield*, în „Ancient Warfare”, VI, 1, p. 2–6 (<https://www.academia.edu/>); idem, *Psychological Trauma and the Soldiers of Rome. A Roman PTSD?*, în „Ancient Warfare”, X, 1, p. 48–52 (<https://www.academia.edu/>); Giuseppe Pucci, *Chi è il barbaro? I disastri della guerra sulla Colonna Traiana*, în *Uomini contro. Tra l'Iliade e la Grande Guerra*, ed. Alberto Camerotto, Marco Fucecchi, Giorgio Ieranò, Milano, 2017, p. 51–66 (<https://www.academia.edu/>).

¹⁸⁶ Tacitus, *Historiae*, III, 32, 3.

¹⁸⁷ *Ibidem*, III, 33, 1–3; 34, 2; Joseph Hall, *Brutality and the Roman Soldier*, p. 5 (<https://www.academia.edu/>).

(*aliud cuique fas nec quidquam inlicitum*), conchide trist Tacitus¹⁸⁸. Și Ammianus ne informează, că, adeseori, în bătălii, soldații romani erau „ațâțați de mânie” (*ira percitus*)¹⁸⁹, „furie” (*fortitudo, impetus, rabies, dolor, fervor, saevitia, ferocia*)¹⁹⁰ și „răzbunare” (*vindicta*)¹⁹¹, luptând „orbește”, fără a fi capabili să ia vreo decizie limpede (*neque mentes suppetarent ad concilium*), inclusiv privitoare la propria salvare (*salutis immemores*)¹⁹² – așadar, în „disprețul dorinței de a trăi” (*vivendi sprete cupiditas*)¹⁹³, urmărind doar nimicirea dușmanului¹⁹⁴, în consecință, se comportau, invariabil, cu o brutalitate excesivă. Ne limităm la câteva exemple¹⁹⁵: „nu și-a potolit vreunul mânia cu sângele celor uciși, nu și-a socotit brațele sătule de atâta măcel și nici nu s-a înduplecat de rugăminți” (*nec quisquam vulnerantium sanguine iram explevit nec satiavit caede multiplici dexteram, vel miseratus supplicentem abscessit*), scria despre bătălia de la Argentoratus din 357¹⁹⁶; un an mai târziu, în expediția transrenană a lui Iulianus din ținutul regelui Hortarius, soldații „dădeau foc ogoarelor, jefuiau turmele și oamenii, ucigând fără milă (*sine ulla parsimonia*) pe cei care se împotriveau”¹⁹⁷, iar în campania lui Constantius din teritoriile sarmaților, întârâtată „de furia luptei (*fervore certaminum*) și de roadele victoriei (*fructuque vincendi*)”, dar și de ură (*ira*), armata romană, „setoasă de sânge barbar” (*avidus barbarici sanguinis*), ucidea pe oricine în toate modurile posibile, astfel încât „au distrus pe sarmați” (*Sarmatas ... delevit*), curmându-li-se „orice speranță și mângâiere a vieții” (*spes omnem vitaeque solacium*)¹⁹⁸; în 359, în Valeria, mulțimea ostașilor romani, ofensați de îndrăzneala sarmaților limiganți de a-l ataca pe împărat, „ucidea fără milă (*sine parsimonia*) tot ce întâlnea în cale, călcând în picioare vii, muribunzi și cadavre”, încât, „până să-și obosească mâinile de victime barbare”, s-au ridicat „grămezi de cadavre”¹⁹⁹; au măcelărit „tot ce au găsit în cale, fără deosebire de sex și de vârstă (*sine sexus discrimine vel aetatis*)”, arăta, de asemenea, despre momentul cuceririi cetății Maiozamalcha în 363²⁰⁰. Dar cel care imită – în ideali, gesturi, decizii, acțiuni – aproape întocmai pe eroul homeric este Iulianus – idolul

¹⁸⁸ Tacitus, *Historiae*, III, 3.

¹⁸⁹ XVII, 10, 6; vezi și XIV, 2, 17: *ira pugnantium*; 13, 15: *vincentium ira*; XVII, 13, 9; XIX, 5, 8: *augebat iras militum*; 11, 14: *iras in hostem perfidum parans*; XXIV, 2, 5; 4, 3; 4, 20; 4, 25; XXV, 3, 6.

¹⁹⁰ XIV, 2, 17; XVI, 12, 2; XVII, 12, 6: *parique fortitudine*; 13, 13: *fervore certaminum*; XIX, 2, 12; 6, 5: *et quid opponi deberet saevientibus ambigentes*; XXIV, 2, 13: *iamque ferocior miles*; 4, 11: *inferens se protervius miles*; XXV, 3, 10: *dolor*.

¹⁹¹ XXI, 3, 3; XXV, 3, 10; 7, 1.

¹⁹² XXXI, 13, 5.

¹⁹³ XVIII, 8, 9.

¹⁹⁴ XXIV, 4, 11: *assidue animosis hostem urgendi conatibus urebatur*.

¹⁹⁵ Vezi și XVI, 11, 9: pedestrașii ușor înarmați conduși de Bainobaudes, *Cornutorum tribunus* (PLRE, vol. I, p. 145: *Bainobaudes* 2), au ajuns pe o insulă de pe cursul Rinului „și acolo au ucis pe toți locuitorii ca pe niște vite, fără deosebire de sex și de vârstă”, iar apoi au trecut pe celelalte insule, „unde au procedat la fel, până s-au saturat de ucideri”.

¹⁹⁶ XVI, 12, 52.

¹⁹⁷ XVII, 10, 6; PLRE, vol. I, p. 444: *Hortarius* 1.

¹⁹⁸ XVII, 13, 12–16.

¹⁹⁹ XIX, 11, 14; vezi și 11, 15.

²⁰⁰ XXIV, 4, 25.

istoricului²⁰¹. Odată ce a fost numit Caesar și a ajuns în Gallia, „plin de curaj și de putere (*urgente genuino vigore*), era nerăbdător să audă zăngănitul de arme și să măcelărească pe barbari (*pugnarum fragores caedesque barbaricas somniabat*)”²⁰², iar apoi, ca Augustus, „ardea de dorința de a face război” (*urebatur autem bellandi ... desiderio*)²⁰³, mai ales „pentru a răzbuna trecutul”²⁰⁴ – „dezastrele orașelor noastre subjugate (*miseranda recens captarum urbium*), umbrele nerăzbunate ale soldaților uciși (*inultae caesorum exercituum umbrae*), marile pagube suferite (*damnorum magnitudines*) și pierderea fortificațiilor (*castrorumque amissiones*)”²⁰⁵ –, apoi, pentru că nu suporta inactivitatea, visând „atacuri și trâmbițe de luptă”, de asemenea, „pentru că din floarea vârstei luptase cu neamuri sălbătice”, în sfârșit, pentru că „dorea cu înfocare (*ardebat*)” să-și adauge *cognomen*-ul *Parthicus*²⁰⁶. În ciuda recomandărilor la prudență, la atitudine pacifistă și la aprecierea justă a consecințelor unei campanii cu rezultat imprevizibil făcute de consilieri²⁰⁷, „bravul împărat ... rămânea neclintit în hotărârile sale, ca Hercules în fața pigmeilor sau a țaranului Thiodamas din Lindus”²⁰⁸, pregătind „cu toată ardoarea sufletului” (*quam dudum animi robore*) expediția împotriva perșilor²⁰⁹. Odată conflictul declanșat, a luat unele decizii neinspirate²¹⁰, iar în toiul luptelor săvârșea multe lucruri „cu o cutezanță vecină cu nesăbuința” (*propius temeritatem multa crebro auderet*)²¹¹, care, în cele din urmă, i-au adus sfârșitul. Pseudo-Aurelius Victor, în *Epitome de Caesaribus* (sfârșitul secolului al IV-lea – începutul celui de-al V-lea), reproșă, și el, lui Iulianus ceea ce numea *cupido gloriae* – patima de a obține cu orice preț gloria militară²¹², de care suferea și unul dintre modelele sale în ale artei războiului, Traianus (*bellorum gloriosis cursibus Traiani simillimus*), acuzat, la rândul-i, de *cupido triumphandi*²¹³.

Agenții generatori ai variatelor forme de violență în acest registru sunt, după Ammianus, în primul rând, agresorii externi, unii tradiționali, precum perșii, alamanii, cvazii, sarmații, alții recentii, precum goții, fiecare acționând determinat de cauze diverse. Astfel, dacă perșii par motivați de revendicări mai vechi²¹⁴, ostilitatea

²⁰¹ Despre Iulianus ca „the new Achilles”, vezi Timothy D. Barnes, *op. cit.*, p. 143–165.

²⁰² XVI, 1, 1.

²⁰³ XXII, 12, 2.

²⁰⁴ XXII, 12, 1.

²⁰⁵ XXIII, 5, 18; vezi și XXII, 12, 1; XXV, 4, 24.

²⁰⁶ XXII, 12, 2; vezi și XXV, 4, 23. O analiză a motivațiilor lipsite de realism și a obiectivelor „grandioase și imprecise” ale campaniei din Persia vezi la David Frendo, *Dangerous Ideas: Julian's Persian Campaign, Its Historical Background, Motivation, and Objectives*, în „Bulletin of the Asia Institute”, n.s., 21, 2007, p. 79–96 (online: JSTOR).

²⁰⁷ XXII, 13, 3; XXIII, 5, 4–5.

²⁰⁸ XXII, 12, 4.

²⁰⁹ XXII, 12, 1.

²¹⁰ Vezi XXIV, 6, 4–5; 7, 1 cu 7, 3; 7, 4–6 cu 7, 8; XXV, 2, 7–8; 3, 2.

²¹¹ XXIV, 6, 4.

²¹² Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, XLIII, 1; 8.

²¹³ XVI, 1, 4; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, XLVIII, 10.

²¹⁴ De exemplu, revendicarea, în 358, de către Sapor, regele Persiei, a teritoriului de până la fluviul Strymon și hotarele Macedoniei stăpânit altădată de perși, precum și a Armeniei și Mesopotamiei, „răpite strămoșului meu cu înșelăciune notorie” (XVII, 5, 5–6); vezi și XXV, 4, 24; 7, 9.

populațiilor din proximitatea frontierelor europene sau nord-africane ale imperiului, grupate sub calificativul generic *barbari*²¹⁵ (*agmina barbarorum*; *globi barbarici* – „hoardele barbare”²¹⁶; *barbara plebs* – „gloata barbară”²¹⁷), era stimulată, conform unor vechi clișee istoriografice²¹⁸, pe care Ammianus, roman „patriot”, nu le-a putut evita²¹⁹, de predispoziția lor naturală spre violență, alimentată de instincte incontrolabile (*ferocitas*²²⁰, *rabies*²²¹, *feritas*²²², *obstinatio*²²³, *saevitia*²²⁴, *furor*²²⁵,

²¹⁵ Numărul ocurențelor este mare. Pentru semnificația termenului *barbarus* în opera lui Ammianus Marcellinus, vezi Alain Chauvot, *Opinions romaines face aux barbares au IVe siècle ap. J.-C.*, Paris, 1998, p. 386–387.

²¹⁶ XVI, 12, 17; XXVIII, 6, 10.

²¹⁷ XXXI, 7, 16.

²¹⁸ Din bogata literatură pe seama acestui subiect, vezi Yves-Albert Dauge, *Le Barbare. Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilisation*, Bruxelles, 1981; Bruno Luiselli, *L'idea romana dei barbari nell'età delle grandi invasioni germaniche*, în „Romanobarbarica: contributi allo studio dei rapporti culturali tra mondo latino e mondo barbarico”, 8, 1984–1985, p. 33–61; Alain Chauvot, *Opinions romaines*; Francisco Javier Guzmán Armario, *El «relevo de la barbarie»: la evolución histórica de un secundo arquetipo clásico*, în „Veleia: revista de prehistoria, historia antigua, arqueología y filología clásicas”, 20, 2003, p. 331–340; Isabel Moreno Ferrero, *La inversión del binomio «sentimientos romanos – pasiones bárbaros» en la historiografía del siglo IV*, în *El espejismo del bárbaro. Ciudadanos y extranjeros al final de la Antigüedad*, ed. David Álvarez Jiménez, Rosa Sanz Serrano, David Hernández de la Fuente, Castelló de la Plana, 2013, p. 19–44.

²¹⁹ Despre patriotismul lui Ammianus, manifestat inclusiv prin ostilitatea față de agresorii externi, mai ales barbari, vezi François Paschoud, *Roma aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions*, Neuchâtel, 1967, p. 33–69; Pierre-Marie Camus, *op. cit.*, p. 116–129; Dariusz Brodka, *op. cit.*, p. 56–90. Despre percepția barbarilor și a spațiului barbar în *Res gestae ammianice*, vezi Francisco Javier Guzmán Armario, *Ammianus adversus externa gentes: la geografía del Barbaricum en Amiano Marcelino*, în „Espacio, tiempo y forma”, Serie II, Historia antigua, 12, 1999, p. 217–227 (= în idem, *Soldado y Griego. Estudios sobre Amiano Marcelino*, Cádiz, Granada, 2015, p. 9–21); Alain Chauvot, *Opinions romaines*, p. 383–406; Lellia Cracco Ruggini, *L'idea di barbarie nel IV e V secolo: Ammiano Marcellino e i suoi contemporanei*, în „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia”, Università di Siena, 29, 2008, p. 19–34; Isabel Moreno Ferrero, *La inversión del binomio, passim*; Pedro Barceló, *Amiano Marcelino y las gentes externa*, în *El espejismo del bárbaro*, ed. David Álvarez Jiménez, Rosa Sanz Serrano, David Hernández de la Fuente, p. 161–186, în special p. 167–174.

²²⁰ XIV, 10, 14: „pomirile de ferocitate sângeroasă adesea primejdioase provinciilor” (*incruenti mitigemus ferociae flatus, perniciosos saepe provinciis*); XVI, 12, 16: „ferocitatea firească” (*ferociam natura*) a barbarilor; XXVII, 10, 13: *feroces ... barbari*; XXIX, 5, 41: „barbarii s-au arătat peste măsură de feroci” (*ferocientibus barbaris ultra modum*); 15, 3: e o ferocitate înăscută (*genuina ferocia*) etc.

²²¹ XVI, 5, 16: Gallia era devastată de „furia barbară” (*barbarica rabies*); XXVII, 9, 1: de la începutul domniei lui Valentinianus, Africa era victimă „nebuniei barbarilor” (*barbarica rabies*); XXVIII, 6, 4: austorianii, barbari vecini provinciei Tripolis, erau „ca niște fiare turbate” (*ferarum similes rabie*) (vezi și *Comm.* XXVIII, p. 260); XXXI, 15, 4: *rabies* a goților.

²²² XVI, 12, 2: în Gallia, „sălbăticia barbară” (*barbara feritate*) atâta din toate părțile „furia luptelor” (*rabiem concitante*); XX, 1, 1: „neamurile feroce ale scottilor și pictilor” (*Scottorum Pictorumque gentium ferarum*); 4, 6: „sălbăticia barbară” (*barbara feritas*); XXII, 12, 2: *effertatum gentium*; XXV, 4, 12: Iulianus a înfruntat „ferocitatea barbarilor” (*feris gentibus*); XXXI, 8, 4: *feritas* a goților.

²²³ XVI, 11, 11: *obstinatio ... hostili* („răutatea dușmanilor”).

²²⁴ XVI, 12, 23: germanii sunt „popoare războinice și feroce” (*populos ... pugnaces et saevos*); XVII, 8, 1: *audaces omnes et saevos*; XXVI, 4, 5: *excitae gentes saevissimae* („neamuri pline de ferocitate”); 6, 11: *gens Gothorum ... saevissima*; XXVIII, 6, 15: *saevissimi grassatores* („cruzii invadatori”); XXXI, 12, 9: *saevitia* goților.

²²⁵ XVI, 12, 36: germanilor le strălucea furia în ochi (*elucebat ... ex oculis furor*); 12, 46; XVII, 13, 7: sarmații amestecă în sufletele lor „violența cu șiretenia” (*furori mixta versutia*); 13, 27:

*tumor*²²⁶, *violentia*²²⁷, *ira*²²⁸, *perfidia*²²⁹, *insolentia*²³⁰, *dementia*²³¹ etc.^{232, 233} și de comportamente belicoase, iraționale²³⁴, similare adesea celor ale necuvântătoarelor²³⁵. Pe

sunt dușmani furioși (*furor hostilis*); XIX, 11, 10: sarmații erau împinși de o „furie ucigașă” (*furore percitus truci*); 11, 15: *furor* a sarmaților; XXXI, 13, 10: *furore ex oculis*.

²²⁶ XXVIII, 6, 5: *barbaricus tumor* (a austorianilor) provoacă o „calamitate”.

²²⁷ XVI, 12, 44: barbarii luptă „cu violență și furie fără margini” (*violentia iraque incompasiti*).

²²⁸ XVI, 12, 44 (*supra*).

²²⁹ XVI, 12, 25: *perfidissimus* Chnodomarius, rege alamann (PLRE, vol. I, p. 202: *Chnodomarius* (or *Chonodomarius*)); XVII, 1, 13: „perfidia [germanilor, n.n.] le-a fost înfrântă de teamă” (*metu perfidiam frenante*); XIX, 11, 14: *iras in hostem perfidum parans*; XXIX, 5, 17: mazacii, aliați ai lui Firmus, sunt *perfidii*; XXXI, 12, 9: regele therving Fritigernus era „prea iscusit în șiretenii și înșelăciuni” (*astu et ludificandi varietate nimium sollers*).

²³⁰ XXVIII, 3, 2: îndrăzneala (*insolentia*) feluritelor neamuri de barbari care atacau Britannia și „rânduilele romane (*Romanas res*)” de aici.

²³¹ XXXI, 15, 15: nebunia oarbă (*inconsiderata dementia*) a goților.

²³² XV, 8, 7: *colla superbarum gentium* („gâtul neamurilor trufașe”); XVII, 8, 1: *audaces omnes et saevos*; XVII: sarmații au o „aroganță înăscută” (*genuinus fastus*) (13, 5), au „ochi dușmănoși” (*oculis incessentes*) și „voci amenințătoare” (*vocibus truculentis*) (13, 8), o îndrăzneală nebună (*furoris amentiam*) (13, 9), o trufie extraordinară (*insuperabili contumacia*) (13, 10); obraznicie pe care o ridică din ce în ce mai sus (*licentiam scandens in maius*); XXVI, 5, 7: alamannii au trecut hotarele Germaniei „înfuriați mai rău ca de obicei” (*solito infestius*); XXVII, 10, 5: alamannii sunt dușmani suspecti (*suspectos ... mores*); XXIX, 5, 15: Firmus dă dovadă de *temeritas*.

²³³ *Mala* similare sunt evidențiate și în cazul regelui Sapor al Persiei (PLRE, vol. I, p. 803: *Sapor II*): XVIII, 6, 18: *irritabilis et asperrimus*; XIX, 1, 4; 1, 6: *ira*; 8, 1: *ira et dolore exundans*; XX, 6, 1: *truculentus rex ille Persarum*; 6, 11: *rabies regis*; 7, 3: *ira*; 7, 8: *vesania*; 7, 11: *rabies regis*; XXI, 13, 3: *rex violentus*; XXV, 8, 13: *cuius iram metuebant*; XXVII, 12, 6: *inclementissimus*; 12, 11: *ultra hominem efferatus*; 12, 14: *immensum quantum astutus, et cum sibi conduceret, humilis aut elatus*; XXX, 2, 7: *Sapor, ultraque solitum asperatus ... iram eius conculcans*.

²³⁴ XVI, 1, 5: *cruenta spirantium regum* („regi dornici de cruzimi”); XVI, 12, 23: germanii sunt „popoare războinice” (*populos ... pugnaces*); 12, 24: *Chnodomarius quidem nefarius belli totius incentor* (Chnodomarius, rege alamann – „blestematul dător de ton al întregului război”); XVII, 10, 3: Suomarius, regele alamannilor (PLRE, vol. I, p. 861: *Suomarius*), „mai înainte furios și îndărjit împotriva romanilor” (*ferox ante saeviensque in damna Romana*); 10, 10: regii alamannilor sunt „îngâmfăți peste măsură (*tumentes ... immaniter*) și obișnuiți să se îmbogățească prin jefuirea alor noștri (*rapinis ... nostrorum*)”; XXIV, 2, 4: Malechus Podosaces, *phylarchus Saracenorum Assanitarum* („șeful de trib al saracenilor assaniți”) (PLRE, vol. I, p. 709: *Podosaces*), era „un faimos tâlhar (*famosi nominis latro*), care de multe ori a trecut în ținuturile noastre după jaf (*omni saevitia per nostros limites diu grassatus*)”; XXVIII, 5, 6: saxonii sunt o „mulțime gata de moarte” (*ad mortem destinatae plebi*); 5, 8: „cerbicia alamannilor și a regelui lor Macrianus (*Alamannorum et Macriani regis fastus*), care, fără măsură și fără sfârșit (*sine fine vel modo*), pricinuia Imperiului Roman atâta neliniște (*irrequietis motibus*)”; 5, 9: alamannii sunt o „națiune sălbatică” (*immanis ... natio*); burgunzii sunt „un neam războinic” (*bellicosos*); XXIX, 5, 26: mazacii din nordul Africii sunt un „neam războinic și dărz” (*bellicosum genus et durum*); XXX, 3, 6: Macrianus, regele alamann – *turbarum rex artifex*.

²³⁵ XIV: saracenii erau o „nație primejdioasă” (*natione pernicioasa*) (4, 7), devastând „orice puteau găsi” „asemenia uliilor răpitori” (*milvorum rapacies similes*) (4, 1); XVI: alamannii, asemenea „fiarelor (*bestiae*) obișnuite să trăiască din pradă pe seama neglijenței păstorilor”, după ce consumau ce răpiseră, „siliți de foame (*fame urgente*)”, plecau după jaf (*praedas*) (5, 17); urlând sălbatic și lugubru (*ferum ululantes et lugubre*) (11, 8), „strigând înfiorător” (*frendentes immania*) (12, 36), „cu

de altă parte, autorul nostru admite că declanșarea violențelor de război este indisolubil legată de riposta îndreptățită a imperiului față de contestarea suveranității sale (*dissensio, rebellio, perduellio*)²³⁶, dar, în același timp, recunoaște o anumită responsabilitate și părții romane, manifestată fie sub forma abuzurilor armatei (*voraces militarium*)²³⁷, a indisciplinei acesteia (*intemperantia militis*)²³⁸ sau a combativității ei lamentabile²³⁹, fie prin săvârșirea unor gesturi discutabile, chiar condamnabile prin atrocitatea lor²⁴⁰,

părul vâlvoi (*comae fluentes*), răspândeau groază mai mare decât de obicei (*ultra solitum saevientium ... horrebant*) și furia le strălucea în ochi (*elucebat ... ex oculis furor*)” (12, 36); ei luptă ca niște turbați (*furoris*) (12, 46); XXVIII, 5, 6: saxonii urlă lugubru; 5, 9: alamannii – „această națiune sălbatică din leagăn” (*immanis natio ab incunabulis primis*); XXVIII, 6, 4: austorianii erau „ca niște fiare turbate” (*ferarum similes rabie*); 6, 13: ei „s-au repezit ca niște păsări de pradă sălbatice (*ut rapaces alites advolarunt*) stârmit și mai mult de atracția sângelui (*irritamento sanguinis atrocis effratae*)” (6, 13) (*Comm.* XXVIII, p. 275–276); XXIX, 5, 39: în furia lor (*furientium*), barbarii nord-africani urlau sălbatic; XXXI: romanii se temeau de goți și de conducătorii lor sălbatici (*male sanos eorum ductores*) „ca de niște fiare înfuriate” (*ut rabidas feras*) (7, 9); goții sunt ca niște bestii scăpate din cușcă (*velut diffractis caveis bestiae*) (8, 9); sunt ca fiarele (*ut ferae*) (9, 1); a doua zi după Hadrianopolis, erau „ca niște fiare a căror bestialitate e ațâțată și mai mult de mirosul sângelui” (*ut bestiae sanguinis irritamento atrocis effratae*) (15, 2); sunt niște barbari turbați (*furientium*) (15, 14).

²³⁶ XXVIII, 3, 2: în 367, în Britannia, Theodosius „a împrăștiat sau pus pe fugă felurite neamuri pe care îndrăzneala hrănită de lipsa sancțiunilor meritate le înflăcăra să atace rânduilele romane” (*fusus variis gentibus et fugatis, quas insolentia nutriende securitate, aggredi Romanas res inflammabat*); XXIX, 5, 3: în 370, pentru a nu fi „condamnat la moarte ca răzvrătit și primejdios” (*ut perniciosus et contumax condemnatus occideretur*), prințul maur Firmus „s-a declarat independent de jurisdicția romană” (*ab imperii ditione descivit*) (vezi și 5, 8: *ad id rupisse, quod norat scelestum*); Symm., *Ep.* I, 64, 1, o numește *rebellio barbarica* (despre ea, vezi și Zosimus, IV, 16, 3; Orosius, VII, 33, 5; Pseudo-Aurelius Victor, *Epitome de Caesaribus*, XLV, 7) (*Comm.* XXIX, p. 150–151, 157); Firmus e numit *hostis* (XXIX, 5, 4; 5, 7), *rebellis* (XXIX, 5, 20), *quietis publicae turbatus* (XXIX, 5, 21), *perduellus* (XXIX, 5, 36; 5, 52; 5, 55), *temerator quietis* (XXIX, 5, 43), *otii turbator* (XXIX, 5, 45), *latro funereus* (XXIX, 5, 46) (vezi și *Comm.* XXIX, p. 179). Firmus nu a intenționat să uzurpe tronul, deși i s-a pus un *torques* drept diademă (XXIX, 5, 20) (*Comm.* XXIX, p. 180–181); XXXI, 10, 3.

²³⁷ Ammianus dă drept cauză a răscalei lui Firmus (vezi nota anterioară) și a răzvrătirii (*dissensio*) neamurilor maure *voraces militarium* – „abuzurile armatei” (XXX, 7, 10; *Comm.* XXX, p. 161); în același sens, vezi și XXVII, 9, 1: abuzurile lui Romanus, *comes Africae* (PLRE, vol. I, p. 768: *Romanus 3*) (364 – cca 373) (*Comm.* XXVII, p. 204–205); XXIX, 5, 8 (*Comm.* XXIX, p. 165); XXX, 9, 1 (*Comm.* XXX, p. 186–187).

²³⁸ XXIV, 3, 6; XXIX, 4, 6: nestăpânirea soldaților (*intemperantia militis*) „a pricinuit adesea grave pierderi statului roman” (*quae dispendiis gravibus saepe rem Romanam afflixit*).

²³⁹ XX, 11, 5: aceasta ar fi dus, după Ursulus, *comes largitionum*, la „dezastrul groaznic” (*miseranda ... clades*) al cetății Amida (vezi *supra*); XXIV, 5, 10.

²⁴⁰ De exemplu, „uciderea nelegiuită” (*occiso per scelus*), în 374, a regelui cvad Gabinius (XXIX, 6, 5; XXX, 1, 1) (despre acest episod, vezi și *infra*); a fost o atrocitate (*atrox*) (XXIX, 6, 6) care a declanșat „nenorocirile” (*mala*) în Illyricum (XXIX, 6, 9): „înfuriați de moarte regelui”, cvazii, ajutați apoi de sarmați, au trimis cete devastatoare peste Dunăre, ucigând țărani, luând pradă „bărbați, femei și turme de vite”, incendiind locuințele (XXIX, 6, 6–8) (*Comm.* XXIX, p. 231–236). Un act asemănător „de mare atrocitate” (*atrocius*) era să se petreacă în 376 la Marcianopolis: intenția de a asasina la un banchet pe conducătorii thervingi Alavivus și Fritigernus (PLRE, vol. I, p. 32 (*Alavivus*), 374 (*Fritigern*)), după ce le fuseseră ucise gărzile de onoare și pază (XXXI, 5, 5–6); urmarea a fost că s-a aprins „focul războiului” (*incitamenta diversa bellorum*) (XXXI, 5, 7): goții s-au dat la violențe, prădând și incendiind fermele (*pilandando villas et incendendo*) și pricinuinând „mari dezastre” (*vastis ... claudibus*) oriunde ajungeau (XXXI, 5, 8) (despre acest episod, vezi Alessandro Barbero, *op. cit.*, p. 69–71).

fie prin cupiditate²⁴¹, fie prin nerespectarea unor angajamente²⁴², fie prin întreprinderea unor acțiuni ostentativ dușmănoase²⁴³.

Având ca fundament motivațiile și factorii tocmai amintiți, pe diverse sectoare ale frontierelor romane, în provincii sau pe teritoriul barbar, în contextul diferitelor forme de agresivitate belicoasă (incursiuni²⁴⁴, expediții rapide de pradă (*discursiones rapidae*²⁴⁵; *raptus proclivia*²⁴⁶; *tempestiva furta*²⁴⁷ etc.)²⁴⁸, hărțuiri²⁴⁹,

²⁴¹ Așa cum s-a întâmplat în cazul thervingilor trecuți la sud de Dunăre în 376: *aviditas materia malorum omnium fuit*, scrie Ammianus (XXXI, 4, 10), anume meschinăria de care au dat dovadă „odioșii comandanți” (*duces invisissimi*) romani în soluționarea lipsei de alimente a noilor veniți (XXXI, 4, 10–11); „înșelați de prefăcătoria conducătorilor noștri (*ducum dissimulatione perniciose*)...”, dându-și seama că sunt tratați inuman, au început să murmure și să amenințe că se vor răzvrăti împotriva celor care cu perfidie îi aduseseră într-o astfel de stare (*ad perfidiam instantium malorum subsidium verti mussabant*)” (XXXI, 5, 1).

²⁴² Așa cum s-a întâmplat în 370: angajați de Valentinianus pentru a lupta împotriva alamannilor conduși de regele Macrianus, burgunzii – „un neam războinic” (*bellicosos*) – și-au văzut înșelate așteptările din partea împăratului, care promisese că va trece Rinul și va lupta alături de ei; au plecat „mâhniți și indignați” (*maesti ... et indignati*), „iar regii lor, înfuriați că au fost tratați necinstit, au ucis toți prizonierii și s-au întors în ținuturile lor natale” (XXVIII, 5, 8–13) (*Comm.* XXVIII, p. XX–XXI, XXVIII, 240–249).

²⁴³ Un exemplu, în acest sens, îl reprezintă intenția lui Valentinianus de a construi în 369, „în mare grabă” (*raptim*), „dincolo de Rin”, „în muntele Pirus”, „pe teritoriul barbar” (*trans Rhenum, in monte Piri, qui barbaricus locus est*), o „fortificație” (*munimentum*) care să completeze apărarea frontierei Galliei (XXVIII, 2, 6); alamannii au solicitat „în genunchi” (*flexis poplitibus supplicabant*) stoparea acestei acțiuni contrare tratatelor (XXVIII, 2, 7); fiind refuzați, au atacat și măcelărit pe soldații romani care lucrau la punerea fundațiilor și pe cei doi șefi de șantier (XXVIII, 2, 8); „nici măcar pentru a povesti ce s-a întâmplat n-a mai rămas vreunul, în afară de Syagrius (PLRE, vol. I, p. 862: *Flavius Syagrius* 3). Toți au pierit (*deletis omnibus*)...” – conchide Ammianus (XXVIII, 2, 9) (despre acest episod, vezi și *Comm.* XXVIII, p. XX, 119, 129–136; Stefano Bocci, *Ammiano Marcellino XXVIII e XXIX*, p. 105–166; Georgios Kalafikis, *Ammianus Marcellinus on the Military Strategy of the Emperor Valentinianus (364–375 AD): General Principles and Implementation*, în „Byzantiaka”, 31, 2014, p. 26–30). O situație similară s-a petrecut în 373/374: cvazii, împreună cu sarmații, au năvălit și devastat Illyricum având ca „motiv just de nemulțumire” (*ratio iusta querellarum*) (XXIX, 6, 1) „dorința onorabilă, dar împinsă la exces” (*studio ... glorioso quidem sed nimio*) a lui Valentinianus de a fortifica granița de la Dunărea Mijlocie construind întărituri de apărare (*praesidiaria castra*) chiar dincolo de fluviu (*trans flumen Histrum*), „pe înșeși teritoriile cvazilor, ca și cum acestea ar fi fost sub jurisdicție romană” (*in ipsis Quadorum terris quasi Romano iuri iam vindicatis*) (XXIX, 6, 2); întreruptă o vreme de soliile și protestele localnicilor (XXXIX, 6, 2; 6, 4), intenția principelui a fost dusă la capăt de Marcellianus, noul *dux Valeriae* (XXIX, 3–4) (despre acest episod vezi *Comm.* XXIX, p. XV–XVIII, 221–230; Georgios Kalafikis, *op. cit.*, p. 33, 42; despre politica defensivă a lui Valentinianus în zona Dunării Mijlocii, vezi Marjeta Šašel Kos, *The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia – A Reminiscence of Marcus Aurelius?*, în *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*, ed. Rajko Bratož, Ljubljana, 1996, p. 165–170).

²⁴⁴ XIV, 3, 1: *incursare Mesopotamiam*; 4, 1: *ultra citroque discursantes* („incursiuni încoace și încolo”); 10, 1: *incursiuni dese (crebris excursibus)* ale alamannilor conduși de regii Gundomadus și Vadomarius în teritoriile limitrofe gallilor (*confines limitibus terrae Gallorum*); XV, 4, 1: *collimitia saepe Romana latius irrumpentibus* („prin incursiuni dese pătrundeau adânc în teritoriul roman”); XXVII, 10, 4: *hostiles ... discursus*; 10, 5: *gentis motus ... perfidi*; XXXI, 5, 17 etc.

²⁴⁵ XV, 4, 11: *sed discursionibus rapidis*.

²⁴⁶ XXIX, 6, 1: cvazii au făcut incursiuni de jaf (*raptim proclivia*) și multe acte de cruzime prin expediții repezi (*cruenta complura per celeres acta*) etc.

²⁴⁷ XVI, 11, 4: *ad tempestiva furta*.

²⁴⁸ XV, 13, 4: *per praedatorios globos*; XVI, 9, 1: *per concursatorias pugnas*; XVII, 13, 27: sarmații erau obișnuiți cu jafuri pe ascuns (*latrocinii assuetus occultis*); XX, 10, 2; XXVII, 1, 1: alamannii s-au repezit după pradă (*multitudo licentius vagabatur*); 10, 1–2: un prinț alamann pe nume Rando (PLRE, vol. I, p. 762: *Rando*; *Comm.* XXVII, p. 225) a pornit pentru pradă (*ad latrocinandum*) în Mogontiacum; XXVIII, 6, 2 etc.

²⁴⁹ XIV, 3, 2; XXV, 6, 11 etc.

confruntări directe (*proelia, bella*)²⁵⁰, asedii (*obsidiones*)²⁵¹ ș.a.), s-au produs o serie de violențe, unele descrise mai detaliat, altele doar semnalate de Ammianus²⁵², pe care, după natura, amploarea și complexitatea lor, le putem sistematiza astfel:

1) violențe de natură economică (distrugere economică, sărăcire) (*inopia, ruina*)²⁵³: devastări, pustiiri (*vastitates*)²⁵⁴, distrugeri de bunuri civile și militare²⁵⁵;

²⁵⁰ XV, 4, 1; XX, 1, 1 etc.

²⁵¹ XV, 8, 19; XVII, 6, 1; XIX, 1–9; XX, 6, 7; XXIV, 2, 9–22; 4, 6–26; 5, 7–11; XXVII, 12, 5–12; XXVIII, 6, 15; XXIX, 6, 1; XXXI, 6, 3–4; 10, 13–14; 15, 3–15; 16, 5–7.

²⁵² Vezi și Brent D. Shaw, *War and Violence*, în *Interpreting Late Antiquity. Essays on the Postclassical World*, ed. G.W. Bowersock, Peter Brown, Oleg Grabar, Cambridge (Mass.), London, 2001, p. 130–169, cu numeroase trimiteri la pasaje din Ammianus care relatează bătălii, asedii etc.

²⁵³ XVI, 4, 4: din cauza atâtor devastări (*saepe vastitate*), ținuturile gallice erau aduse în ultimul hal de sărăcie (*ultima inopia*), oferind puține mijloace de aprovizionare; XXIII, 5, 2: perșii făceau mari pagube provinciilor (*magnis provinciarum damnis*); 5, 18; XXV, 4, 24: *provinciae gravibus inpensis exhaustae*; XXVI, 5, 6: „statul roman a suferit mari pierderi” (*dispendiis gravibus rem Romanam afflixit*); XXVII, 8, 1–10; 9, 2: *lacrimosa dispendia*; XXVIII, 6, 7: *lacrimosas provinciae ruinas*; 6, 19: „jalnicele devastări ale provinciei” (*luctuosis provinciae cineribus*) etc.

²⁵⁴ XIV, 3, 2: *fulminis modo cuncta vastarat*; 4, 1: saraceni devastau (*vastabant*); 10, 1: alamannii conduși de regii Gundomadus și Vadomarius, prin incursiuni dese, devastau teritoriile limitrofe gallilor (*crebris excursibus vastabantur confines limitibus terrae Gallorum*); 10, 7; 11, 9: *Galliarum vastitas*; XV, 8, 1: *ad internecionem barbaris vastantibus universa* („barbarii care năvălesc și devastează totul”); 8, 6; 13, 4: perșii pătrund în Armenia sau Mesopotamia prin cete de jefuitori (*per praedatorios globos*); XVI, 4, 4: *saepe vastitate* („atâtea devastări”); 5, 16; 11, 4; 11, 10; 12, 5; XVII, 2, 1: francii „devastau regiunile lipsite de apă-rare” (*vacua praesidiis loca vastandes*); 6, 1: iuthungii „devastau și produceau tulburări în Raetia” (*Raetias turbulente vastabant*); 9, 2: *in vastandis provinciis* („în devastarea provinciilor”); 12, 6: „iureșul oastei (*militaris turbo*) devasta (*vastabat*) avutul barbar (*opes barbaras*), arzând și răpind tot ce întâlnea”; 13, 27: sarmații devastau ținuturile de la hotarele Illyricului (*vastabat extima limitum*); XIX, 2, 1: perșii devastau ogoarele (*agros cultos ... vastarent*) din vecinătatea Amidei; 11, 1: sarmații limiganți au ocupat regiunile din apropierea granițelor (*regiones confines limitibus occupase*) și le prădau cu toată îndrăzneala; 11, 4: ei plănuiau să devasteze (*vastandas*) Valeria; XX, 1, 1: în 360, în Britannia, „neamurile feroce ale scottilor și pictilor” (*Scottorum Pictorumque gentium ferarum*) devastau ținuturile de la hotare (*loca limitibus vicina vastarent*); 10, 2; XXI, 3, 1: alamannii lui Vadomarius „jefuiesc ținuturile de la frontiera Raetiei” (*vastare confines Raetiis tractus*); XXII, 12, 1: timp de 60 de ani, în Orient, perșii au pustiit totul; XXIV, 3, 5; 7, 2; 8, 4; XXV, 4, 23–26 (vezi și *Comm. XXV*, p. 162–168); XXVI, 4, 5; XXVII, 8, 5; 8, 7; 12, 11; XXVIII, 6, 6: „nenorociții cetățeni” (*miserandi civibus*) din Leptis suferiseră devastări (*vastationes*); XXIX, 5, 3 (*ad vastandum*); 5, 18; 6, 6: *Quados et gentes circumsitas efferavit, regisque flentes interitum, in unum coactas misere vastatorias manus*; XXX, 3, 1; 9, 1: *vastitas emersit Illyrici*; XXXI, 6, 4–7: devastarea Thraciei de către goți; 7, 4; 8, 6; 9, 3; 10, 21; 16, 1; 16, 3: goții „au devastat până la pustiire (*extremam vastare penuriam*) ținuturile vecine” cu Perinthos, „iar pe locuitori i-au ucis ori i-au luat robi” (*cultoribus caesis aut captis*).

²⁵⁵ XV, 8, 19: Colonia Agrippinensis, *pertinaci barbarorum obsidione reserata magnis viribus et deletam* („a fost cucerită și distrusă de barbari, după un prelungit asediu”); XVI, 9, 1: fortificații de pe malul râului Mosa „ruinate de atacurile barbare” (*subversa dudum obstinatione barbarica*); 11, 5; 11, 11; 12, 5; XVII, 1, 11; 12, 4; 13, 13; XXIII, 5, 18: printre motivațiile expediției lui Iulianus din Persia erau și „dezastrele orașelor noastre subjugate (*miseranda recens captarum urbium*), marile pagube suferite (*damnorum magnitudines*) și pierderea fortificațiilor (*castrorumque amissiones*)”; XXIV, 4, 30: în 363, Maiozamalcha, „cetate mare și populată, cucerită prin vitejia armatei romane, a fost transformată în ruine și cenușă” (*civitas ampla et populosa virtute roboris excisa Romani, in pulverem concidit et ruinas*); XXV, 4, 24: *munimenta ... diruta*; XXVII, 9, 1; XXIX, 5, 17; 5, 18; 5, 25: în 374, Theodosius a făcut una cu pământul zidurile (*moenibus ... complanatis*) unui *fundus* numit Gaionas; 6, 1.

*incendieri (incendia)*²⁵⁶; *jafuri (rapina, raptus, latrocinia, praedae, direptio, spolia)*²⁵⁷;

2) violențe fizice: ucideri (masacrări, măceluri) (caedes, strages etc.)²⁵⁸

²⁵⁶ XV, 5, 2; XVI, 11, 4; 12, 61: *cineribus Galliarum insultans*; XVII, 1, 4–5; 10, 6; 12, 6; 13, 16: *lares incensos*; XVIII, 2, 19; 7, 3: incendiarea tuturor câmpurilor (*super his campos omnes incendi*), „pentru a împiedica aprovizionarea dușmanului”; 7, 4; XIX, 6, 2; XXIV, 1, 8; 1, 14: trecând în Persia, Iulianus a dispus să fie incendiate hambarele, colibele și ogoarele dușmane, bogate în recolte (*hostiles tamen agros omni frugum genere divites, cum segetibus et tuguriis inflammari permisit*); 2, 2; 2, 3; 2, 22; 3, 3; 4, 1; 5, 11; 7, 7; 8, 2; XXV, 1, 4; XXVII, 8, 5; 10, 7; 12, 12; XXVIII, 6, 4: *incensa*; 6, 6: „nenorocirii cetățeni” (*miserandi civibus*) din Leptis suferiseră incendii (*incendia*); XXIX, 4, 5–6; 5, 12; 5, 13; 5, 18; 6, 8: *villarum cineribus exustarum* („transformând casele în cenușă”); XXX: în vara lui 375 (*Comm. XXX*, p. XIV–XV), Valentinianus a trimis pe Merobaudes (PLRE, vol. I, p. 598: *Flavius Merobaudes* 2; *Comm. XXX*, p. 126) să jefuiască și să incendieze „districtele barbare” (*ad vastandos cremandosque barbaricos pagos*) (5, 13), iar apoi, de la Aquincum, el însuși a trecut în ținuturile acestora și „a măcelărit populația de toate vârstele (*iugulataque aetate promiscua*) pe care a întâlnit-o, a dat foc locuințelor (*tectis combustis*)” (5, 14); XXXI, 2, 1: *incendia*; 5, 8: thervingii jefuiesc și incendiază fermele (*piland villa et incendendo*) și fac mari dezastre (*vastis cladibus*); 5, 16; 6, 7; 8, 6; 12, 13; 16, 1: *miscentes ... et incendiis*.

²⁵⁷ XV, 5, 2: *rapinas*; XVI, 5, 17; 9, 1; 11, 4; 11, 6; 11, 9; 11, 15; 12, 52; XVII, 1, 7: soldații romani jefuiau fermele cu vite și cereale ale alamannilor; 10, 6; 10, 10: regii alamannilor sunt obișnuți să se îmbogățească „prin jefuirea alor noștri” (*rapinis ... nostrorum*); 12, 6; 13, 27; XVIII, 10, 2; XIX, 2, 8; 9, 1–2; XX, 4, 1: orașe gallice jefuite și nimicite de barbari (*direpta a barbaris et excisa*); 7, 15; XXI, 3, 1; 4, 8; XXII, 12, 1: *direptio*; XXIV, 4, 9; 7, 3; XXV, 2, 4; 4, 24: *urbes excisae, rapta munimenta*; XXVII, 2, 2; 8, 5; 8, 7: XXVII, 8, 7: scottii luau turme de vite și prăzi din Britannia; 9, 1; 10, 2; 12, 1: la începutul domniei, Sapor al Persiei era atras de „plăcerea jafurilor” (*dulcedini rapinarum*); XXVIII, 6, 2; 6, 4; 6, 10; 10, 2; XXIX, 4, 5; 5, 12; 5, 27; 6, 6: cvazii au luat ca pradă o mulțime de vite; 6, 8: cvazii și sarmații – „neamuri pricepute la jafuri și tâlhării (*ad raptus et latrocinia gentes aptissimae*)”, pustiau ținuturi întinse și luau pradă bărbați, femei și turme de vite (*praedas hominum virile et muliebre secus agebant et pecorum*); 6, 12; XXX, 5, 13 (vezi nota anterioară); XXXI, 5, 8 (vezi *supra*); 5, 16; 6, 7–8; 7, 5–7; 8, 4; 11, 2; 11, 4: *Gothorum vastatorios cuneos*.

²⁵⁸ XV, 4, 8; 4, 12; 5, 2: „măceluri atroce” (*caedes acerbas*) în Gallia; 8, 1: *ad internecionem barbaris*; XVI, 2, 13: măcel al armatei romane în rândurile germanicilor; 11, 3; 11, 6; 12, 46; 12, 50–56; 12, 58; 12, 61; 12, 63; XVII, 1, 4; 1, 5; 10, 6; 12, 5: cei mai mulți sarmați au fost măcelăriți (*plurimis ... si quos exemit celeritas morti*); 12, 9; 13, 9–10; 13, 12–15; 13, 18; XVIII, 2, 19; 8, 12; XIX, 2, 7–10 (2, 10: *strages stragibus implicatas*); 2, 14: *nox finem caedibus fecit*; 5, 6; 5, 8; 6, 7; 6, 9; 6, 11; 6, 13; 7, 7–8; 8, 4; 9, 2; 9, 9; 11, 14–15; XX, 6, 5; 6, 7; 7, 13–15; 10, 2; XXI, 3, 3; 5, 4; XXII, 12, 1: timp de 60 de ani, în Orient, perșii au lăsat în urmă numai moarte (*caedes*); XXIV, 1, 16; 2, 3; 2, 8; 2, 13–14; 3, 1; 4, 4; 4, 9; 4, 20; 4, 23; 4, 25; 4, 28; 4, 30; 5, 5; 5, 8; 6, 5; 6, 8; 6, 15; XXV, 1, 2; 1, 5–6; 1, 16; 1, 19; 3, 12–14; 3, 24; 4, 24: „multe armate ale noastre au fost măcelărite până la nimicire” (*caesi ad internecionem exercitus nostri*); 6, 3; 6, 7; 6, 14; 7, 3; 8, 1: perșii și saracenii măcelăreau soldații romani ca pe oi (*caedebantur ut pecora*); XXVII, 2, 1–3; 2, 7: în bătălia din apropiere de Catalauni (Châlons-en-Champagne) din vara lui 366 (*Comm. XXVII*, p. XIV), au fost uciși 6.000 de alamanni și nu mai mult de 1.200 de romani; 8, 1; 8, 5; 9, 1; 10, 14–17; XXVIII, 2, 8–9; 5, 1; 5, 7: în 370, saxonii năvălitori, luați prin surprindere, au fost măcelăriți cu săbiile; „și deși un judecător drept va acuza ca perfid și josnic (*perfidum et deforme*) atacul nostru, totuși, gândindu-se mai mult, nu va socoti că este nedemn (*indigne*) faptul că ai noștri, prezentându-li-se ocazia, au dat o lovitură de moarte (*exitialem*) unei bande de tâlhari (*manum latronum*)”; 5, 11: uciderea prizonierilor de către regii burgunzi; 5, 15; 6, 2; 6, 4; 6, 10: *occisis decurionibus multis*; XXIX, 4, 4: în 371, traficanții barbari de mărfuri și sclavi (*scurrae*), potențiali informatori ai germanicilor, au fost uciși (vezi și *Comm. XXIX*, p. 141–142); 5, 12; 5, 14; 5, 25–26; 5, 30; 5, 35; 5, 37; 5, 44; 5, 51; 6, 6: cvazii au năvălit asupra țăranilor ocupați cu sesterișul, pe unii omorându-i; 6, 8: cvazii și sarmații erau „bucuroși că măcelăreau fără cruțare pe locuitori (*caesorumque incolentium exultantes aerumnis*), pe care-i atacau prin surprindere”; XXX, 5, 14: în 375, Valentinianus a pătruns în teritoriile cvazilor, „a măcelărit populația de toate vârstele (*iugulataque aetate promiscua*) pe care a întâlnit-o”; 7, 8: pe saxoni, Valentinianus „i-a ucis prin vicleșug, procedeu necinstit, dar util

de civili, militari și prizonieri; exterminare²⁵⁹; asasinarea unor conducători externi²⁶⁰;

(*malefido quidem, sed utili commento*), și le-a luat prăzile” (vezi și *Comm. XXX*, p. 160); XXXI, 5, 9; 5, 17; 6, 3; 6, 7; 7, 13–16; 8, 6; 8, 10; 9, 4; 10, 8; 10, 10: dintre cei 40.000 sau 70.000 de germani care au atacat imperiul (10, 5), n-au scăpat mai mult de 5.000; 16, 3: goții, după ce au devastat ținuturile vecine cu Perinthos, „pe locuitori i-au ucis ori i-au luat robi” (*cultoribus caesis aut captis*); 10, 14; 11, 4; 13, 1–19; 15, 4; 15, 7; 15, 10; 10, 13; 16, 3; 16, 8: auzind de soarta Thraciei după Hadrianopolis, Iulius, comandantul forțelor armate de dincolo de Taurus (*magister militum trans Taurum*) (PLRE, vol. I, p. 481: *Iulius* 2), a ordonat ca toți goții repartizați prin orașe și castre să fie adunați în suburbii sub motiv de plată a soldei și să fie uciși; „prin această măsură de precauție, îndeplinită fără zgomot și fără întârziere, provinciile orientale au fost scăpate de mari primejdii”.

²⁵⁹ XXVIII, 6, 13: în provincia Tripolis, austorianii, „după ce au ucis pe toți, în afară de cei pe care-i scăpase fuga, au luat cu ei prăzile pe care le lăseseră înainte, tăind totodată pomii și vitele”; XXIX, 5, 25: în 374, Theodosius a ucis pe toți locuitorii mauri ai unui *fundus* pe nume Gaionas (*caesis omnibus incolis*); XXX, 7, 9: dintre cei care au năvălit în Britannia (picti, attaccotti, scotti) în 367, „aproape niciun năvălitor n-a mai putut scăpa cu viață” (*nullo poene redire permissio grassatorum ad sua*) în urma campaniilor lui Theodosius cel Bătrân din 368–369 (*Comm. XXX*, p. 160); XXXI, 10, 11: în 377–378, Gratianus a avut intenția de a extermina neamul alamannilor lentiensi – „neam perfid și dornic de tulburări” (*malefida et turbarum avida gens*).

²⁶⁰ Despre acest aspect al diplomației romane în Antichitatea târzie, vezi A.D. Lee, *Abduction and Assassination: The Clandestine Face of Roman Diplomacy in Late Antiquity*, în „The International History Review”, 31, 2009, 1, p. 1–23 (<http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07075332.2009.9641146>). Ammianus menționează câteva cazuri: 1) În timpul campaniei împotriva alamannilor din 359, regele Hortarius (vezi *supra*), *rex foederatus* al romanilor și *amicus* cu vecinii săi, a invitat la un banchet *reges omnes et regales et regulos*, cu scopul, foarte probabil, al uciderei lor de către romani; au reușit să scape datorită întinericului și cailor, fiind uciși doar sclavii (*servi*) și însoțitorii (*lixae*) (XVIII, 2, 13) (A.D. Lee, *op. cit.*, p. 5). 2) În aprilie/mai 368, Valentinianus „a suprimat pe ascuns, neputând altfel (*clam, quia non potuit aperte, confodit*), pe Vithicabius, fiul lui Vadomarius și rege al alamannilor, un tânăr care, deși abia începuse să-i crească barba, își agita conaționalii la tulburări și războaie (*ad tumultus cientem et bella*)” (XXX, 7, 7); uciderea lui s-a făcut prin intermediul unui asasin (*interfector*), respectiv unul dintre sclavii regelui (XXVII, 10, 4) (vezi detaliat în XXVII, 10, 3–4; vezi și PLRE, vol. I, p. 971: *Vithicabius*; A.D. Lee, *op. cit.*, p. 6, 14, 16; *Comm. XXVII*, p. 228; *Comm. XXX*, p. 159). 3) Cum am amintit deja mai sus, în 374, la un banchet, Marcellianus, *dux Valeriae* (PLRE, vol. I, p. 543–544: *Marcellianus* 2; *Comm. XXIX*, p. 228–229; *Comm. XXX*, p. 3), „violând sfîntenia datoriei de ospitalitate” (*hospitalis officii sanctitate nefarie violata*), a pus la cale „uciderea nelegiuită” (*occiso per scelus*) a regelui cavad Gabinius (XXIX, 6, 5–6; XXX, 1, 1; 5, 3; PLRE, vol. I, p. 377: *Gabinius*; A.D. Lee, *op. cit.*, p. 7, 15, 16; *Comm. XXIX*, p. XVI–XVIII, 230–231; *Comm. XXX*, p. 22, 108). 4) „Foarte probabil” în 375 (*Comm. XXX*, p. XIII), în Orient s-a produs „o altă crimă oribilă și anume asasinarea în condiții asemănătoare [cu cea a lui Gabinius, n.n.] a lui Papa, regele armenilor” (*dirum in Oriente committitur facinus Papa Armeniorum rege clandestinis insidiis obtruncato*) (XXX, 1, 1) prin străduințele lui Traianus, *comes rei militaris* în Armenia (întregul episod este descris în XXX, 1, 18–23); „unii – conchide Ammianus – căutau să scuze această crimă rușinoasă (*inusitatum facinus*), înfăptuită de curând, dând ca exemplu cazul lui Sertorius. Dar asemenea lingușitori ai împăratului (*adulatoribus forsitan ignorantibus*) poate nu știau că, precum afirmă Demosthenes, veșnică podoabă a Greciei, niciodată nu se spală cu asemănarea (*numquam similitudine*) și nepedepsirea altei crime (*aut impunitate alterius criminis diluitur id*) ceea ce se dovedește a fi fost împotriva dreptății (*quod contra ac liceat arguitur factum*)” (XXX, 1, 23) (vezi și PLRE, vol. I, p. 665–666 (*Papa*), 921–922 (*Traianus* 2); A.D. Lee, *op. cit.*, p. 7–8, 16–17; *Comm. XXIX*, p. 3–5; *Comm. XXX*, p. 21–29; Isabel Moreno Ferrero, *History, Rhetoric and the Fictionalization of History*, p. 29–49; Jan Willem Drijvers, *Ammianus Marcellinus, King Pap and the Dominance over Armenia*, în *Diwan. Studies in the History and Culture of the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean. Untersuchungen zu Geschichte und Kultur des Nahen Ostens und des östlichen Mittelmeerraumes im Altertum. Festschrift für Josef Wiesehöfer zum 65. Geburtstag*, ed. Carsten Binder, Henning Börm, Andreas Luther, vol. I, Duisburg, 2016, p. 571–590 – <https://www.academia.edu/21515509/>). 5) Încercarea de asasinare la un banchet a

răniri (mutilări)²⁶¹; răpiri²⁶²; loviri²⁶³; violuri²⁶⁴; tortura²⁶⁵; punerea în lanțuri²⁶⁶; legarea cu mâinile la spate²⁶⁷; decapitarea²⁶⁸; arderea de viu²⁶⁹; crucificarea (spânzurarea) (*suffixum patibulo*)²⁷⁰; luarea în captivitate²⁷¹; batjocorirea cadavrelor²⁷²;

conducătorilor thervingi Alavivus și Fritigernus în 376 (XXXI, 5, 5–6) (vezi *supra* și, de asemenea, A.D. Lee, *op. cit.*, p. 8).

²⁶¹ XVI, 12, 46; 12, 48; 12, 52–53; XVII, 13, 10; XVIII, 8, 11; 8, 14; XIX, 2, 7–9; 2, 13; 2, 15; 5, 6; 6, 2; 6, 8–9; 6, 11; 7, 7; XX, 6, 5; 7, 6; 7, 11: mulțimea celor căzuți de răni mortale (*confixi mortiferis vulneribus plurimi*); XXIV, 2, 1; 4, 25; 5, 6; 6, 13; XXV, 1, 2–3; 6, 7; XXVII, 2, 7: în bătălia din apropiere de Catalauni (Châlons-en-Champagne) din vara lui 366 (*Comm.* XXVII, p. XIV), au fost răniți 4.000 de alamanni și numai 200 de romani; XXVIII, 5, 2; XXIX, 5, 12; 5, 41–42; 13, 4; XXXI, 13, 11; 13, 12; 15, 1; 15, 7; 16, 1.

²⁶² Despre acest aspect al politicii externe romane în Antichitatea târzie, vezi A.D. Lee, *op. cit.* Ammianus menționează două cazuri: 1) Vadamarius, regele alamannilor, a fost capturat în 361 la un banchet de către *notarius* Philagrius, fiind apoi trimis de Iulianus în Hispania (XXI, 4, 1–6; XXIX, 4, 2; PLRE, vol. I, p. 691 (*Philagrius* 2), 928 (*Vadamarius*); *Comm.* XXIX, p. 138; David Woods, *Ammianus Marcellinus and the rex Alamannorum Vadamarius*, în „Mnemosyne”, LIII, 2000, 6, p. 690–710; Begoña Enjuto Sánchez, *Reflexiones sobre el episodio de Vadamarius y su envío a Hispania*, în „Hispania antiqua: revista de historia antigua”, 27, 2003, p. 245–262; A.D. Lee, *op. cit.*, p. 6; Francisco Javier Guzmán Armario, *Soldado y Griego*, p. 48, 130, 256). 2) Valentinianus a încercat să-l răpească pe Macrianus, regele alamannilor bucinobanți, foarte temut (*rex terribilis*) (XXIX, 4, 2–6; XXX, 7, 1) (vezi și XXVIII, 5, 8; XXX, 3, 3–7; PLRE, vol. I, p. 527–528: *Macrianus I*; A.D. Lee, *op. cit.*, p. 6–7, 14; *Comm.* XXVIII, p. 241–242; *Comm.* XXIX, p. 138–145; *Comm.* XXX, p. 52–57, 162; Francisco Javier Guzmán Armario, *Soldado y Griego*, p. 150); XXXI, 6, 7.

²⁶³ XVI, 12, 54; XIX, 2, 13 etc.

²⁶⁴ XXXI, 8, 7–8.

²⁶⁵ XXXI, 15, 9.

²⁶⁶ XVI, 12, 60; XVII, 8, 5; XXVII, 12, 3; XXVIII, 6, 14.

²⁶⁷ XVI, 1, 5; XIX, 9, 2; XX, 6, 9.

²⁶⁸ XXIX, 5, 42 (vezi și *infra*); XXXI, 15, 9.

²⁶⁹ XXIV, 5, 4: în 363, la Coche, Nabdates, șeful garnizoanei cetății persane Maiozamalcha (vezi 4, 26), „a fost ars de viu” (*vivus exustus est*), deoarece, deși promisese că va preda cetatea, a luptat „cu cea mai mare îndârjire” împotriva romanilor și, după ce a fost iertat, „a ajuns la o asemenea insolență, încât insulta pe Hormisdas [prinț persan aliat al romanilor; vezi *infra*, n.n.] în toate felurile”; XXVIII, 6, 3: prin 363–364, „un oarecare Stachao” din neamul austorianilor, aflat în vecinătatea provinciei Tripolis, desfășura în teritoriul roman acțiuni ilegale (*vetita legibus*), foarte probabil acțiuni de spionaj (*omnium fallaciarum via*) în favoarea tribului său; „dovedindu-se prin mărturii foarte întemeiate vinovat (*ut indicia docuere verissima*), a fost ars pe rug (*quocirca supplicio flammaram adsumptus est*)” (vezi și *Comm.* XXIX, p. XXIII, 259).

²⁷⁰ XIX, 9, 2: după cucerirea Amidei în 359, perșii au spânzurat (*patibulis scelestis suffixis*) pe *comes* Aelianus (PLRE, vol. I, p. 17–18: *Aelianus* 4) și tribunii prin a căror vitejie fortificațiile romane au rezistat atât de mult; XX, 7, 18: în 360, regele Sapor amenința pe apărătorii fortificației Virta „cu moartea pe cruce” (*poenas cruciabiles minitans*); XXIV, 5, 3: *corpora vidit suffixa patibulis multa*; XXVII, 2, 9: în vara lui 366, ascarii (trupe specializate în trecerea râurilor pe burdufuri) au spânzurat un rege alamann anonim; „această crimă atroce (*facinus atrox*) a fost săvârșită sub presiunea militarilor înfuriați (*militari impetu*)” (vezi și PLRE, vol. I, p. 1035: *Anonymus* 215; *Comm.* XXVII, p. XIV, 28–29).

²⁷¹ XV, 8, 1; 2, 13; XVI, 9, 1; 11, 9; 11, 14; XVII, 1, 2; 10, 5; 12, 16; 13, 12; 13, 16; XVIII, 2, 19; XIX, 6, 1–2; 9, 1; 9, 9; XX, 6, 7; 7, 4; 7, 15; 10, 2; XXIV, 8, 1–2; 4, 26–27; XXV, 1, 8; 4, 24: „unități întregi au căzut prizoniere” (*capti militares aliquotiens numeri*); 8, 1; XXVII, 2, 2; 5, 4; 8, 5; 10, 2; 12, 12; XXVIII, 5, 13; 5, 15; 6, 4; XXIX, 5, 12; 5, 16; 5, 35; 5, 41; 5, 50; 6, 6; 6, 7; 6, 13; XXXI, 8, 7–8; 11, 3; 16, 3.

²⁷² XXIX, 5, 42: capul despărțit de trup (*caput tamen eius avulsus residuo integro corpore*) al lui Mazuca, fratele lui Firmus (PLRE, vol. I, p. 591: *Mazuca*; despre Firmus, vezi *supra*), a fost trimis în Caesarea *Mauretaniae*, „spre marea bucurie a celor ce-l priveau” (*cum magno visentium gaudio*) (vezi și *Comm.* XXIX, p. 203); XXXI, 6, 7: goții „au târât cadavrele fiilor – copii, tineri sau maturi – peste cele ale părinților”.

3) **autovolență**: *sinucideri*²⁷³;

4) **violente verbale**: *amenințări*²⁷⁴; *jigniri* (*convicia*; *probra*; *cavillationes*) cu scop provocator²⁷⁵; *vociferări ale soldaților*²⁷⁶;

5) **violente psihice**: *groază* (*terror*)²⁷⁷; *panică* (*formido*)²⁷⁸; *frică/teamă* (*metus*, *timor*)²⁷⁹; *spaimă* (*pavor*)²⁸⁰; *jale/durere* (*luctus*, *dolor* etc.)²⁸¹; *neliniște*²⁸².

CONCLUZII

Ammianus nu a fost doar contemporan cu cei care, asemenea amicului lui Augustinus, Alypius, se îmbătau cu plăcerea sângeroasă (*cruenta voluptate*)²⁸³, ci și

²⁷³ XXIV, 4, 25: în 363, după cucerirea cetății Maiozamalcha, o parte dintre asediați s-au aruncat de pe ziduri.

²⁷⁴ XIX, 6, 3: la asediul Amidei din 359, soldații proferează amenințări cu moartea la adresa tribunilor și a altor superiori, pentru a fi lăsați să lupte; XXIV, 2, 9.

²⁷⁵ XVI, 11, 8: alamanii îi insultau pe romani și pe Iulianus Caesar (*conviciis Romanos incessebant et Caesarem*); XXIV, 2, 11: la asediul cetății Pirisabora, prințul Hormisdas, aflat în slujba romanilor (PLRE, vol. I, p. 443: *Hormisdas* 2; Laura Mecella, *Il principe Ormisda alla corte romana tra Costantino e Giuliano*, în *L'imperatore Giuliano. Realtà storica e rappresentazione*, ed. Arnaldo Marcone, Milano, 2015, p. 172–203), era apostrofat de perși astfel: *probris atque conviciis ut male fidum incessebant et desertorem*; de asemenea, între asediați și asediatori aveau loc „schimburi de cuvinte jignitoare” (*cavillationes*); 5, 4: Nabdates (vezi *supra*) îl „insulta pe Hormisdas în toate felurile” (*Ormisdam laceraret omnibus probris*); XXV, 6, 6: *verbis turpibus incessebant ut perfidos et lectissimi principis peremptores*; XXIX, 5, 47: *convicia multa* („multe insulte”) adresate de Igmazen, regele isafensilor din nordul Africii, aliatul lui Firmus (PLRE, vol. I, p. 456; *Igmazen*; *Comm.* XXIX, p. 206), lui Theodosius (vezi și *Comm.* XXIX, p. 208); XXIX, 5, 48: Firmus îl insulta pe Theodosius în fața soldaților romani, numindu-l „nemilos și cumplit și crud născocitor de torturi” (*truculentum eum adpellans et dirum, et suppliciorum saevum repertorem*); XXXI, 6, 3: „injurii și manifestări de dispreț” (*ad ultimum detestatione atque conviciis*) la adresa goților.

²⁷⁶ XXIV, 8, 2: *plebs vociferaretur imprudens*; XXV, 6, 11: *exercitus, vociferans immodeste, dari sibi copiam transeundi Tigridis flagitabat*; 6, 13: *miles conclamans magno contentionis fragore*.

²⁷⁷ XVI, 12, 36: răspândeau groază mai mare decât de obicei (*ultra solitum saevientium ... horrebant*); 12, 61: regele Chnodomarius îngrozise Gallia cu acte de cruzime (*feros lugubresque terrores*); XIX, 2, 14; 7, 6; XX, 7, 7: războiul provoacă *terror*; XXV, 1, 16; 4, 25.

²⁷⁸ XX, 1, 1: „neamurile feroce ale scottilor și pictilor” (*Scottorum Pictorumque gentium ferarum*) devastau ținuturile de la hotarele Britanniei și semănau panică (*formido*) în provincie; XXIV, 2, 3; XXVIII, 6, 10.

²⁷⁹ XVI, 2, 7: *diffusae multitudinis barbarae metu*; XVIII, 10, 2: *et productae sunt attonitae metu mulieres*; XXIV, 2, 5; 6, 15; XXV, 1, 1; 8, 4; XXVII, 10, 5; XXXI, 12, 8; 15, 1.

²⁸⁰ XVIII, 8, 14: XXVIII, 6, 15: femeile din cetatea Leptis erau pline de spaimă (*pavor*).

²⁸¹ XVII, 2, 1; 6, 2: în Raetia devastată de iuthungi, puțini au scăpat, „nu fără lacrimi și vaiete” (*non sine lacrimis et ... lamentis*); XIX, 2, 8: *nec minores in civitate* [Amida, n.n.] *luctus*; 6, 13; 5, 8; XX, 7, 8; XXIV, 4, 20; XXV, 4, 25; XXVIII, 6, 15: în cetatea Leptis răsunau plânsetele disperate ale femeilor (*funestis plangoribus resonantia feminarum*); XXXI, 15, 1.

²⁸² XXIV, 8, 1: *anxios milites*; XXVIII, 6, 10: tripolitani erau „neliniștiți și îngrijorați” (*anxiis*).

²⁸³ Augustin, *Confessiones*, VI, 8, 13; vezi și Prudentius, *Contra Symmachum*, I, 383: *sanguine pasta voluptas*; Brent D. Shaw, *Sacred Violence. African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine*, Cambridge, 2011, p. 791.

martorul unei epoci violente²⁸⁴, dominate, începând mai ales cu principatul Valentinienilor, de *horror*²⁸⁵, de o atmosferă apăsătoare, de insecuritate și suspiciune²⁸⁶, de teroare omniprezentă (*tantus universos invaserat terror*)²⁸⁷ și de suferință generalizată²⁸⁸; „toți, arată el, ne târam ca în întunecimile cimmeriene (*in Cimmeris tenebris*), tremurând ca oaspeții lui Dionysios din Syracuse ...”²⁸⁹. Împreună cu „multele și îngrozitoarele acte de cruzime (*multa cruda et immitia*), care nu pot fi cuprinse în cuvinte, nici prin numărul, nici prin diversitatea lor (*nec diversitas comprehendendi, nec numerus potest*)”²⁹⁰ petrecute mai ales în plan politico-juridic²⁹¹, cu spectacolul public funest (*funestum spectaculum*) al represiei²⁹² survenite pe

²⁸⁴ XXIX, 1, 24: „am văzut pe mulți (*vidimus multos*) duși la declarații după chinuri extraordinare (*post cruciabiles poenas*)”; vezi și David Rohrbacher, *op. cit.*, p. 41: „Ammianus’ diction and imagery provide a scathing portrait of a squalid and violent age.”

²⁸⁵ Cum a remarcat Guy Sabbah, ultima „hexadă” a operei lui Ammianus – cărțile XXVI–XXXI –, care descrie intervalul istoric dintre 364 și 378, este dominată de tema „ororii” (*horror, horrendus* etc.), inspirată de imaginea cotidiană a cruzimii întâlnită în spațiul roman, dar generată și de acțiunile împotriva barbarilor sau de incursiunile acestora în imperiu – Guy Sabbah, *Introduction*, în Ammien Marcellin, *Histoires*, vol. VI, *Livres XXIX–XXXI. Index général*, ed. Guy Sabbah, ed. a II-a, Paris, 2002, p. XXVI–XXX.

²⁸⁶ XIV, 1, 7: „Teama făcea ca până și zidurile să fie suspectate că au urechi și gură denunțătoare” (*Ideoque etiam parietes arcanorum soli conscii timebantur*); XV, 3, 6: din cauza acuzelor aduse de Mercurius, numit comite al viselor (*somniorum appellatus est comes*) (PLRE, vol. I, p. 597: *Mercurius I*), „nimeni nu mai spunea ce a visat noaptea și oamenii nu mai recunoșteau în prezența altora nici măcar că au dormit, iar cei instruiți regretau că nu s-au născut la atlantizi, unde se spune că visele erau necunoscute”.

²⁸⁷ XXIX, 2, 4 (*Comm. XXIX*, p. 80–81); vezi și XXVIII, 1, 38: „Pe astfel de căi, teroarea trecea peste orice limită” (*ob quae implacabilitate ultra apposita iam pergente*) (*Comm. XXVIII*, p. 80); XXX, 5, 3: „tuturor le era frică de el [Valentinianus, n.n.]” (*terrori cunctis erat*).

²⁸⁸ XXVI, 6, 9: „grozăviile (*lacrimosa*) care, alimentate de Petronius, au închis sub Valens multe case de săraci și de nobili (*sub Valente clausere multas paupertinas et nobiles domus*) și teama că se pot întâmpla sălbăticiii și mai mari (*impendentiumque spes atrocior*) sfredeau până în străfundul sufletelor și pe provinciali și pe militari, care toți gemeau înfrățiți de aceleași dureri (*provincialium, et militum paria gementium*), rugându-se în taină puterilor cerești (*numinis summi*) să le aducă o schimbare a stării în care se găseau” (vezi și *Comm. XXVI*, p. 140–147); 10, 9; XXIX, 2, 1: *lacrimis universa perfuderat luctuosus*.

²⁸⁹ XXIX, 2, 4; vezi și *Comm. XXIX*, p. 80–81.

²⁹⁰ XXVIII, 1, 14 (vezi și *Comm. XXVIII*, p. 33).

²⁹¹ Despre violența în registrul politico-juridic, dar și pe alte planuri, în *Res gestae* ammianice am discutat într-un alt material aflat sub tipar.

²⁹² XIX, 12, 8; XXII, 1, 2: *publica morte*; XXVI, 3, 2: *in amphitheatrali curriculo undatim coeunte aliquotiens plebe*; XXVIII, 1, 16: *publica morte*; XXIX, 1, 38; 1, 42; caracterul public al pedepselor nu era, totuși, ceva neobișnuit – vezi și *Codex Theodosianus*, I, 16, 6 (1.11.331); IX, 7, 6: *huiusmodi scelus spectante populo flammis vindicibus expiabunt*; vezi și Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XL, 4–5; Hieronymus, *Epistulae*, I, 7; Socrates, *Historia ecclesiastica*, VII, 13, 6; Sozomenos, *Historia ecclesiastica*, V, 11, 4; Denise Grodzynski, *Tortures mortelles et catégories sociales. Les summa supplicia dans le droit romain aux IIIe et IVe siècles*, în *Du châtement dans la cité*, p. 379; Christian Rheitzenstein-Ronning, *op. cit.*, p. 266, 268–278; *Comm. XXVI*, p. 66; *Comm. XXVIII*, p. 39.

fondul unor schimbări profunde petrecute în societate și mentalități²⁹³, schimbări care „brutalizau” ancheta (*cruenta quaestio*)²⁹⁴ și pedeapsa penală²⁹⁵, „spectacolul groaznic al sângelui” (*cruoris horrenda species*) produs de război²⁹⁶ întreaga imaginea

²⁹³ Amintim aici doar patru asemenea schimbări semnificative pentru augmentarea ideii de violență: **1)** instaurarea deplină a autocratismului imperial (Christopher Kelly, *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge (Mass.), London, 2004, p. 186–231), însoțit, inevitabil, de tendința către o justiție civilă excesiv de punitivă („violența de stat”) (Jens-Uwe Krause, *Staatliche Gewalt in der Spätantike: Hinrichtungen*, în *Extreme Formen von Gewalt in Bild und Texte des Altertums*, ed. Martin Zimmermann, p. 321–350; Matthias Westerhoff, *Das Bild vom Staat im Liber Graduum*, în *Christentum und Politik in der Alten Kirche*, ed. Johannes van Oort und Otmar Heese, Leuven, 2009, p. 25–33); **2)** „regenerarea” elitei politice cu elemente sociale de extracție recentă, posesoare ale unei culturi politice și juridice precare și, din acest motiv, predispuse mai lesne către brutalitate (vezi caracterizările făcute de însuși Ammianus unor asemenea personaje: XVIII, 3, 6: *subagrestis* (Barbatio); XXI, 10, 8: *inconsummatum et subagrestem* (Nevitta); XXVI, 1, 4: *asper et subagrestis* (Equitius); XXIX, 1, 11: *subrusticum hominem* (Valens); XXX, 4, 2: *subagreste ingenium, nullis vetustatis lectionibus expoliturum* (Valens); XXXI, 14, 5: *subagrestis ingenii* (Valens); *Comm.* XXVI, p. 19; *Comm.* XXIX, p. 23; *Comm.* XXX, p. 62–63; Matthias Westerhoff, *op. cit.*, p. 19; Jan Willem Drijvers, *Decline of Political Culture: Ammianus Marcellinus' Characterization of the Reigns of Valentinianus and Valens*, în *Shifting Cultural Frontiers in Late Antiquity*, ed. David Brakke, Deborah Deliyannis, Edward Watts, Ashgate, 2012, p. 85–98; Álvaro Sánchez-Ostiz, *Ammianus on Eastern Lawyers (30.4): Literary Allusions and the Decline of Forensic Oratory*, în „Exemplaria classica: revista de filologia clásica”, VII, 2016, p. 207–223; Dario N. Sánchez Vendramini, *Paideia and Self-Fashioning in Ammianus Marcellinus*, în „Histos: The New Electronic Journal of Ancient Historiography”, 10, 2016, p. 34–64); **3)** radicalizarea până la forme extreme de intoleranță și agresivitate a conflictelor dintre religii divergente (creștinism-păgânism, creștinism-iudaism) și în interiorul creștinismului triumfător (în acest sens, chiar Ammianus scria: „nu există fiare mai primejdioase pentru oameni decât sunt cei mai mulți creștini în controversele dintre ei” (*nullas infestas hominibus bestias, ut sunt sibi ferales plerique Christianorum expertus*) – XXII, 5, 4); **4)** realizarea unei „reforme” a ideii de *emendatio* (educare, corecție prin pedeapsă), care, așa cum a demonstrat Julia Hillner, extindea sfera lui *crimen* prin încorporarea multiplelor fațete ale păcatului (Julia Hillner, *Prison, Punishment and Penance in Late Antiquity*, Cambridge, 2015; pentru asimilarea ideii creștine de păcat în sistemul legislativ și punitiv roman, vezi capitolele III (*Christian Principles of Punishment*) și IV (*Punishment, Reform and Penance in Late Roman Law*); vezi, de asemenea, Kyle Harper, *From Shame to Sin. The Christian Transformation of Sexual Morality in Late Antiquity*, Cambridge (Mass.), London, 2013; catalogul păcatelor la Augustin, *De civitate Dei*, XXII, 22, 1).

²⁹⁴ Vezi XIV, 9, 3: „în ziua fixată pentru îngrozitoarele interogatorii (*funestis interrogationibus*)”; XXVIII, 1, 56: *contigua morti tormenta* („torturile vecine cu moartea”); XXI, 16, 10: *vi nimia tormentorum*; XXIX, 1, 24: *post cruciabiles poenas*; 1, 35: „Euserius, anchetat prin chinuri sângeroase (*sub cruenta quaestione*)”; 1, 36: *crudeliter tortus* („torturat cu cruzime”); 1, 44: *laniena excruciato* („chinuit oribil”).

²⁹⁵ De exemplu, crește exponențial numărul de *crimina* cărora li se aplică *summum supplicium* (Denise Grodzynski, *op. cit.*, p. 361–403; Javier Arce, *Sub eculeo incurvus*, p. 355–368; Matthias Westerhoff, *op. cit.*, p. 27: „inflationären Gebrauch der Todesstrafe”), printre care *crematio* deține un loc semnificativ (Jean-Pierre Callu, *op. cit.*, p. 335–339, 344, 345; Denise Grodzynski, *op. cit.*, p. 282, 288, 375–379, 395–396; Laurent Angliviel de la Beaumelle, *op. cit.*).

²⁹⁶ XXXI, 15, 14. Vezi și XVI, 12, 57: spectacolul morții germanicilor care se aruncaseră în Rin după bătălia de la Argentoratus: „și, ca într-un spectacol de teatru (*et velut in quodam theatriali spectaculo*), care arată atâtea lucruri extraordinare (*aulaeis miranda monstrantibus multa*), multe se puteau vedea acum fără teamă: unii, neștiind să înoate, se agățau de înotători; alții, după ce înotătorii se desprindeau de ei, pluteau pe deasupra apei, ca niște bușteni; nu puțini, în lupta cu violența râului, erau înghițiți de valuri; câțiva, purtați de apă pe scuturi, ferindu-se de vârtejuri prin diferite mișcări,

multiformă a brutalității, îmbogățea tabloul unei epoci care devenea tot mai conștientă de permanența violenței, a suferinței și a durerii, cum o exprimă fără echivoc cuvintele lui Augustinus la pilda bogatului nemilostiv – *arsit, ardet, ardebit* („a ars, arde, va arde”)²⁹⁷. Prin urmare, era o epocă pe care putem spune că, mai mult decât o „cultură a amfiteatrului”, o caracterizează o „cultură a violenței”²⁹⁸.

BELLANDI DESIDERIUM: AMMIANUS MARCELLINUS, THE MILITARY FACTOR AND THE CULTURE OF VIOLENCE IN THE FOURTH CENTURY

Abstract

This article analyzes the violence caused by the military factor in Ammianus Marcellinus' *Res Gestae* – an aspect circumscribed to a larger phenomenon, specific not only to Late Antiquity, which Polymnia Athanassiadi called “the culture of the amphitheatre.” After an introductory section, which comprises the author's stance regarding the value of Ammianus' writing as a credible source for the study of

---

după multe primejdii ajungeau pe țărmul celălalt. Parcă râul însuși se mira că valurile lui înspumate se umflă și se roșesc de sângele barbar.”

²⁹⁷ Augustin, *De Urbis excidio sermo*, 4 (Migne, *Patrologiae cursus, series Latina*, vol. 40, col. 720). Cu privire la concepția despre pedeapsa *post-mortem* în Antichitatea târzie, vezi Isabel Moreira, *Violence, Purification, and Mercy in the Late Antiquity Afterlife*, în *Violence in Late Antiquity*, ed. H.A. Drake, Emily Albu, Susanna Elm, Michael Maas, Claudia Rapp, Michele Salzman, Jacob Latham, p. 147–156; Peter Brown, *The Ransom of the Soul. Afterlife and Wealth in Early Western Christianity*, Cambridge (Mass.), London, 2015 (*non vidi*).

²⁹⁸ Desigur, aceasta nu înseamnă că Antichitatea târzie este mai puțin violentă decât cea clasică (vezi, în acest sens, doar *Formas y usos de la violencia*, ed. Gonzalo Bravo, Raúl González Salinero; Polymnia Athanassiadi, *op. cit.*), dar este neîndoiește însă că deține paternitatea unor acte de cruzime, multe „inventate” în timpul persecuțiilor, cum ne informează Eusebius (*Historia ecclesiastica*, VIII, 10, 3; 12, 7: persecutorii „se trudeau ... să inventeze mereu alte feluri de torturi”; 13, 13; X, 8, 14; *De martyribus Palaestinae*, VII, 4; XI, 8; *Vita Constantini*, II, 2, 2 etc.) – de exemplu, arderea lentă de viu, urmată de cremațiunea completă a corpului (Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXI, 7–11; XXII, 1: pedeapsă instituită de Galerius doar pentru creștini, dar extinsă apoi *in omnes*; Eusebius, *De martyribus Palaestinae*, III, 1; Jean Rougé, Daniel De Decker, *De mortibus persecutorum. Un libelle au service de la propagande constantiniene*, Iași, 2013, p. 336, cu exemple din izvoare creștine), mutilarea (Lactantius, *De mortibus persecutorum*, XXXVI, 5–6: [Maximinus Daia] *debilitari iussit. Itaque confessoribus effodiebantur oculi, amputabantur manus, pedes detruncabantur, nares uel auriculae desecabantur*; Eusebius, *Historia ecclesiastica*, VIII, 12, 1; 12, 10; 14, 13; *De martyribus Palaestinae*, II, 3; VII, 2; VIII, 1; 13; X, 1; XIII, 4; 6; *Vita Constantini*, I, 58, 2; II, 2, 2; *Laudatio Constantini*, 7, 7; Philostorgios, *Historia ecclesiastica*, III, 12; XII, 5; Socrates, *Historia ecclesiastica*, I, 11, 2; Theodoretos, *Historia ecclesiastica*, I, 7, 6; 11, 1), castrarea (Eusebius, *De martyribus Palaestinae*, VII, 4) ș.a. – vezi și G. Geltner, *op. cit.*, p. 44–45, cu izvoare; Ralph Mathisen, *Beasts, Burning, and Beheading. Show Executions in Late Antiquity*, în *Rules and Violence. On the Cultural History of Collective Violence from Late Antiquity to the Confessional Age / Regeln und Gewalt. Zur Kulturgeschichte der Kollektiven Gewalt von der Spätantike bis zum konfessionellen Zeitalter*, ed. Cora Deitl, Titus Knäpper, Berlin, Boston, 2014, p. 1–30, cu bibliografie; Christian Rheitzenstein-Ronning, *op. cit.*, p. 287–288.

violence in Late Antiquity, and another one in which are stated the terms used by the ancient author to designate and depict violence and associated phenomena, three categories of violence generated by the military factor are thoroughly analyzed: legitimate violence, “illegitimate” violence and “violence of borders” (violence of war). For each of them, the causes, agents and specific forms are outlined (physical violence, verbal violence, psychological violence, economic violence; socio-juridical or economic degradation; self-violence, etc.). The conclusion of this study is that all these categories and forms of violence described by Ammianus, along with others, found in *Res Gestae* or in other sources, reflect an era of brutality, suffering and pain – therefore, an era characterized more as a “culture of violence” rather than a “culture of the amphitheatre.”

Keywords: violence; legitimate violence; “illegitimate” violence; “violence of borders” (of war); Late Antiquity; Ammianus Marcellinus

IMPACTUL RĂZBOIULUI ASUPRA MENTALITĂȚII ȘI COMPORTAMENTULUI. AMINTIRI DIN RĂZBOAIELE TRANSILVĂNENILOR DIN SECOLUL AL XVII-LEA *

ȘAROLTA SOLCAN**

Problema impactului războiului asupra mentalității și comportamentului transilvănenilor din secolul al XVII-lea poate fi abordată datorită numărului mare de surse aflate la dispoziție. S-au păstrat jurnale, istorii, testamente, scrisori, note ale celor care au trăit în timpul conflictelor militare. Modul de referire la evenimente a fost foarte diferit, unii doar consemnând conflictele militare, cum a fost cazul clujeanului Valentin Sighișoreanul (*Segesvári Bálint*) și al lui Petru Rétyi, iar alții dând numeroase detalii despre oamenii și faptele din jur. Numitorul comun al tuturor era participarea directă la războaie. Din relatările lor, cunoaștem modul în care oamenii au trăit războaiele și cum acestea le-au marcat destinul.

Pentru transilvănenii din secolul al XVII-lea au fost două perioade de referință în care se gândeau la războaie: o parte dintre ei au trăit conflictele de la începutul secolului, războiul de 15 ani, iar alții războiul din anii 1658–1662. La acestea se adaugă amintirile lui Mihai Cserei în legătură cu invazia tătară din 1695.

Analiza textelor permite cunoașterea impactului fiecărui moment dintr-un război asupra tuturor locuitorilor, indiferent de vârstă sau sex. Suferințele s-au întipărit adânc în sufletul oamenilor, iar memoriile, scrise peste ani și ani, păstrează vie amintirea lor.

Punând cap la cap informațiile, amintirile, care, fără excepție, erau dureroase, putem reconstitui parcursul integral al unui război de la izbucnire până la restabilirea păcii.

Vestea apropierei armatelor înspăimânta oamenii. Înainte de a fugi, ei încercau să pustiască totul în calea dușmanului, gest care trebuie să fi însemnat o mare suferință pentru fiecare gospodar, deoarece toată munca lui de o viață dispărea. Târgu-mureșeanul Francisc Nagy Szabó¹, în ultimele pagini ale memoriilor sale, își

---

* O versiune a acestui articol a fost prezentată în cadrul Sesiunii Anuale de Comunicări a Institutului de Istorie „Nicolae Iorga” (6–7 decembrie 2016), intitulată *Război, politică și societate. Dimensiunile unei relații complexe*.

** Universitatea din București; saroltasolcan@gmail.com.

¹ Francisc Nagy Szabó (1581–1659) era fiul lui Ioan Nagy Szabó, cetățean de vază din Târgu Mureș, ales jude de mai multe ori. Mama sa, Anna Borsos, era fiica cronicarului Sebestyen Borsos. Fratele acestuia era Toma (Tamas) Borsos, jude al orașului, deputat în Dietă și reprezentantul Transilvaniei la Poartă în timpul lui Gabriel Báthori și Gabriel Bethlen (*Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz din Târgu Mureș (1580–1658)*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, București, 1993, p. 18).

amintea distrugerea gospodăriei sale de către concetățenii săi în momentul în care se apropiiau armatele otomane venite să îl înfrângă pe Gheorghe Rákoczi al II-lea și pe aliații acestuia: „În 1658, *die* 24 aug. Ziua Sfântului Bartolomeu, o sâmbătă după amiază, consiliul din Târgu Mureș și orășenii mi-au risipit, mi-au tăiat, cu mare zel, grădina mea cu șură, grădinile mele de legume și cu pruni, cu toți pomii și cu șura dimpreună, deși fructele s-au fost făcut acolo ca hameiul. Cauza a fost că păgânimea trecând de-acum peste Buzău, era în cetatea Buzăului și tabăra a fost așezată în Țara Bârsei.”²

Apropierea armatelor dușmane a dus la tensionarea atmosferei și circulau zvonuri despre distrugerile pricinuite de acestea; apoi pe „29 aug. Ziua tăierii capului Sf. Ioan, a fost din nou alergătură, venise veste: dușmanu-i la Bălăușeri – și pârjolește, ucide și taie. Isuse, fii cu noi!”³ au fost ultimele cuvinte din jurnal. Autorul a mai trăit câteva luni, dar nu mai era timp de scris. Cu siguranță el și familia sa s-au refugiat.

Fuga. Teama de a-și vedea familiile ucise sau robite i-a determinat pe mulți să le trimită în pibegie. În general plecau femeile și copiii, din toate categoriile sociale, fiind segmentele cele mai vulnerabile și incapabile de a purta arme.

Francisc Nagy Szabó descrie teama oamenilor în fața soldaților în general și, în mod special, în fața haiducilor (*hajdu*), trupe maghiare însărcinate cu paza graniței cu Ungaria ocupată de Imperiul Otoman după lupta de la Mohács (1526). În timpul războiului din Transilvania dintre imperialii conduși de Gheorghe Basta și nobilimea locală care îi avusese în frunte pe Sigismund Báthori, apoi pe Moise Secuicul și Ștefan Bocskai, aceste contingente au fost solicitate adesea. Francisc Nagy Szabó și familia lui au fost nevoiți să se refugieze de repetate ori din fața lor⁴.

Prima lui experiență în acest sens a fost în 1601, în prima joi după Rusalii, când haiducii au venit în Târgu Mureș, într-o noapte. „În zori, s-a strigat în piață «Isus!» și așa s-au năpustit apoi la jaf. Lumea din oraș a luat-o la fugă somnoroasă, care încotro, lăsându-și în urmă tot ce avea. Și eu când am auzit răpăit de puști și strigându-se «Isus!», m-am smuls cu mare greutate din somn, am sărit în picioare, dar nu mi-am putut trage nădragii, ci mi-am luat pe mine dolmanul și mantaua și am fugit în casă după armă, însă nici acolo nu am putut lua în mâini o sabie, numai puști și cartușiere; mi le-am agățat după gât și am alergat afară, la grajd. M-a strigat însă mama și toate câte le aveam erau într-o ladă și am luat-o și în ogradă se afla puțin gunoi și am acoperit-o cu el și mama a fugit cu copiii; dar eu, cu tata, ne-am repezit la cai, pentru că slugile fugiseră toate, de spaimă, și noi i-am înșeuat de bine de rău și am pornit cu caii. Erau cinci telegari. Pe doi îi călăreau doi flăcăi tineri

² *Ibidem*, p. 221.

³ *Ibidem*, p. 222.

⁴ În memoriile sale arăta, de exemplu, cum „toată populația din oraș [Târgu Mureș] a fugit din calea haiducilor, care la Sighișoara, care la Mediaș, care la Iernut, care la Bistrița, care încotro, prin secuime; au rămas și acasă, dar gata de fugă de-a călare și aceia. ... Cam pe atunci, pe când s-a fost așezat Basta la Ungheni, tata, Ioan Nagy Szabó, i-a dus pe mama și pe copii sus, în cetatea Gurghiu, că i-au fost dus mai înainte la Iernut din calea haiducimii și acolo au și fost rămas.” *Ibidem*, p. 98.

din vecini și pe doi eu și tata; unul, un cal frumos de curtean, cu părul vânat, a fost rămas în grajd ...” Tatăl său l-a trimis înapoi după cal, dar să-l aducă „nu se putea, că haiducii erau acum în ogradă”. Găsește un alt cal, la un vecin, și pleacă spre pădure, unde fugise și tatăl său, „dar n-am dat peste tata, nu știu pe unde era ...”⁵ „Când au fost plecat haiducii în mare tihnă cu prada, a revenit adică mama cu copiii împreună și s-a întors va să zică și tata, că fugise din fața lor. Eu m-am arătat mai târziu, pentru că, de spaimă, am fost apucat către Iedul, că prea m-au fost speriat. Și până să ajung acasă, toți s-au frământat: tăiatu-m-au oare haiducii, ori m-au luat cu ei? Între timp m-au zărit și s-au bucurat foarte pentru mine și eu de asemenea, pentru bieții de ei, ca după astfel de mare și neobișnuită întâmplare.”⁶

Revenirea a fost de scurtă durată deoarece se apropiau de oraș oștile lui Moise Secuiul: haiduci maghiari și aliații turci și tătari. În acest context orașenii căutau soluții să se salveze. Francisc Nagy Szabó își amintea: „oamenii din oraș s-au gătit de plecare.” Autorul remarcă opțiunile diferite ale locuitorilor în funcție de starea economică. Astfel, în timp ce cei avuți au fugit „care-ncotro vedea cu ochii”, „poporul de jos n-a plecat și chiar dacă a plecat n-a mers departe, ci a hoinărit doar pe aici pe aproape, în sate”. Diferența de opțiune se explică și prin costurile ridicate ale pribegiei: necesitatea unor căruțe pentru a transporta bunurile, căutarea unui refugiu și plata acestuia.

Francisc Nagy Szabó rememora detaliat acest proces. Astfel, în împrejurările menționate „mama tot la asta se gândea: unde am putea pleca mai degrabă. Ne-am încărcat deci puținul avut și am plecat, cu câteva căruțe, la Brașov – oamenii aceia erau tot floarea – și, acolo, tata a tocmit o casă cu chirie și ne-am așezat acolo.”⁷

Drumul pribegilor era presărat cu numeroase riscuri. Fiind știut faptul că oamenii luau cu ei bani și alte lucruri de preț, pentru tâlhari și soldații scăpați din mână aceștia reprezentau o tentativă uriașă. Francisc Nagy Szabó amintea asemenea fapte petrecute în timpul lui Basta, după înfrângerea lui Moise Secuiul: „Între timp în țară creștea scumpetea cu ciurma și cu zăngănitul armelor dimpreună; haiduci maghiari băteau toate trecătorile din munți și tăiau cu mare sălbăticie oamenii pribegi pe-acolo și-i jefuiau de toate și îi lăsau muritori de foame. Nu se pomenește limbă să poată descrie sălbăticiile aceloră ...”⁸

Nu numai refugiații erau vizați de soldați și tâlhari, ci toți cei care circulau având cu ei produse, animale, căruțe⁹.

Epitropii Azilurilor-Spital Sf. Elisabeta și Sf. Duh din Cluj, în rapoartele lor, confirmau nesiguranța resimțită în cazul apropierei oricăreia dintre oști. În vara anului 1602, epitropul de la Azilul-Spital Sf. Elisabeta nota că haiducii maghiari, care îl sprijineau pe Moise Secuiul, au mănăst cele 22 de vite ale așezământului și au restituit doar 18. Peste câteva luni, în octombrie, au luat alți doi boi, un cal de

⁵ *Ibidem*, p. 106–107.

⁶ *Ibidem*, p. 110.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*, p. 127.

⁹ *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*, ed. A. Kovács, Cluj-Napoca, 1998, p. 66.

căruță și două căruțe. Altă dată au mai „furat” șapte boi, din care au restituit doar șase¹⁰. În anul următor jafurile soldaților au continuat. În aprilie, valonii lui Basta au luat 24 de oi, în aceeași lună tătarii, veniți în sprijinul lui Moise Secuiul, au mai luat patru oi, iar, pe 23 mai, haiducii au mânat toate cele 183 de oi ale săracilor¹¹. Un alt fapt consemnat în registru a fost acela că deși era un așezământ pentru bolnavi și săraci, totuși a trebuit să răscumpere puținele animale care i-au fost restituite de soldați. Astfel epitropul a trebuit să dea haiducilor de la Gilău 3 forinți pe zece oi, în condițiile în care o oaie costa 1 forint¹².

De teamă că li se vor confisca vitele și căruțele, epitropii arătau că nu au putut să aprovizioneze așezămintele cu grâu și nici să facă reparațiile necesare. Parii pentru garduri au fost aduși doar din noiembrie, după plecarea soldaților¹³.

Epitropul de la Azilul-Spital Sf. Elisabeta, printr-o notă, atrăgea atenția că nu numai oamenii sufereau în timpul războaielor, ci și animalele, astfel între 6 și 17 mai 1602, „la intrarea lui Moise (Secuiul) am rămas închiși în oraș și a trebuit să țin bieteile vite cu fân cumpărat pe 3 forinți”¹⁴.

De această stare și prelungirea ei își amintea și principele Ștefan Bocskai, în scrisoarea sa din 19 ianuarie 1606, când scria că încă „sărăcimea se teme să umble cu cirezile de vite”¹⁵.

Orașul, cetatea. Cei care au rămas în orașe și cetăți în general rememorau peste ani crimele, distrugerile și pericolele la care au fost martori sau în care au fost implicați direct. Unii dintre ei menționau foametea, epidemiile și victimele acestora.

Locuitorii Clujului din primii ani ai secolului al XVII-lea își aminteau de asediul tătarilor din 25 mai 1603, de amenințările lui Moise Secuiul în condițiile în care în Cluj era o garnizoană austriacă. Deoarece orașul nu s-a predat, tătarii au dat foc suburbiilor, astfel, începând cu 1 iunie, „trei zile ardea tot ce era în afara zidurilor. Ca urmare a acestui fapt peste locuitori au pus stăpânire îndoiala și neliniștea”. Pe 5 iunie „populația solicită armistițiu și trimiterea de soli”¹⁶.

Nici în interiorul zidurilor nu era liniște. Oamenii erau marcați de foamete, de ciuma care „lua în voie victime”, de revolta locuitorilor și de teroarea la care îi supuneau atacatorii. Moise Secuiul îi amenința că „dacă nu se predau ... are pregătite 1.000 de săgeți cu foc, menite să fie aruncate în oraș de comandanți tătari experimentați în așa ceva”. În aceste condiții un clujean, rămas anonim, arăta cum „orășenii trei zile la rând erau pregătiți în casele lor, stăteau de pază, ca să nu fie locuințele mistuite de flăcări”¹⁷.

¹⁰ *A Szent Erzsébet ispotály számadáskönyvei, 1601–1650*, ed. A. Flora, T. Márton, A. Mihályi, Budapest, 2010, p. 41.

¹¹ *Ibidem*, p. 41, 66.

¹² *Ibidem*, p. 65.

¹³ *Ibidem*, p. 32.

¹⁴ *Ibidem*, p. 57.

¹⁵ István Bocskai, *Levelek*, ed. K. Benda, București, 1992, nr. 79, p. 189.

¹⁶ *Feljegyzések, tanuvalloások a század eleji eseményekről (1603–1608)*, în *Kolozsvári emlékiratok, 1603–1720*, ed. J. Pataki, București, 1990, p. 89.

¹⁷ *Ibidem*, p. 90.

Modul în care acționau autoritățile locale în timpul unui asediu și panica, teama locuitorilor au fost surprinse de Gaspar Heltai junior în descrierea asedierii Clujului, în iulie 1611, de către trupele austriece, care, profitând de criza domniei lui Gabriel Báthori, voiau să ocupe principatul. Autoritățile, simțindu-se neputincioase între asediatorii care amenințau cu incendierea orașelor și locuitorii nemulțumiți de rezolvarea lentă a crizei, au încercat luarea unor măsuri menite să țină situația sub control. Judele a dispus să se ridice o spânzurătoare în piața centrală pentru a fi spânzurați toți cei care nu ar fi fost solidari în timpul asediului, paza să fie întărită și permanentă. Oricine ar fi fost prins dormind sau beat în timp ce era de pază trebuia dus în cușca (stâlpul infamiei) din centrul orașului și ținut acolo atâta timp cât ar fi trebuit să fi fost de strajă. Judele atenționa „femeile, servitoarele, fetele slujnice să toarne apă pe ulița din fața casei, în curți, să aibă apă în butoaie, găleți, să aibă la îndemână sape, cazmale, albi, pari lungi, haine ude pentru nevoile viitoare, de care Dumnezeu să ne ferească”¹⁸.

În paralel cu asigurarea ordinii în interiorul zidurilor, datoria autorităților era de a trata cu adversarii pentru salvarea orașului și a locuitorilor acestuia. Ioan Linczigh, unul dintre cei mai însemnați dregători din Cluj, își amintea, scriind jurnalul, cum în vara lui 1658 orașul său era înconjurat de trupele domnilor Țării Românești și Moldovei – aduse de otomani în scopul înfrângerii lui Gheorghe Rákoczi al II-lea –, de „sute de mii” de tătari, conduși de hanul lor, și de o numeroasă armată otomană comandată de pașa de Silistra. Cea mai temută era prezența tătarilor. Magistrații din Cluj au trimis solii prin care au rugat „să nu facă pagube în jurul orașului”¹⁹.

Cu acest prilej Linczigh surprindea groaza generalizată a creștinilor de tătari, dar și încrederea unora în alții, în special o relație foarte apropiată cu elitele românești de dincolo de Carpați. Astfel în primul moment clujenii au trimis solie la unul dintre domnii români, care au fost nevoiți să însoțească armata otomană. La întoarcere unul dintre boierii români le-a spus solilor speriați că și ei „se tem de viclenia tătarilor”²⁰.

A doua zi Linczigh era trimis, „într-o căruță prăpădită”, să ducă daruri hanului tătarilor aflat la Turda. Drumul îndărăt în cetate l-a înspăimântat pe magistrat: „De acolo întorcându-mă îngrozit, temându-mă de robie, vedeam în jur, în toate direcțiile, satele în flăcări.” Drumul a fost printre „păgânii îngrozitori”, ale căror tabere se vedeau pe toate dealurile²¹. De altfel, referindu-se la anul 1658, magistratul clujean scia: „În acest an Dumnezeu și-a revărsat marea sa mânie asupra noastră.”²²

¹⁸ *Reszletek az ifjú Heltai Gáspár szerkeztette Közgylési jegyzőkönyvekből (1611–1617)*, în *Kolozsvári emlékirat, 1603–1720*, ed. J. Pataki, p. 126–127.

¹⁹ *Linczigh János történeti feljegyzései (1621–1675)*, în *Kolozsvári emlékirat, 1603–1720*, ed. J. Pataki, p. 176.

²⁰ *Ibidem.*

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

Situația din timpul asediilor era agravată de nemulțumirea locuitorilor de rând, care, adesea, erau gata de revoltă. Aceștia se temeau deopotrivă de foc, foamete, boală, prezența dușmanului și erau revoltați de ezitățile autorităților. Pe de altă parte magistrații locali se simțeau amenințați de ciumă, de atacul tătarilor, dar și de revolta locuitorilor. Acestor conflicte li se adăugau și cele pornite din opțiuni politice diferite, sporind tensiunea dintre locuitori.

Tensiuni. Și la începutul secolului și în anii 1658–1662, războaiele din Transilvania îmbinau apărarea în fața atacurilor turco-tătare și lupta unor pretendenți cu orientări politice diametral opuse, ceea ce a dus la declanșarea unor lungi și sângeroase războaie civile. Locuitorii din țară erau polarizați politic și speriați de atacurile necruțătoare ale adversarilor și ale turcilor și tătarilor. De altfel aceștia, în ambele momente, au fost chemați de pretendenții turcofili. În asemenea condiții este explicabil cum în memoria transilvănenilor se regăseau scene aproape similare și peste decenii și în alte așezări.

Pasiunea politică justifica crimele în rândul adversarilor. Francisc Nagy Szabó reda reacția unor haiduci maghiari, aflați în slujba lui Sigismund Báthori, când cei din Târgu Mureș le-au cerut îndurare. Au atacat în două rânduri orașul: „Când i-am rugat să nu ne vatăme și să nu se dedea la nelegiuiri, că doar maghiari și creștini suntem și noi și îi bate Dumnezeu, au răspuns: «Măi feciori de cățea, turci lăptoși sunteți de v-ați năimit cu turcii. Căini ce sunteți, nu ne pare rău – așa să ne ajute nouă Dumnezeu – să vă tăiem tocmai așa ca pe turci; iar de Dumnezeu nu ne temem noi chiar de fel – *Deus ignoscat* – că l-am lăsat peste Tisa ...»”²³ După aceste experiențe concluzia memorialistului era: „Haiducii aceia erau un neam de oameni tare spurcat și fără de Dumnezeu, dar erau creștini: cât despre asta, răi creștini.”²⁴

Urmarea unei astfel de atitudini a fost un număr nesfârșit de omoruri. Deși unii autori relateau evenimentele laconic, totuși reieșea că au fost puternic afectați de ceea ce se întâmpla în jurul lor. De exemplu, din jurnalul lui Petru Rétyi, provizor al curții princiare din Făgăraș, se întrevăd disputele dramatice care au fost în Făgăraș, el amintind doar execuțiile personalităților celor mai importante implicate în conflicte și menționând sec că erau partizanii grupării adverse. Astfel, în 1660, pe „30 iulie, străjerii din Făgăraș s-au predat și Andrei Barcsai, fratele lui Acațiu, a fost numit căpitan”. Apoi, deși trebuia să se fi întâmplat multe între 31 iulie și octombrie 1660, Rétyi amintea doar că pe „5 octombrie, l-au spânzurat în piața din Făgăraș pe Gheorghe Mikes, pentru că ținea de tabăra lui Rákoczi”²⁵.

În 1661, dintre evenimentele din Făgăraș menționa doar câteva din februarie–mai, scriind că pe „11 februarie, noaptea, Simon Kemény [fiul principelui Ioan Kemény, n.n.] a pătruns în oraș și a ars 48 de case pe ulița spre Ileni”²⁶. Apoi, pe 11 martie, „căpitanul Andrei Barcsai i-a predat cetatea lui Ioan Kemény, după ce a primit o

²³ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 109.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Rétyi Peter naplója*, ed. M. Ursuțiu, București, 1983, p. 42.

²⁶ *Ibidem*, p. 43.

scrisoare *assecuratoria* și *amnestialis*, apoi a fost trimis la Gurghiu [unde era deținut fratele său Acațiu, n.n.] ... Pe 25 aprilie a fost trimis în cetatea Făgăraș și în ziua de 16 mai a fost spânzurat în locul lui Gheorghe Mikes ...²⁷ Pe 4 iulie l-au spânzurat pe boierul Ioan Ona din Marginea, căruia principele Kemény îi dăduse și scrisoare de iertare²⁸.

Dacă din jurnalul lui Petru Rétyi deducem că au fost dispute serioase între partizanii lui Gheorghe Rákoczi al II-lea și cei ai lui Acațiu Barcsai, care s-au soldat cu execuții, nuanțele unor astfel de conflicte, impactul lor asupra celor implicați se văd din cronica notarului sighișorean Georg Kraus. Acesta a fost martor la neînțelegerile izbucnite în oraș între locuitorii de rând, fideli lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, speriați de pericolul otoman, care era tot mai aproape de zidurile orașului, și patriciatul orășenesc, membrii consiliului orășenesc, mai diplomați, mai responsabili în contextul extrem de complicat al perioadei, conștienți de faptul că orice ezitare în relațiile cu otomanii, susținătorii lui Acațiu Barcsai și apoi ai lui Mihai Apafi I, costa.

Kraus descria tensiunile create în oraș, pe 25 decembrie 1659, când Gheorghe Rákoczi al II-lea, care pregătea asediul Sibiului, „cerea stăruitor să trimitem drabanți și multe merinde. Cinstului și înțeleptului consiliu însă îi veni greu să lupte împotriva propriului sânge și națiunii proprii, precum și împotriva capitalei lor [Sibiu, n.n.]. Se chibzui mult ce ar trebui să se facă în această împrejurare și ce necazuri mari s-ar ivi orașului mai târziu dacă principele Barcsai și turcii vor avea din nou întâietate.” De partea cealaltă erau partizanii lui Rákoczi, „câțiva capi răzvrătiți ai poporului de rând”, care cereau să fie trimise cele solicitate de principe, în caz contrar amenințând că îi „vor da pe mâna principelui pe capii cei de seamă ai orașului sau chiar îi vor ucide”.

Atmosfera era atât de efervescentă încât zilnic aveau loc „adunări și consfătuiri ale poporului de rând și deseori au fost arătați, ca să zic așa, cu degetul câțiva dregători, când aceștia treceau pe lângă răzvrătiți, încât unii au trebuit să-și îndeplinească slujba cu o mare frică și cu suspine”²⁹. Această stare probabil se regăsea în fiecare dintre așezările țării în condițiile unui război civil de mare amploare, așa cum putem deduce din cele întâmplate în Sibiu și în Făgăraș.

În mai 1660, Kraus își amintea cum lucrurile au degenerat sub imperiul groazei de otomani. Atunci mulțimea a aflat că solii din Sibiu ar fi fost însoțiți de turci, ceea ce nu a fost adevărat, dar știrea în sine „stârni într-o clipă ... mare răzvrătire și zarvă, împingând poporul de rând la o mare nenorocire”³⁰, respectiv uciderea solilor sibieni. Urmarea a fost executarea a patru orășeni. Ulterior otomanii au cerut sighișorenilor 40.000 din cei 500.000 de taleri preținși Universității săsești³¹.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*, p. 44.

²⁹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei, 1608–1665*, ed. G. Duzinchevici, București, 1965, p. 321.

³⁰ *Ibidem*, p. 348.

³¹ *Ibidem*, p. 359, 433.

Tensiunile au reizbucnit în ianuarie 1662, când Mihai Apafi I a cerut să fie primită o oaste de strajă în cetate și să fie lăsați otomanii, aliații lui, în târg, angajându-se că îl vor păzi. Populația de rând, aflând că otomanii se vor așeza în târg, era gata de o nouă răzmeriță³².

Prudența magistraților era justificată dacă urmărim amintirile lor din perioada războaielor. Pe de o parte, erau nevoiți să înfrunte reacțiile concetățenilor lor, care puteau fi ostili din motive variate – de la diferențe de opțiuni politice până la frică –, iar, pe de altă parte, se temeau de acțiunile adversarilor.

După cum rezultă din amintiri, cele mai înspăimântătoare erau relațiile cu asediatorii, în special cu otomanii, care pentru orice abatere erau gata să îi pună în lanțuri și să îi amenințe cu moartea.

Ioan Linczigh se referea în memoriile sale la anul 1660 ca la anul groazei și terorii. Atunci în fața orașului au venit trupele otomane conduse de pașa de Buda. De la început, otomanii au vrut să îi intimideze pe clujeni răspândind zvonul că pașa era supărat. Linczigh spunea că asta a determinat ca „orașul să fie îngrozitor de speriat”³³. Cei trei soli trimiși, printre care și autorul, au trăit clipe de teroare în condițiile în care din primele momente pașa s-a răstit la ei și apoi i-a dat pe mâinile călăilor, care erau gata să îi decapiteze. La rugămintea pașei de Eger li s-a iertat viața, dar „am fost dați pe mâna călăilor care ne-au dus acolo unde se jupuiau capetele, pentru că imediat ce era cineva executat i se jupuia capul”. Ajunși acolo li s-au pus lanțuri grele la picioare și la gât „și îndată ne-au aruncat capete ca să le jupuim”³⁴. Cum s-a lăsat seara, „după ce ne-am așezat în genunchi împreună cu ceilalți robi, care erau tare mulți, ca să ne rugăm, turcii cu un băț mare au început să ne bată pentru rugăciune. Ajungând la timp de noapte am fost dați pe mâinile seimenilor. Am fost înghesuiți unul lângă altul, iar dacă cineva dintre robi încerca să ridice capul era lovit fără milă în cap. A doua zi pornind tabăra, de gâtul nostru fiind lanțul, am fost legați unul de altul și mânați ca niște animale peste pământul arat și la Nadășu ne-au trecut prin Someș, cu apa până la brâu.”³⁵

Pentru Linczigh poate cea mai mare încercare a fost a doua zi, când a fost trimis înapoi în Cluj, însoțit de 50 de ieniceri, care chipurile ar fi trebuit să îl ocrotească. Singur trebuia să îi determine pe orășeni să îi deschidă poarta. „Dar pe când urcam împreună cu ienicerii, mergând spre poartă, am văzut că sub pod era plin de ieniceri. Aceștia fiind pedestri, fiecare avea în mână câte o bucată de lemn, așteptând doar să se deschid ușa micuță. Năpustindu-se asupra ușii mici (imediat ce s-ar fi deschis) și aruncând lemnele în deschizătură, astfel cucerind-o. Dându-mi seama de această viclenie, am strigat, în latină, către oamenii de pe ziduri: *periculum est intromittendi*.” În tot acest timp ienicerii îl amenințau cu moartea dacă nu se deschide poarta care ducea în oraș. Pentru că el refuza să ceară să i se

³² *Ibidem*, p. 460.

³³ *Linczigh János történeti*, p. 179.

³⁴ *Ibidem*, p. 180.

³⁵ *Ibidem*.

dea drumul și spunea ienicerilor să se îndepărteze pentru că altfel orășenii nu deschid poarta, aceștia l-au dus „ca pe un câine în spatele caselor ȝiganilor și au vrut să-i taie capul”. De câteva ori solii au fost trimiși în fața porții și, pentru că apărătorii refuzau s-o deschidă, erau mereu amenințați cu execuția. Ulterior au fost lăsați înapoi în oraș, dar cum cei dinăuntru se temeau să deschidă porțile, „am fost ridicați pe ziduri cu funii”³⁶.

Nici Kraus, notar, membru al consiliului orășenesc și reprezentant al Sighișoarei în Dietă, nu a fost ocolit de teroarea otomană. După ce Mihai Apafi I a devenit principe în 1662, în sprijinul său au rămas contingente otomane, care erau încartiruite în orașe. Comandantul armatei otomane din Sighișoara a fost Cuciuc Mehmed pașa, de care Kraus își amintea ca de un om extrem de abuziv. La un moment dat, în februarie, i-au fugit trei slujitori turci cu trei cai frumoși, două țiuțoare și un slujbaș „tânăr ungur”. Atunci Cuciuc pașa a arestat trei demnitari ai orașului, printre care era și Kraus. Unul dintre ei „a fost prins pe neașteptate, pe când mergea pe stradă”, iar Kraus și senatorul Pavel Aurlig au fost „arestați și puși în lanțuri”, când veniseră să ceară eliberarea lui Gheorghe Hirlingh, cel care fusese reținut anterior. Kraus continuă rememorarea evenimentului: „totuși chiar în aceeași zi, după ce am fost siliți să dăm un înscris că-i vom căuta pe fugari, noi am fost eliberați din închisoare.”³⁷ Între timp intervenise pentru ei și principele. Cum fugarii nu au fost găsiți, orașul a plătit 1.000 de imperiali³⁸.

Nici adversarul politic transilvănean nu era mult mai îngăduitor decât otomanii. În memoria cancelarului Ioan Bethlen a rămas vie experiența sa cu Ioan Kemény. După ce Acațiu Barcsai a fost înfrânt și întemnițat, Ioan Kemény a trimis să fie aduși în fața lui consilierii adversarului său, Ioan Bethlen și Gabriel Haller. Despre arestarea sa, Ioan Bethlen spunea că Ioan Kemény i-a trimis după Haller pe Simion Kemény, fiul său, iar după el pe Lupu Bethlen, care îi era văr. Întâlnirea a avut loc la Târgu Mureș, dar atmosfera era deosebit de încordată deoarece, cu câteva zile înainte, alt consilier al lui Barcsai, Gheorghe Lázár, fusese tăiat de ostașii lui Kemény. Pe drum, deși li se garantase că nu li se va întâmpla nimic, totuși la un moment dat „câțiva au ridicat armele împotriva noastră și puțin a lipsit ca soldații care ne-au fost dați să ne însoțească să nu ne predea acelora”³⁹. Discuțiile în sine cu Kemény au fost neliniștitoare, deoarece acesta le ceruse un act de credință și le-a pus în vedere că de l-ar fi încălcat erau considerați dușmani, apoi nu i-a mai lăsat „să se întoarcă la ai lor”⁴⁰.

Nici membrii **familiilor adversarilor politici** nu erau scutiți de teroare și umilință. Prin clipe grele au trecut nu numai Ioan Bethlen, ci și soția și copiii săi. În *Istoria Transilvaniei*, Ioan Bethlen comenta foarte discret arestarea membrilor

³⁶ *Ibidem*, p. 182.

³⁷ G. Kraus, *op. cit.*, p. 485.

³⁸ *Ibidem*, p. 485.

³⁹ Ioan Bethlen, *Erdély története 1629–1673*, ed. J.P. Vársárhelyi, Budapesta, 1993, p. 88.

⁴⁰ János Kemény, *Önéletirása*, ed. E.V. Windish, Budapest, 1980, p. 88–89.

familiei sale: „Apoi soția și fetița de cinci ani a lui Ioan Bethlen au fost înțemnițate fără niciun rost.”⁴¹ Cazul a fost relatat mult mai detaliat de Nicolae Bethlen, fiul lui Ioan Bethlen, în memoriile sale. Amintirea acelei perioade, a umilințelor la care a fost supusă mama sa l-a urmărit toată viața. Nicolae avea atunci 17–18 ani. În memoriile sale, printre evenimentele din 1659, descria cum, după ce tatăl său a plecat în slujbă la Barcsai, „mama se duse cu copiii la Sighișoara, printre ei și cu mine. Principele Rákoczi a dăruit toate bunurile mobile ale tatălui meu, promițând și domeniile sale, unuia și altuia ... Mama a fost pusă la arest, cu toți copiii și toate averile, prăvălia din Sighișoara pecetluită, domeniile noastre, în afară de Sânpaul, ocupate, la sălașul nostru au fost ordonate să vină străji săsești.”⁴²

De prinderea și umilințele mamei din timpul asediului Sibiului își amintea astfel Nicolae Bethlen. După ce Sibiul l-a primit pe Barcsai cu oamenii săi, printre care și Ioan Bethlen, „Vizitiul a plecat acasă și noi, eu cu fratele meu mai mic, intrarăm în Sibiu în ultima zi din decembrie. Până atunci mama a rămas cu ginerele ei, Paul Haller, dinspre Cluj veni oastea lui Rákoczi, rămase pe drum (mama), spre cumplita supărare și întristare a tatălui meu și spre amarnica-i distrugere. Căci, *anno* 1600, poate chiar în prima zi a anului, Principele Rákoczi ocupă împrejurimile Sibiului și, prin Grigore (*Gergely*) Bethlen (care el însuși ceruse slujba asta), a prins-o pe maică-mea și a dus-o lângă Sibiu cu un poștalion săsesc de netreabă, trimițând vorbă la Sibiu înăuntru că dacă tata nu cedează și nu-i predă orașul, o va lega de tun sau o va împușca cu tunul pe mama; tatăl meu i-a răspuns prin vorbe la fel de dure și tari, toată chestiunea nici nu depindea numai de el; de acolo maică-mea a fost dusă ca deținută la Blaj, Gherla și Chioar, mai mult pe car cu boi, numai cu o singură servitoare nenorocită și cu un servitor bătrân de viță nobilă.”⁴³

După moartea lui Rákoczi, pe 7 iunie 1660, deținuții din Chioar, printre care era și mama sa, „au pus mâna pe paznici și pe cetate, pe căpitanul Ioan Mikes l-au ferecat, mutându-l în sălașul mamei mele, iar pe mama au mutat-o în sălașul căpitanului; ne-am dus acolo cu tata, care a trimis-o pe mama în Transilvania înăuntru”⁴⁴.

Adversarii politici urmăreau distrugerea fizică și psihică a celor din opoziție. Printr-o experiență terifiantă a trecut tânărul Nicolae Bethlen după ce a încercat să fugă din Sighișoara, unde fusese închis împreună cu mama și frații săi. La scurt timp a fost dus la Iernut, în fața lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, care l-a lăsat să plece acasă, dar după ce „m-a făcut să-i dau în scris că îi voi fi credincios și-i voi spune dacă mi-ar veni o știre de la tatăl meu”⁴⁵. Un asemenea act a avut un impact devastator asupra tânărului Bethlen, care era în fața unor dileme, unele vizând relația cu principele, altele relația cu familia. Astfel, după cum a și transmis unui

⁴¹ Ioan Bethlen, *op. cit.*, p. 62.

⁴² Nicolae Bethlen, *Descrierea vieții sale de către el însuși*, trad. Fr. Pap, Cluj-Napoca, 2004, p. 88.

⁴³ *Ibidem*, p. 90.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 91.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 89.

apropiat: „dacă tatăl meu se întoarce e primejdie că scrisoarea de obligație își va pierde puterea.”⁴⁶ Lăsat acasă împreună cu mama sa, apoi refugiați împreună, de teama vagabonzilor, la sora lui, soția lui Paul Haller, se vede nevoit să se izoleze de familie, după propria mărturisire: „Eu am făcut rost din nou de un cal și de armă, ducându-mă la Sânpaul, dat fiind că voiam să fiu departe de mama, printre altele cu deosebire pentru ca atunci când maică-mea afla ceva despre tata, să nu trebuiască să lezez scrisoarea de obligație ce am dat-o, fie îndatoririle filiale; i-am spus mamei să păstreze secretul și în fața mea ca în fața oricărui ostaș al lui Rákoczi, pentru că dacă aflu ceva, potrivit scrisorii, dau informația.”⁴⁷

Dilema l-a urmărit și după ce a aflat că Rákoczi a fost înfrânt la Porțile de Fier: „Auzind de la ei [soldații care rățaceau după înfrângere, n.n.] că principele Rákoczi a fost bătut de turci, care l-au adus pe Barcsai, mă gândii că nu-i bine să mă duc la maică-mea, căci principele ne duce pe noi de acolo sau, dacă umblu pe unde nu trebuie, aș fi jefuit de vreun grup de vagabonzi; astfel mă îndreptai în altă parte, învârtindu-mă prin Cincu și Sighișoara, prin scaunul Cohalmului și comitatul Alba; umblam mai mult noaptea, uneori prin păduri sau îmi petreceam zilele pe la oameni buni, de încredere, ai mei.”⁴⁸

Orașul ocupat. Predarea orașului îl ferea de distrugere totală, dar cei care au trăit un asemenea moment considerau că aducea cu sine noi sacrificii și nenumărate abuzuri din partea ocupanților. Pentru clujeanul Linczigh, și peste ani erau vii lunile de umilințe la care au fost supuși concetățenii săi după ce, în septembrie 1661, au permis intrarea trupelor austriece conduse de generalul Montecuccoli. El arăta cum locuitorilor li s-au luat armele, iar comandamentul trăia pe pâinea, vinul și mâncarea acestora: „S-au făcut confiscări nemaiauzite, încât nu numai cei săraci, dar și cei bogați au ajuns aproape cerșetori, mulți au fugit din orașe. Apoi au distrus casele câtorva dintre locuitori, au săpat șanțuri prin oraș, au cărat de la fiecare om butoaiele, lăzile de grâne, coșurile, lemnele de construcție, de brad, de stejar, vase și lemne ce valorau câteva mii de forinți.”⁴⁹

Mulțimea de soldați „care erau neamuri străine au pustiit fără opreliște ..., au distrus un număr mare de case din oraș, au ars acoperișurile multora, au pustiit grădinile și livezile frumoase, împrejurimile orașului le-au transformat în câmpii pustii”⁵⁰. După toate jafurile petrecute, după ce o mare parte dintre locuitori au fugit, pentru clujeanul Linczigh ziua de 24 ianuarie 1664, când au ieșit trupele austriece din oraș, a fost momentul în care Dumnezeu „a întins brațele pentru salvarea noastră”⁵¹.

Prezența trupelor străine era mereu resimțită ca o corvoadă de către transilvăneni. Referindu-se la intrarea austrieților, în 1686, clujeanul Petru Brozer

⁴⁶ *Ibidem.*

⁴⁷ *Ibidem.*

⁴⁸ *Ibidem*, p. 90.

⁴⁹ *Linczigh János történeti*, p. 186.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 188.

⁵¹ *Ibidem.*

scria că aceștia „au trândăvit aproape două săptămâni și din cauza asta au pricinuit nu puțină pagubă în grâul nostru, care era încă verde”⁵². Despre evenimentele anilor 1687–1694 relatările lui sunt sumare, dar foarte sugestive. Astfel, consemna că trupele austriece au venit în septembrie 1687, în timp ce se culegeau viile. Apoi în dreptul fiecăruia dintre ani scria doar „ne chinuiesc” (*nyomorgatnak*), iar pentru anul 1694, „o, Doamne, îndură-te de noi, oprește suferințele noastre așa de îndelungate și eliberează-ne”⁵³.

Iernarea trupelor. Victoria unuia dintre pretendenți nu însemna întotdeauna restabilirea păcii, liniștii și încetarea abuzurilor. Adesea se întâmpla ca timp de câteva luni alături de noul domn să rămână contingente din trupele străine care l-au sprijinit.

Aceste armate inspirau teamă și atunci când nu erau implicate în conflicte militare. Așa s-a întâmplat și în anul 1613, când Gabriel Bethlen a ocupat tronul Transilvaniei. Era însoțit de trupe ale otomanilor și ale domnilor din Țara Românească și Moldova. Deși nu fusese niciun incident, totuși episcopul de la Azilul-Spital Sf. Duh din Cluj nota: „În acest an din pricina mulțimii de oști, am strâns cu greu recoltele.”⁵⁴

Despre viața dintr-un oraș în care au fost așezate spre iernare trupe otomane și despre impactul prezenței lor scria G. Kraus, care a trecut prin asemenea momente. După moartea lui Ioan Kemény și ocuparea tronului de către Mihai Apafi I, au fost aduse în Sighișoara trupe otomane pentru iernat. Amintirile lăsate de ele au fost dureroase. „Fără îndoială că datorită biruinței dobândite de turci orașul nostru a avut o povară peste măsură de mare și aproape de neîndurat, deoarece în afară de hrana pașii și merindele altor turci, orașul a trebuit să dea zilnic, un timp destul de îndelungat, numai slujitorilor curții sale câte 30 de imperiali pentru orez, unt și miere. De asemenea 500 de pâini, iar pentru cai, în loc de ovăz, grâu.”⁵⁵

La acestea se adăugau abuzurile otomanilor, explicate de Kraus în mod interesant: „pe care le-au învățat acum de la unguri”⁵⁶. Soldații colindau orașul și jefuiau gropile cu cereale⁵⁷. Comandantul lor, Cuciuc Mehmed pașa, pe lângă abuzurile personale, după spusele lui Kraus, ar fi dat frâu liber soldaților săi: „În acest timp Cuciuc pașa a făcut să se simtă răzbunarea ascunsă care-l stăpânea și sporea pe măsură ce trecea vremea. A încuviințat ca oștile sale să dea raite călare, împotriva obiceiului îngăduindu-le toate răutățile.”⁵⁸

La rândul său, Cuciuc pașa a făcut o serie de afaceri în oraș spre nemulțumirea locuitorilor, dar și a soldaților săi. În 1663 „cu multele vite și cu grâul luat cu hapca, pașa deschide aici o măcelărie și începe aici un negoț cu pâine și strânge

⁵² Brozer Péter *feljegyzései (1663–1680)*, în *Kolozsvári emlékirat, 1603–1720*, ed. J. Pataki, p. 219.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *A Szentlélek ispotály számadáskönyvei, 1601–1650*, ed. T. Márton, A. Mihályi, Budapest, 2006, p. 233.

⁵⁵ G. Kraus, *op. cit.*, p. 475.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 483.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 478, 480.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 510.

mulți bani”⁵⁹. Pentru susținerea lor „el impune săracimii să dea o cantitate de bucate de nesuportat. Bieții oameni care nu putură să dea bucate suficiente potrivit poruncii sale, fură bătuți crunt cu ciomegele, din porunca lui.”⁶⁰

Dorind să obțină profituri cât mai mari, Cuciuc pașa i-a lipsit de hrană și pe ieniceri, care s-au revoltat. Pentru îndeostularea oștenilor săi și astfel salvarea propriei vieți, Cuciuc pașa „a poruncit ca orașul și scaunul să găsească îndată 500 de câble de făină, tot atâtea de ovăz și 50 de vite, altfel el va porunci să fie uciși maestrul curții alteței sale princiare, Ștefan Nálanczi, și căpitanul Petru Deák Vizaknai, care fuseseră lăsați de principe în oraș pentru pază, împreună cu toți bărbații din partea cea mai de jos a orașului.” În final locuitorii au fost nevoiți să dea câte o jumătate de câblă de făină și de ovăz, adunând câte 300 de câble și câteva vite. Otomanii, nemulțumiți, „s-au năpustit asupra gropilor de grâu arătate de unguri și de slujitorii curții ...”⁶¹.

Situația sighişorenilor a devenit și mai grea când, alături de turcii încartiruiți, principele a adus și „pe toți slujitorii curții sale ... Acești slujitori au apăsător timp de nouă săptămâni săracimea și au mâncat totul.”⁶²

Încrederea în oameni a fost puternic erodată în timpul războaielor. Nu o dată, oamenii vedeau cum, prin promisiuni fățarnice, prin asigurări privind libertatea și viața, persoane destoinice au plătit cu capul pentru încrederea acordată. Lucrul acesta afecta și mai tare relațiile cu semenii atunci când cei care își încălcau cuvântul erau transilvăneni, creștini aflați în gruparea politică adversară.

Cazurile au fost numeroase și vizau deopotrivă persoane și contingente militare. Într-o scrisoare din 29 martie 1605, către nobilii din Ungaria, Ștefan Bocskai se arată înspăimântat de modul în care erau tratați cei care i se predau lui Gheorghe Basta și, deși aveau scrisori de iertare chiar din partea acestuia, erau executați sau întemnițați. Bocskai dă o listă întreagă de militari, nobili și orășeni care au avut această soartă⁶³.

Peste decenii, în 1661, căpitanul cetății Făgărașului, Andrei Barcsai, a predat cetatea lui Ioan Kemény, care îi promisese că îl va lăsa să plece în tihnă. La scurtă vreme a fost întemnițat și apoi spânzurat. Exemplele anterioare ale lui Linczigh, ale lui Kraus și ale multor alora au arătat că unii dintre nobilii și patricienii care au mers în solii au fost reținuți, chiar uciși. Amintirile acestor fapte erau mereu dureroase și victima era considerată un biet om, care, deși a avut încredere, nu a fost respectat.

Sunt consemnate cazuri în care au fost ucise contingente întregi. Francisc Nagy Szabó a fost impresionat de soarta secuilor care au luptat alături de Mihai Viteazul la Mirăslău. După înfrângere și cu speranța sosirii trupelor conduse de

⁵⁹ *Ibidem*, p. 514.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ István Bocskai, *op. cit.*, nr. 56, p. 133.

Baba Novac și Nicolae Pătrașcu și, astfel, a reorganizării armatei domnului român, secuii așteptau pe un deal. Nobilii „îi chemau jos de acolo, să se predea, însă ei au spus că nu coboară, fiindcă se tem că-i taie; ci dacă trebuie să moară, mai bine mor cu arma în mână”. Atunci nobilii și-au trimis un reprezentat „și el s-a legat cu jurământ față de ei; însă aveau să vadă ei ce fel a fost jurământul, iar sârmanii aceia au coborât cu încredere și, cu tot jurământul, nemeșimea s-a năpustit asupra lor fără să-i pese de nevinovați și, împresurându-i, i-a tăiat pe toți, bieții de ei, cu răcnete asurzitoare, într-atât încât mormanul de trupuri a fost cât un deal. Cică a curs pârâu sângele, de sub trupuri. Așa a răzbunat nemeșimea plecarea secuimii la Sibiu, lângă Mihai Vodă. Și așa i-a redus la iobăgie, precum i-a fost măcelărit și în anul 1595, când cu plecarea lor în Țara Românească.”⁶⁴

Toți cei care nu se aliau erau uciși fără milă în cazul unui război civil. Nu mai conta nimic, jurămintele erau încălcate. Așa s-a întâmplat și la Bistrița după ce Sigismund Báthori a predat orașul: „Și când Nicolae Vitéz s-a fost așternut la drum cu maghiarii, oastea lui Basta a tăiat în chip hain oastea lui Nicolae Vitéz și pe el însuși, nu au putut pleca în pace; ceea ce auzind Basta, s-a necăjit, însă nu știu, fosta el de vină sau ba, de s-au purtat valonii atât de hiclean.”⁶⁵

Aceste obiceiuri au pus amprenta asupra relațiilor interumane, au escaladat sentimentul de insecuritate. De exemplu, în timpul luptelor dintre partizanii lui Ioan Kemény, succesorul lui Gheorghe Rákoczi al II-lea, și armata otomană, Ioan Linczigh remarca teama din sufletele celor care s-au văzut prinși între două tabere puternice, fiecare cu pretenția de a fi recunoscută ca stăpână a țării. În jurnalul său scria că mișcările de trupe și cererile de a fi trimiși reprezentanți ai orașului erau trăite „cu multă teamă de oraș”⁶⁶.

Neîncrederea și teama deveniseră atât de mari în timpul războaielor încât unii dregători refuzau să vină la chemarea principelui sau a demnitarului otoman care conducea orașul⁶⁷.

Pe de altă parte, uciderile au generat resentimente și dorința de răzbunare. Memorialistul Francisc Nagy Szabó observa acest sentiment în cazul secuilor, care, după toate massacrele la care au fost supuși, erau „plini de dorul răzbunării, pe unde au apucat; că ei au prădat multe locuri, conace ale nobililor despre care au aflat că au fost părtași la moartea neamurilor lor”⁶⁸.

Familia. Pentru mulți războaiele din secolul al XVII-lea au adus cu sine distrugerea familiilor. Pierderea părinților, copiilor, fraților în timpul luptelor a fost un sentiment cunoscut de mii de oameni. Ioan Kemény își amintea, în memorii, de moartea fratelui său Baltazar în timpul campaniei din Polonia: „Bietul meu frate mai mic Baltazar, căpitanul suprem al comitatului Cluj, căpitan suprem în scaunul

⁶⁴ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 91.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 103.

⁶⁶ *Linczigh János történeti*, p. 185.

⁶⁷ G. Kraus, *op. cit.*, p. 456, 485.

⁶⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 88.

Odorhei, șef peste grajdurile principelui Gheorghe Rákoczi cel tânăr, cu o moralitate perfectă, de altfel un om distins, amabil, viteaz, mare vânător, care în *anno* 1657, 16 februarie, la orele trei ale prânzului a fost împușcat în frunte, nu departe de mine, în tabăra de la Zambor, cu prilejul luptelor nefericite din Polonia. A fost spre tristețea mea nemărginită, ca a celui care l-a crescut de mic după ce a rămas orfan, și-l socoteam și-l creșteam ca pe copilul meu, și a fost și el ascultător asemenea (copilului). Să-i dea Dumnezeu înviere fericită ... Trupul bietului meu frate mai mic am pus să fie însoțit, înapoi din Polonia în Transilvania, de fiul meu cel mare, Simion Kemény, altfel și acesta ar fi fost rob alături de mine.”⁶⁹

În afara marilor războaie pentru apărare și a conflictelor pentru tron, numeroase au fost și invaziile tătărești. Cele mai frecvente au fost în Moldova și Țara Românească, dar uneori hoardele treceau Carpații. Aceste raiduri tătărești se încheiau mereu cu distrugerii și luare de robi. Așa s-a întâmplat și în 1695, moment descris de cronicarul Mihai Cserei. Oamenii din scaunul Ciuc au fost luați prin surprindere de tătarii care au trecut munții. Tatăl lui Mihai Cserei, care atunci locuia la Racul, când a fost trezit a socotit că este o glumă, dar când a ieșit din casă, deja tătarii îi luaseră vitele. Satele în flăcări, crimele, fetele și femeile ucise pentru că și-au apărat cinstea, oamenii luați în robie făceau parte din amintirile celor care au trăit, care s-au luptat. Totul se petrecuse într-o noapte. Oamenii au crezut că a trecut pericolul. Adjunctul căpitanului, *Sándor János*, „a înnebunit, n-a trimis iscoade /*portas*/ ca să vadă dacă au plecat sau nu [tătarii] și, a doua zi, a trimis trupele înapoi, fiecare revenind acasă”⁷⁰. A treia zi a venit toată armata de tătari, estimată de Cserei la 12.000 de călăreți, și a devastat scaunul Ciuc, „incendiind până seara satele, prădând, robind”. Vicecăpitanul a fost luat în robie împreună cu soția sa.

Cea mai mare durere a lui Mihai Cserei a fost că bunica lui, care avusese „o viață de sfântă, credincioasă, era gospodină vestită, Apor Ilona”, a fost luată în robie. Avea 70 de ani și, „cum povesteau cei care s-au eliberat din robie, a răbdat în tihnă robia și-i îmbărbăta și pe ceilalți robi”⁷¹. Fiind o bătrână de 70 de ani, din cauza drumului lung, acolo în „Țara Tătarilor”, a devenit apatică și s-a îmbolnăvit. La început, au fost speranțe că se vindecă, iar tătăroaica a avut mare grijă de ea, deoarece, cu siguranță, aflase din ce familie bogată făcea parte și spera că va fi răscumpărată pe mulți bani, „dar cum a văzut că moare a lăsat-o, iar trupul ei neînsuflețit a fost târât în câmp și lăsat acolo fără să fie îngropat. Asta i-a fost răsplata pentru viața ei smerită ...”⁷²

Această întâmplare a făcut ca Mihai Cserei să se gândească cu nețărmită ură la Constantin Duca, domnul Moldovei de atunci. Îl considera vinovat pentru moartea bunicii sale, pentru pierderea iobagilor tatălui său și pentru distrugerea satelor din scaunul Ciuc deoarece nu îi anunțase, conform tradiției, de venirea

⁶⁹ János Kemény, *op. cit.*, p. 17.

⁷⁰ Mihai Cserei, *Erdély históriája (1661–1711)*, ed. I. Bánkuti, Budapest, 1983, p. 256.

⁷¹ *Ibidem*, p. 257.

⁷² *Ibidem*.

tătarilor. Cserei scria că acesta a fost modul în care Constantin Duca a răzbunat moartea tatălui său, Gheorghe Duca, și faptul că banii și caii pregătiți pentru răscumpărarea acestuia au fost opriți de principe și cancelarul Mihai Teleki. Ura lui Cserei a mers până acolo încât credea că tătarii ar fi fost instigați de domnul Moldovei să atace Transilvania⁷³.

În afara celor morți în timpul luptelor au existat numeroase victime colaterale din cauza bolilor, robilor și uciderilor. Francisc Nagy Szabó a fost puternic impresionat de moartea unor tineri, așezați lângă Gherla, care au refuzat să se alăture oastei lui Moise Secuiul: „Ridicându-și tabăra din Cluj, Moise Secuiul a mers la Gherla, să ieie cetatea asta de la nemți; dar n-a putut-o nici măcar adulmeca. Ci s-au strâns laolaltă cam nouă sute de flăcăi, dintre care unora nevestele și copiii le erau acolo, în cetate, altora la munte, pe la Dej sau prin locuri unde știau că șed și acolo îi hrăneau în groaznică scumpete. Pe flăcăii aceia, Moise i-a chemat să vină să i se alăture, dar aceia n-au mers, dat fiind că neamurile lor erau în stăpânirea nemților și nu le puteau lăsa acolo, fiindcă aceia le-ar fi hărțuit pe viitor atât pe ele însele, cât și pe cei din casa lor; de aceea, într-o noapte a pus de i-au tăiat pe toți. Așa au pățit bieții de ei. Aceia nu erau haiduci din Ungaria, ci erau dintre iobagii săraci din ținutul de acolo; aceia se strânseseră laolaltă, să se poată apăra și hrăni în toiul marii primejdii și scumpetei. Așa a prăpădit Moise atunci poporul acelui petec de pământ.”⁷⁴

În timpul confruntărilor și de la începutul secolului și din 1658–1662, ciuma a bântuit în Transilvania. Epidemia a fost favorizată de foamete, de circulația armatelor și de aglomerațiile din centrele fortificate. Puține informații s-au păstrat despre victimele epidemiilor din timpul războaielor, dar amintirile părinților supraviețuitori sunt sfâșietoare.

Petru Rétyi, în stilul lui laconic, nota la sfârșitul jurnalului, în capitolul *Memoriale*, dedicat evenimentelor personale: „Anul 1660, 19 decembrie, ne-a dat Dumnezeu un fiu, pe care l-am botezat Vasile (*Lászlo*), dar a murit pe 20 ianuarie, anul 1661, în timpul asediului Făgărașului, din cauza lui Ioan Kemény. Anul 1662, 8 ianuarie, soția mea a avut iarăși gemeni. Pe fată am botezat-o Sofia (*Sophia*). Băiatul nu l-am putut boteza, amândoi au murit în aceeași oră, și aceștia în cetate, în asediu, înainte de principele Mihai Apafi.”⁷⁵

De altfel, în timpul atacului trupelor lui Kemény împotriva Făgărașului, din 1661, și casa lui Petru Rétyi a ars. Durerea era atât de mare încât Rétyi exclama: „de i-ar bate odată Dumnezeu, că doar casa mea a costat mai mult de patru sute de forinți ...”⁷⁶ Era casa pe care o construise cu multă cheltuială între 22 martie și 14 octombrie 1649, după cum mărturisea chiar el⁷⁷.

⁷³ *Ibidem*, p. 255.

⁷⁴ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 118.

⁷⁵ *Rétyi Peter naplója*, ed. M. Ursuțiu, p. 97.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 34.

⁷⁷ *Ibidem*.

Ioan Linczigh, la rândul său, descria drama trăită atunci când a fost trimis în solie la principele Ioan Kemény, în 1661. El, fiind unul dintre jurații orașului, nu putea refuza însărcinarea, dar a acceptat misiunea cu inima frântă „deoarece copiii mei frumoși zăceau de ciumă și eu eram bolnav, nu am putut să văd nici măcar trupurile neînsuflețite ale copiilor mei”, fiindcă fusese reținut de principe nouă zile, „ca într-un arest ...”⁷⁸ Între 10 august și 20 septembrie, „spre amărăciunea inimii”, a pierdut în epidemia de ciumă patru copii, doi băieți de 3 și 14 ani și două fete de 9 și 16 ani⁷⁹. Tristețea nemăsurată răzbate din cuvintele „în lunile august și septembrie ale anului 1661 atotputernicul Dumnezeu a hotărât ca, pentru necredință și numeroase păcate, ciuma, care bântuia printre noi, pe mulți tați și pe multe mame să-i despartă de cei dragi și pe noi, ca pe niște părinți nevrednici, ne-a îndurerat ...”⁸⁰.

Soldații. În majoritatea relatărilor despre războaie erau menționați și soldații. Ei erau asociați cu jafurile, violurile și crimele înfăptuite. Puțini își aminteau de dramele trăite de aceștia în timpul războaielor și după terminarea lor⁸¹. Târgumureșeanul Francisc Nagy Szabó a dedicat câteva pagini și acestei probleme. Era tânăr când a întâlnit soldații munteni care, în 1601, după înfrângerea lui Radu Șerban, încercau să găsească un protector printre vechii aliați ai domnului muntean. Era o armată de curteni de vreo 1.200 de oameni⁸². Inițial au inspirat teamă. Orașenii erau pregătiți să le respingă atacul. Era vremea când orice armată era considerată o amenințare. Curtenii, întrebați [de tatăl autorului, comandant militar al secuilor, n.n.] de unde vin, au răspuns că: „Pe noi ne-a fost bătut tătarul în Țara Românească și de acolo venim.» Întrebatu-i-au iară: «încotro v-ați pornit, încotro mergeți?» Zis-au ei iară: «Noi ne-am pornit la Basta, d-apoi mergem bucuroși și lângă Sigismund Báthori, dacă se-ndură de noi și ne primește.»⁸³ Moise Secuiul, aflând de ei, a venit cu turcii și tătarii și i-au tăiat. Au rămas câțiva care se adăpostiseră în oraș. Despre această faptă memorialistul scria: „Marea, înspăimântătoarea vărsare de sânge și jaful în ziua aceea s-a întâmplat.”⁸⁴

Peste decenii, la sfârșitul anului 1658, alt tânăr, Nicolae Bethlen, a fost impresionat de deruta soldaților răătăciți pe care i-a întâlnit pe drumul dintre Sânpaul și Albești⁸⁵: „Cum ne duceam noaptea prin pădurea Murelor (*Szederjes*), văzurăm că vin niște grupuri de secui care au fugit de la lupta din Porțile de Fier⁸⁶. Atunci am văzut cât e de rău omul foarte speriat; unde sunt Porțile de Fier de Mure? Totuși le era atât de teamă și acolo când o slugă de-a mea se sesiză de treaba asta nocturnă, zicând: al cui ești, măi? Îndată ei începură să fugă, doi au sărit jos de pe cai și,

⁷⁸ *Linczigh János történeti*, p. 185.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 192–193.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 192.

⁸¹ Geoffrey Parker, *Soldatul*, în *Omul baroc*, coord. Rosario Villari, Iași, 2000, p. 60–67.

⁸² *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 98.

⁸³ *Ibidem*, p. 99.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 100–101.

⁸⁵ Jud. Mureș.

⁸⁶ La Porțile de Fier a fost înfrânt Gh. Rákoczi al II-lea.

lăsându-i acolo, fugiră pe jos în pădure, fiind noi vreo șapte, le-am fi putut face rău la nu știu câți dintre ei.”⁸⁷

Răzbunarea adversarilor putea să-i ajungă pe soldați și după încheierea luptelor. Am văzut mai sus cum au fost atrași prin jurăminte false secuii care au luptat alături de Mihai Viteazul și au fost uciși, la fel și oștenii lui Sigismund Báthori, după ce au predat Bistrița au fost măcelăriți.

Francisc Nagy Szabó a păstrat vie în memorie soarta secuilor care au luptat alături de Mihai Viteazul în 1595. Sigismund Báthori le-a redat vechile drepturi, luate după răscoala din 1562. La sfârșitul anului 1595, pe 13 decembrie, după plecarea principelui în Praga, a fost convocată o dietă nouă, care a anulat eliberarea de servitute. Ca urmare, la începutul anului 1596, secuii s-au răsculat. Urmarea a fost pedepsirea cruntă a secuilor de rând: noaptea „au înhățat capii secuilor pe care i-a fost slobozit mai demult Sigismund Báthori. Pe care i-au găsit peste noapte în pat, așa i-au luat din casele lor, de lângă neveste ... De loc n-au tăgădat, ci chiar a doua zi au pus să se cioplească mulțime de țepi din pădurea orașului și țepile s-au cărat la spânzurătoare. Acolo i-au târât pe secui și pe mulți din ei, sărmanii, i-au tras în țepă, pe mulți i-au spânzurat ... L-au adus pe unul, Károly András – acesta le-a fost căpetenie; pe el l-au târât legat de coada unui cal și l-au tras în țepă cu capul în jos și cu picioarele în sus, către cer – așa l-au batjocorit pe nevinovat. Din nou au spânzurat, sumedenie ... Odată și-odată li s-a făcut lehamite de ucideri; le-au lăsat baltă, dar s-au apucat să le reteze nasurile, urechile, dar cu atâta sălbăticie, încât nasul îl retezau cu buze cu tot, de le rămâneau, sărmanilor, doar dinții și așa au murit mulți din asta; și pe cei cărora le retezau urechile îi jupuiau până spre gât. La asemenea sălbăticii s-au dedat ei. Până la urmă, au dat-o încolo și pe asta și au poruncit să fie doar snopiți; și au pus să se facă o spată de lemn atât de mare, încât era de speriat, însă i-au cioplit tăiș și muchie; cu aceasta, trăgeau nouă lovituri cu latul, dar ultima o trăgeau peste fund, cu tăișul palei, care – am văzut – cădea atât de greu, încât oasele șezutului se făceau mici fărâme din asta. S-a vorbit că mulți nenorociți au murit și din asta. S-au purtat atunci tare urât cu bieții secui eliberați, care au fost mers cu Sigismund Báthori în Țara Românească. Treaba aceasta a fost în 1596. Acestea cu ochii mei le-am văzut. Jude era Pál Kovács, preotul era Mathiás Piskolti.”⁸⁸ Relatările lui Francisc Nagy Szabó concordă cu cele ale contemporanilor săi, fie că erau dascăli sau orășeni de rând⁸⁹.

Războaiele au adus cu sine nenumărate distrugerii. Localități întregi au dispărut. În general vinovați pentru aceste fapte erau armatele turco-tătare. În fața acestora oamenii erau resemnați. Au fost cazuri în care armate creștine, armate de aceeași etnie au devastat biserici și au profanat morminte. Faptele lor au intrat în memoria contemporanilor și amintirea lor provoca durere imensă, neîncredere,

⁸⁷ Nicolae Bethlen, *op. cit.*, p. 90.

⁸⁸ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 79–80.

⁸⁹ Lajos Szádeczky Kardos, *A székely nemzet története és alkotmánya*, Budapest, 1993 (reprint 1927), p. 133.

precum și o uimire tristă. Adesea dezlănțuirea soldaților se datora, poate, și disputelor confesionale care atunci erau în toi în Transilvania. Francisc Nagy Szabó își amintea și peste ani de frumoasa biserică a mănăstirii din Târgu Mureș care a fost devastată. Pentru a sublinia regretul resimțit la amintirea acesteia, dădea numeroase detalii menite să-i sublinieze frumusețea și să arate barbaria înfăptuită. În memorii arăta cum, pe 10 august 1601, „au stricat pe vremea aceea creștinii, ba încă frații noștri maghiari, în două rânduri biata noastră țară. Mai întâi în anul 1601, pe la Sf. Laurențiu, au pustiit mănăstirea, eclezia, la vremea după-amiezii, și au și ars adică tot, eclezia, clopotnița, școala. Aceea însă a fost atât de frumoasă, încât era cu adevărat o podoabă de biserică: vitraliile ei tare frumoase, încât n-au pereche în niciun oraș din Transilvania, nici nu vor avea, nici n-au avut; în ea a fost orgă mare și bună; aceea a avut în biserică un lăcaș și un loc făurite atât de frumos și de împodobit, încât nici acelea n-au pereche în Transilvania, în niciunul dintre orașele de frunte, nici chiar în Alba Iulia, nici altundeva – fost-au tare frumos înfăptuite, clopotele dintre cele mai alese, orologiul fusese mare și bun.”⁹⁰

În iunie 1605, în condițiile tratatelor de pace cu imperialii, ieșeau la iveală alte aspecte, care, de data aceasta, au avut un impact deosebit asupra lui Ștefan Bocskai, general al armatei și apoi principe. Soldații lui Gheorghe Basta au profanat mormintele și au aruncat osemintele lui Iancu de Hunedoara, ale fratelui acestuia, ale lui Ioan Zapolya, ale soției sale, Isabella, și ale fiului lor, principele Ioan Sigismund, din catedrala de la Alba Iulia. De asemenea au fost profanate și jefuite morminte ale membrilor familiei Báthori, conacul și satele consilierului regal Ștefan Bathori de Ecsed au fost arse, „iar din mormântul tatălui său defunct a fost furată sabia aurită, pe care Basta a păstrat-o pentru sine”⁹¹. Fostul aliat al imperialilor contempla revoltat ce înfăptuiseră soldații lui Basta, chiar cu îngăduința acestuia, soldați care fuseseră trimiși spre „ocrotirea țării”, cum sublinia, privind cu îndoială orice alianță cu imperialii.

În cazul **adolescenților și tinerilor** aceste conflicte militare, fără îndoială, au avut un rol important în maturizarea lor. Orășeanul Francisc Nagy Szabó, născut în 1581, își amintea de acțiunile alături de tatăl său pentru adăpostirea mamei sale și a fraților săi mai mici, pe care îi numea „copiii”. Era în primii ani ai secolului al XVII-lea.

La rândul său Nicolae Bethlen, care în primăvară anului 1660 nu avea nici 18 ani, descriind luptele de la Sibiu, sublinia cu mândrie că a participat alături de tatăl său: „Eram pe atunci deja militar înzestrat cu carabină, frate-meu mai mic călărea bine față de vârsta-i fragedă și era meșter la înghebat colibe cum n-am mai văzut de bune, într-o colibă dormeam noi doi.”⁹²

*

Ca o concluzie la modul în care războaiele s-au păstrat în memoria transilvănenilor din secolul al XVII-lea, cum amintirea lor i-a urmărit și le-a influențat

⁹⁰ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 108.

⁹¹ István Bocskai, *op. cit.*, nr. 66, p. 165–166.

⁹² Nicolae Bethlen, *op. cit.*, p. 91.

destinul, trebuie remarcat că fiecare moment al unui conflict militar avea victimele sale fizice sau afective. Războaiele au adus cu ele nenumărate pierderi. În prima etapă au dispărut casele ridicate cu multă trudă, iar dacă zidurile lor au rămas în picioare, odăile erau devastate. Pribegia pentru multe familii însemna destrămare. În timpul conflictelor propriu-zise numărul decedaților a fost enorm. Mulți mureau în lupte, dar și mai mulți în spatele frontului, fiind victimele foametei, epidemiilor și crimelor care însoțeau fiecare dintre aceste războaie. În paralel erau robiriile. Mulți nu se mai întorceau din robie, fie murind, fie neavând posibilitatea de a se răscumpăra, situație dezbătută de dietele Transilvaniei⁹³. Sfârșitul războiului era adesea urmat de ocupații ale unor trupe străine, care supuneau populația la numeroase abuzuri.

Cel mai puternic impact emoțional l-au avut războaiele civile – conflicte cu arie restrânsă, dar cu consecințe funeste⁹⁴ – și distrugerile înfăptuite de creștini. Încălcarea jurămintelor, a promisiunilor, ferocitatea crimelor, răzbunările sângeroase au erodat încrederea în semenii. Toate aceste realități au creat o atmosferă de tensiune, care nu o dată a răbufnit în orașele asediate, unde dominau teama, nesiguranța și disensiunea politică.

Impactul războaielor a fost deopotrivă de devastator pentru adolescenți, pentru adulți, pentru copii, pentru vârstnici, pentru oamenii de toate categoriile sociale. Fiecare om era supus atrocităților, diferențiat în funcție de locul său în societate. Nimeni nu a vorbit despre momente de tihnă și fericire și, așa cum s-a remarcat de către istorici, războiul determina o insecuritate totală⁹⁵.

Despre modul în care a fost perceput impactul războaielor asupra omului secolului al XVII-lea sunt sugestive concluziile autorilor analizați. Ioan Kemény considera că prin destin a fost legat de război și implicit de zbucium și tristețe: „M-am născut în vremuri războinice, la Bichiș, la casa unui iobag de al nostru, pe domeniul nostru de acolo incendiat de dușmani. Nașterea mea s-a întâmplat *in anno* 1606, conform vremurilor de atunci, cu două săptămâni înainte de Crăciun, într-o zi de vineri; ca și conceperea mea și nașterea mea, așa și cursul vieții mele de până acum a fost amărât, prin războaie și neliniște.”⁹⁶

La rândul său, omul de arme Ștefan Bocskai se simțea copleșit de nenumăratele conflicte militare și scria la 26 noiembrie 1605: „Nu fără zbucium sufletesc privesc zi de zi, până când se prelungește acest foc pustiitor pentru țări; pentru că nu doresc nimic mai mult decât ca, în condiții oneste și bune pentru folosul lumii creștine, să se încheie cât mai repede și cu rezultatul dorit.”⁹⁷

⁹³ *Monumenta comitialia Regni Transylvaniae*, vol. XII, 1658–1661, ed. S. Szilágyi, Budapest, 1887, p. 221.

⁹⁴ Toader Nicoară, *Sentimentul de insecuritate în societatea românească (1600–1800)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 391.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 389; Florin Constantiniu, *Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, vol. VII, 1974, p. 81.

⁹⁶ János Kemény, *op. cit.*, p. 19.

⁹⁷ István Bocskai, *op. cit.*, nr. 75, p. 181.

Orășeanul Ioan Linczigh vedea în declanșarea războiului în 1658 că „Dumnezeu și-a revărsat marea sa mânie asupra noastră”⁹⁸, iar târgu-mureșeanul Francisc Nagy Szabó, după experiența sa de la începutul secolului, reflecta „că nu era nimic de făcut cât timp în țară erau doi domni”⁹⁹.

Experiențele, trăirile memorialiștilor analizați nu se deosebeau cu nimic de cele cunoscute și de contemporanii lor de pe restul continentului, de omul baroc¹⁰⁰.

THE IMPACT OF WAR ON MENTALITY AND BEHAVIOR. MEMOIRS FROM THE TRANSYLVANIAN WARS OF THE SEVENTEENTH CENTURY

Abstract

The present article analyzes the war impact on the mentality and behavior of Transylvanians in the seventeenth century, on the basis of the many sources that have been preserved. The author examines the testimonies of those who experienced the military conflicts of the early seventeenth century and those of 1658–1662. The study also takes into account the memoirs of Michael Cserei on the Tatar invasion of 1695.

Keywords: war; invasion; memoirs; Tatars; Hungarians; Cluj; Sibiu; Brașov; Transylvania

---

⁹⁸ Linczigh János *történeti*, p. 176.

⁹⁹ *Memorialul lui Nagy Szabó Ferencz*, ed. Șt. Gáll Mihăilescu, p. 106.

¹⁰⁰ Henry Kamen, *Omul de stat*, în *Omul baroc*, coord. Rosario Villari, p. 17–43; G. Parker, *op. cit.*, p. 43–69.

NOTE ȘI RECENZII

* *Statutul femeii în România comunistă. Politici publice și viață privată*, coord.
** ALINA HURUBEAN, Institutul European, Iași, 2015, 289 p.

Textele cuprinse în volumul de față au fost prezentate, în majoritatea lor, în cadrul Conferinței Naționale cu tema *Statutul femeii în România comunistă*, organizată la Iași, în data de 8 martie 2014. Condiția femeii și configurarea relațiilor de gen în comunism reprezintă punctul de plecare al redefinirii acestora pe parcursul tranziției postcomuniste. În acest sens, analiza problematicii respective este firească și legitimă, atât la scara existenței individuale, cât și a memoriei sociale.

Cartea lansează un set de întrebări de cercetare care invită la reflecție atât cititorul ocazional, cât și specialiștii interesați de temă. Dintre aceste întrebări putem menționa: ce a însemnat să fii femeie în România comunistă? Care erau reprezentările sociale despre femei/feminitate? Cum era viața cotidiană în comunism pentru femei și bărbați? Ce fel de egalitate promovau politicile publice? Ce fel de emancipare? Pe ce model de familie se bazau? Care erau relațiile de gen în viața publică și în viața privată/familială? Care au fost consecințele sociale ale politicilor pronataliste restrictive? Cum se definea raportul între stat și cetățeni? Care era identitatea politică a femeilor? A existat un feminism comunist în România? Ce conexiuni comparative putem face între România și alte țări comuniste? Care sunt încă legăturile și care sunt rupturile între comunism și postcomunism? Fiecare autor a ales tema pe care a considerat-o relevantă și pe care a dorit să o abordeze din perspectiva domeniului profesional și de cercetare de care aparține (științe politice, sociologie, istorie, filologie, antropologie, demografie, jurnalism, societate civilă etc.). Textele sunt grupate pe trei axe tematice: 1) Emanciparea femeii și egalitatea de gen în România comunistă. Distorsiuni și efecte perverse; 2) Căsătoria, familia și politica demografică represivă a regimului Ceaușescu; 3) Identitatea discursiv-narativă a femeii între comunism și postcomunism: presa scrisă, istoria orală și imaginarul social.

Prima axă tematică lansează problema de fond privind condiția femeii și modelarea socio-culturală a relațiilor între femei și bărbați, dimensiune relevantă pentru analiza gradului de modernizare a unei societăți. Egalitatea, inclusiv cea de gen, era o valoare centrală a politicilor regimului comunist. Textele acestei prime axe tematice aparțin autorilor Georgeta Ghebrea, Alina Ilinca, Liviu Marius Bejenaru și Radu Clit. Georgeta Ghebrea consideră că politicile regimului comunist, în esența lor, nu au urmărit creșterea calității vieții femeilor, ci utilizarea lor ca forță de muncă în procesele de industrializare extensivă și ca „mijloace” de afirmare a superiorității regimului. Alina Ilinca și Liviu Marius Bejenaru analizează comparativ emanciparea femeii în Uniunea Sovietică și România comunistă. Proiectul politic al PCR cu privire la statutul femeii a debutat în anii '50-'60 sub influența modelului sovietic, iar în perioada comunismului naționalist (anii

„Revista istorică”, tom XXVII, 2016, nr. 3–4, p. 385–408

'70–'80) acest proiect s-a convertit într-o ideologie conservator-materialistă dominată de politicile pronataliste. Autorii arată că egalitatea nu a implicat afirmarea și respectarea egală a valorilor femeilor și bărbaților, ci, mai curând, impunerea standardului masculin și tratarea femeilor ca bărbați. Textul lui Radu Clit abordează din perspectivă psiho-sociologică două profiluri diferite de leadership feminin. Ipoteza de la care autorul construiește argumentația se referă la faptul că imaginea negativă pe care Ana Pauker a acumulat-o în mentalul colectiv s-a transferat automat asupra Elenei Ceaușescu, investită cu un rol malefic în orchestrarea pârgghiilor opresive ale regimului. Astfel, ea salvează măcar în parte imaginea conducătorului providențial deținută de soțul ei („conducătorul cel bun și nevasta cea rea”).

A doua axă tematică reunește textele autorilor: Luminița Dumănescu, Corina Doboș, Raluca Ioana Horea-Șerban și Marinela Istrate, care aduc în atenție categoriile de politici vizând viața privată, familia și relațiile de gen. Este abordată problematica dinamicii vieții familiale și de cuplu, precum și impactul produs asupra acestora de politicile abuzive de creștere demografică. Luminița Dumănescu vorbește despre căsătorie și familie în comunism, despre modificările survenite în comportamentul matrimonial al românilor pe fondul procesului masiv de urbanizare, industrializare și educație de masă. În opinia autoarei, familia românească modernă s-a fundamentat în comunism. Raluca Ioana Horea-Șerban și Marinela Istrate analizează propaganda pronatalistă reflectată în paginile revistei „Femeia” în ultimii cinci ani ai regimului comunist (1985–1989). Studiul Corinei Doboș reprezintă o radiografie a traumelor fizice și psihice prin care au trecut multe femei care au trăit politica pronatalistă represivă a regimului Ceaușescu. Cercetarea ei este bazată pe documente inedite (dosare de deces matern prin avort din anul 1984) provenite din arhiva Ministerului Sănătății.

A treia axă tematică reunește textele Manuelei Marin, Cătălinei Mihalache și Alinei Hurubean. Aceste studii aduc în atenție mecanismele psihologice și sociale de construire a identității femeii. Manuela Marin analizează trei publicații ale vremii (două reviste destinate publicului feminin și un ziar local) prin care regimul comunist a construit, la nivel discursiv și prin aparatul său de propagandă, o nouă identitate politică pentru femei ca grup social indiferent de naționalitate și mediul de reședință. Cătălina Mihalache propune un exercițiu de istorie orală care are la bază interviurile realizate cu două femei în anul 2012. Dialogurile pun accentul pe povestea de viață a celor două, evidențiind aspecte ce țin de viața profesională, viața de familie și sistemul de valori. Alina Hurubean încheie volumul cu un text despre situația femeilor din România postcomunistă pe fondul trecerii la o ideologie neoliberală.

Textele reunite în volum ne îndreptățesc să afirmăm că emanciparea femeilor în comunism a fost una duplicitară și distorsionată, care nu le-a îmbunătățit autonomia personală și statutul social.

Raul Denize
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
raul.denize@gmail.com

LUCIAN BOIA, *Strania istorie a comunismului românesc (și nefericitele ei consecințe)*, Humanitas, București, 2016, 232 p.

Cartea este o încercare temerară de a prezenta și lămuri câteva paradoxuri care au străbătut istoria românească în secolul XX, fiind alcătuită dintr-o introducere, 20 de scurte capitole, precum și addenda (cu titlul *Teatrul absurdului în comunism: două documente din arhiva Comitetului Central al Partidului Comunist Român*, p. 211–230).

Spațiul românesc pare mereu altfel și, din acest punct de vedere, trecutul recent – îndeosebi ultima jumătate a secolului al XX-lea – este un caz simptomatic, care aproape că ne obsedează. Dacă ne referim la spațiul european, niciun experiment comunist nu a fost atât de „special” și cu evoluții atât de neașteptate și de „divergente” precum comunismul românesc. Țara cu cei mai puțini comuniști a devenit țara cu numărul cel mai mare de membri ai partidului comunist (raportat la numărul populației), iar societatea abia atinsă de ideologia marxist-leninistă la momentul 1944 s-a comunizat aparent în profunzime, despărțindu-se cu greu de regimul totalitar de extremă stângă. În plus, s-a întâmplat ca – paradoxal – sub un regim declarat internaționalist (chiar și după 1964/1965) să se împlinească de fapt visul șovin al extremei drepte interbelice: o Românie omogenă din punct de vedere etnic. Toate acestea sunt constatările și considerațiile de la care a pornit istoricul Lucian Boia pentru a-și construi volumul.

Cartea și-a propus să cuprindă și să discute cât mai multe chestiuni; aproape că niciun aspect relevant al istoriei comunismului autohton nu este uitat: de la cucerirea puterii, natura regimului politic, evoluția numărului de membri ai PCR/PMR, absența destalinizării reale, situația minorităților, (pseudo)rezistența anticomunistă, condiția femeii, viața socială, „modernizarea” comunistă, „rezistența prin cultură”, statutul cultelor religioase, penuria și criza economică/alimentară din anii 1980, demolarea orașelor, sistematizarea satelor și până la revoluția din 1989. Lucian Boia creionează cu o mână sigură un tablou verosimil, identificând cauzele evoluțiilor – doar aparent – stranii din istoria românească postbelică. Cumva unele dintre ele au fost sugerate sau în parte enunțate și de alți istorici români, însă acest volum oferă o tratare sistematică într-o narațiune coerentă și pe înțelesul tuturor.

Cu scopul de a înțelege și a lămuri evoluțiile contradictorii sus-amintite, Lucian Boia coboară în principal în perioada interbelică și face o serie de remarci judicioase privitoare la starea de lucruri din România precomunistă: el constată că „privind situația existentă înainte de 1944, România era țara cea mai puțin pregătită pentru experimentul comunist”. Dar se și întreabă: nu era totodată, cât ar fi de paradoxal, și țara cea mai expusă, cea mai susceptibilă de a se lăsa capturată și remodelată? (p. 25). În fond, structura ei socială, analfabetismul extrem de răspândit, sărăcia, ruralizarea etc. s-au constituit în factori importanți ai succesului ideologiei comuniste, care a mizat mult pe mobilitate socială, industrializare și urbanizare (Cap. I, *Țara cu o mie de comuniști*, p. 13–25). Lucian Boia mai oferă o explicație: „Românii nu doar că se ținuseră departe de comunism, dar, într-un procent foarte mare, nu aveau nici un fel de cultură politică (de asta și erau comuniștii atât de puțini!)” (p. 30). În esență, istoricul are dreptate; însă probabil colegi de breaslă și mai ales politologi ar avea de formulat unele obiecții și nuanțe: până la urmă, orice comunitate umană are o anumită cultură politică, fie ea parohială, fie antidemocratică, democratică, fie de alt fel (Gabriel A. Almond, Sidney Verba, *Cultura civică. Atitudini politice și democrație în cinci națiuni*, trad. Dan Pavel, București, 1996). Problema nu este *cultura politică*, ci

cultura civică, specifică regimurilor democratice – valoare care a lipsit societății românești din perioada interbelică (sau, în orice caz, nu a fost asumată decât de o pătură restrânsă a electoratului și a oamenilor politici). Altminteri, demonstrațiile pe care le face Lucian Boia sunt extrem de convingătoare.

Câteva afirmații din carte sunt cel puțin discutabile. Lucian Boia nu pare să înțeleagă natura condamnării regimurilor totalitare și consecințele sale; de altfel, problematica justiției de tranziție și a comisiilor istorice/pentru adevăr este tratată oarecum superficial în carte. Autorul nu pare a fi la curent cu studii esențiale precum cele realizate de Lavinia Stan, Raluca Grosescu, Raluca Ursachi, Nadya Nedelsky, Vladimir Tismăneanu, Alexandru Gussi ș.a. De aici izvorăsc poate și afirmații simpliste/simplificatoare de genul: „cea mai aspră condamnare [a regimului comunist, n.n.] – e drept, doar în vorbe – a fost pronunțată de Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România [CPADCR]” (p. 40). Semnificativ este că, vorbind despre cazul Alexandru Vișinescu (p. 71, nota 6), istoricul nu amintește nimic despre acțiunile Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc (IICCMER) și despre schimbarea legislației penale (în martie 2012), care a făcut posibilă trimiterea în judecată (și condamnarea definitivă) a torționarului. Mai concret, în baza legii nr. 27 adoptată în martie 2012, din inițiativa Monicăi Macovei și a altor parlamentari – congruentă cu propunerile și recomandările *Raportului final* al CPADCR –, a fost înlăturată prescripția răspunderii penale pentru anumite infracțiuni de omor pentru care nu s-a împlinit termenul de prescripție la data intrării în vigoare a actului normativ. Or, introducerea sintagmei „indiferent de data la care au fost comise” pentru imprescriptibilitatea infracțiunilor de genocid, crime contra umanității și de război s-a dovedit capitală pentru ultimele acțiuni ale Parchetului General circumscrise justiției de tranziție: recente și foarte mediatizate cazuri ale torționarilor Alexandru Vișinescu și Ion Ficior, acuzați de procurori – la sesizarea IICCMER – de crime împotriva umanității. A rămas condamnarea regimului comunist doar simbolică, doar „în vorbe”?

Mai sunt de semnalat și alte câteva erori sau inadecvări: patriarhul Justinian Marina nu a „păstorit” Biserica Ortodoxă Română începând din 1947 (p. 174), ci din 1948. La p. 69 autorul vorbește despre „amnistierea deținuților politici” din 1964; or, un termen mai adecvat ar fi cel de *grațiere* (în fond, cei eliberați au rămas din perspectivă oficială, juridică, vinovați, „dușmani ai poporului” – vezi o clarificare terminologică la Alexandru Mihalcea, Mirel Stănescu, *50 de ani de la eliberarea deținuților politici*, în „Revista 22”, 17 iunie 2014).

Volumul nu se adresează în primul rând cercetătorilor de strictă specialitate, dar prin temele provocatoare abordate se dovedește foarte util. Cu un aparat critic redus la strictul necesar, pentru a se adresa unui public cât mai larg și a corespunde unei rețete comerciale de succes, cartea se transformă într-un adevărat manual pentru înțelegerea comunismului românesc și, în general, a trecutului postbelic. *Strania istorie a comunismului românesc* se înrudește cu o altă lucrare a lui Lucian Boia (*De ce este România altfel*), însă acum autorul dă dovadă de o abilitate analitică mult mai pătrunzătoare.

Cristian Vasile
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
cristivasile2002@yahoo.com

CARMEN ESCU MÜLLER, *Evaluări ale opiniei publice românești asupra fascismului italian (1922–1943)*, Edit. Argonaut, Cluj-Napoca, 2016, 414 p.

În iulie 1914, la Sarajevo, moștenitorul tronului austro-ungar, Franz Ferdinand, a fost asasinat de un naționalist sârb, eveniment care va avea consecințe dramatice. Ceea ce părea la început o simplă situație tensionată, ca atâtea altele în trecutul european, va evolua într-o criză de proporții apocaliptice tradusă în experiența traumatică a Primului Război Mondial. Conflagrația din anii 1914–1918 a fost catalizatorul tuturor celorlalte evenimente nefericite ale secolului al XX-lea: prăbușirea imperiilor multinaționale, al Doilea Război Mondial, apariția regimurilor totalitare (comunism, fascism, nazism), pierderea superiorității europene. După Primul Război Mondial, lumea nu va mai arăta niciodată la fel. De altfel, așa cum remarca Ernst Nolte, pentru prima dată în istoria umanității, un război avea să stea la originea unor ideologii politice, fascismul și nazismul, spre deosebire de liberalism sau conservatorism, apărute și structurate ca urmare a unor importante evoluții de ordin social sau economic. În plus, comunitățile umane supuse unui teribil și devastator conflict, abrutizate și dezolate, nu au mai avut puterea de a identifica în aceste regimuri totalitare germenii unui viitor eșec, de proporții apocaliptice. Ca și comunismul sau nazismul, fascismul a speculat această oportunitate și s-a insinuat la conducerea Italiei cu scopul declarat de a redimensiona fundamental universul „omului nou”, chiar dacă, așa cum remarcam într-un studiu, nașterea acestui tip de individ s-a realizat pe mormântul în care Europa își îngropase fundamentele existenței și rațiunea primatului său. În cazul fascismului, de asemenea, decisivă a fost tenacitatea lui Benito Mussolini, perceput drept un lider credibil și carismatic, al cărui salt ideologic de la socialism la naționalism corporatist a fost trecut cu vederea de contemporanii săi.

Despre natura și exprimarea acestor regimuri totalitare, precum și despre liderii care le-au întrupat, s-a scris foarte mult și se va mai scrie în viitor. În schimb, percepția opiniei publice românești asupra unui conducător precum Mussolini și a regimului său reprezintă o noutate istoriografică. Este sarcina pe care și-a asumat-o Carmen Escu Muller, în lucrarea *Evaluări ale opiniei publice românești asupra fascismului italian (1922–1943)*, o carte remarcabilă atât prin subiectul inedit (lucru subliniat chiar de autoare: „Nu există, încă, în istoriografia românească, un studiu sistematic și de amploare asupra manierei în care opinia publică românească a evaluat fascismul italian în intervalul octombrie 1922 – iulie 1943”), cât și prin rigoarea academică a manierei în care acesta este tratat. Evident, pentru perioada interbelică, spațiul opiniei publice este guvernat de presa scrisă și, în subsidiar, de scrierile epocii aparținând intelectualilor români, mulți dintre aceștia, de altfel, fiind angrenați în domeniul jurnalismului; ziariștii înșiși sunt, în cele mai multe cazuri, intelectuali autentici cu solidă pregătire universitară și buni analiști ai politicii interne și externe.

Instaurarea fascismului la putere în Italia a fost interpretată de majoritatea ziarelor noastre în cheia reacției față de pericolul comunist, primul fiind valorizat prin obiectivele pe care și le propusese și pentru principiile pe care se sprijinea, chiar dacă unii analiști au sesizat asemănarea între cele două sisteme totalitare. Printre alții, scriitorul Octavian Goga, cunoscut ca un fervent antisemit și admirator al soluțiilor de forță, avea să privească cu simpatie fenomenul fascist, linie pe care o va urma Partidul Național Creștin, înființat de acesta în 1935 (fascismul, scria el, a creat „o nouă psihologie italiană, stăpânită de ideea colectivă cu toate consecințele”). Atracția unora dintre intelectualii epocii față de fascism

rezida în accentul pus de acesta pe soliditatea sa și stabilitatea pe care o conferea țării, tradusă în politici economice și sociale.

Un spațiu important al lucrării este dedicat reflectării în presă a Tratatului de amicitie și colaborare cordială româno-italian, din 1926, în timpul guvernării Averescu, într-un context diplomatic complicat în ceea ce privește raporturile dintre cele două țări, caracterizat drept o „normalitate rece”. De altfel, acest tratat a suscitât un interes major al presei, care l-a prezentat și analizat într-o manieră amplă și, evident, de pe poziții diverse. Ziarul „Îndreptarea”, oficios guvernamental, a apreciat actul drept unul pozitiv, în timp ce alte ziare, fie independente, fie de partid l-au privit cu rezerve atunci când nu l-au criticat direct. Principala nemulțumire era îndreptată asupra faptului că Italia încă trena ratificarea Tratatului de pace de la Paris, ceea ce ar fi echivalat cu recunoașterea apartenenței Basarabiei la România. Multe dintre aceste analize ale jurnaliștilor români sunt fundamentate și percutante, în ciuda subiectivismului inerent care le caracterizează.

Următoarele două capitole analizează perspectiva opiniei publice democratice de stânga (ziarele „Adevărul” și „Dimineața”) și percepția opiniei publice de dreapta asupra fascismului italian (ziarele „Cuvântul” și „Curentul”, precum și poziția unor personalități ale epocii ca Vasile Marin, Mihail Manoilescu, P.P. Negulescu sau Nicolae Iorga). Evident, în presa de stânga, analizele, comentariile și ideile expuse convergeau în repudierea fascismului ca regim politic care a obliterat într-o manieră dură fundamentele democratice ale statului italian. Legile represive care urmăreau reducerea la tăcere a oponenților, abuzurile de tip iacobin au fost blamate cu luciditate, în special în paginile ziarului „Adevărul”. În plus, neliniștea apetența lui Mussolini către o politică expansionistă, care ar fi complicat lucrurile inclusiv pentru România, cu atât mai mult cu cât pretențiile revizioniste ale Ungariei erau sprijinite fățiș de Duce. În schimb, presa de dreapta a privit mai degrabă favorabil fascismul, cel puțin pentru că reprezenta o contrapondere viabilă la comunism. De asemenea, erau privilegiate realizările interne ale lui Mussolini (ordinea, stabilitatea, lucrările de infrastructură, programul agricol), care justificau, în optica autorilor, necesitatea exprimării totalitare. Se remarcă articolele și editorialele lui Pamfil Șeicaru, al cărui talent este indiscutabil și care a avut ocazia să realizeze un interviu cu liderul italian. Nu putea lipsi din această galerie Nicolae Iorga, cel pe care, orice analiză am întreprinde asupra modernității românești sau a perioadei interbelice, îl găsim prin intermediul unor scrieri sau opinii. Astfel, nota Iorga în 1923: „Oricum, d. Mussolini face bine. Face în toate privințele. E oriunde sunt oameni răi de îngrozit, oameni buni de încurajat, porniri antisociale de oprit, porniri sociale de întărit ... Pretutindeni vorbește cu spirit de camarad și cu inima de frate, cu elocvența incomparabilă a sincerității. Prin el Italia se vede și acesta e mare lucru.” Iorga nu glumea declamându-și admirația necondiționată pentru un regim totalitar: nu va inventa el conceptul de „guvernare peste partide”, care încă mai dă bătăi de cap istoricilor noștri?

În anii 1934–1936 presa noastră acorda spații ample conflictului italo-abisinian, descriind pe larg cauzele războiului, poziția Societății Națiunilor sau a altor mari puteri, desfășurarea ostilităților, sancțiunile impuse Italiei, precum și modalitatea prin care s-a pus capăt războiului cu toate consecințele sale. Clivajul între cele două zone de presă este vizibil și asupra acestui subiect: ziarul „Adevărul” condamna rațiunile expansioniste ale Italiei, analiștii săi fiind îngrijorați inclusiv de efectele acestui conflict pe continentul european, în timp ce ziarul „Curentul” și același neobosit Pamfil Șeicaru căutau să justifice politica

colonială întreprinsă de Mussolini mai ales prin scoaterea în evidență a superiorității civilizației albe (altfel, unele observații ale lui Șeicaru sunt pertinente și anticipatoare).

În fine, în ultimul capitol al lucrării este analizată reflectarea în presa românească a prăbușirii regimului fascist, în iulie 1943. Dar despre ce presă mai vorbim? Între timp, România intrase sub zodia regimurilor autoritare și, în plus, era angrenată în cel de-al Doilea Război Mondial, într-o perioadă în care înfrângerea Germaniei se profila clar la orizont. Cenzurată și pusă sub un drastic control, presa noastră s-a mulțumit să redea faptic evenimentele, fiind lipsită de efervescența și diversitatea de opinii, multe lucide și obiective, care o caracterizaseră în perioada anterioară.

Atunci când cititorul atent al masivului studiu scris de Carmen Escu Muller ajunge la capătul său va avea senzația că a înțeles foarte bine subiectul lucrării și stăpânește într-o manieră exhaustivă ceea ce presa românească din perioada interbelică a scris și analizat cu privire la fascismul italian și al său lider, Benito Mussolini; acesta, de altfel, îmi pare a fi meritul principal al cărții. În pofida faptului că perioada dintre cele două războaie mondiale rămâne, după părerea mea, cea mai complicată secvență pe care un istoric se încumetă s-o investigheze, Carmen Muller denotă o siguranță extraordinară în defrișarea unui teren încă intact. Obiectivitatea și acribia sunt principalele coordonate pe care este structurată lucrarea, iar limbajul coerent și inteligibil vine în sprijinul acestei concluzii. Autoarea privilegiază analiza, una atentă și profesionistă, a faptelor studiate în raport cu o prezentare seacă, sprijinită pe citate redactate *in extenso*, iar viziunea ușor didactică, care își face apariția pe alocuri, nu poate șterge această impresie. Important este faptul că radiografia presei românești și a percepțiilor acesteia asupra fascismului italian este fără cusur, mai ales că autoarea reușește să nu-și trădeze propriile impresii și să excludă, astfel, subiectivitatea relativ inerentă istoricului. Sigur că noi, de la distanța epocii în care trăim, putem interpreta negativ unele atitudini și judecăți de valoare ale personajelor interbelice, dar nu cred că aceasta ar trebuie să fie prioritatea istoricilor. Analiza obiectivă și prezentarea faptică reprezintă condițiile unui produs istoriografic de calitate, așa cum este cazul lucrării pe care am analizat-o.

Trebuie să apreciem, inclusiv prin apariția acestei cărți, cursul pozitiv al istoriografiei românești, care se îndreaptă, poate mai lent decât ne-am dori, dar ireversibil, spre standardele firești ale acestui domeniu atât de problematic și volatil. Revenind la subiectul lucrării, dacă ținem seama de context, unul fără precedent în istorie, ca și de mulți alți factori inhibitori din societatea românească, trebuie remarcat faptul că, cel puțin în linii mari, presa românească era una de calitate. Este bine că această presă și-a găsit un istoric pe măsură, care i-a surprins resorturile, tribulațiile și contradicțiile specifice cadrelor în care a fost nevoită să evolueze. Pentru aceasta, dar nu numai, salutăm ca pe un adevărat eveniment istoriografic lucrarea scrisă de Carmen Escu Muller, căreia îi datorăm o clasică deferență.

Bogdan Caranfilof

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași; Școala Gimnazială nr. 2, Botoșani

alina_bogg@yahoo.ca

ROBERT LEVY, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, ed. a II-a revăzută, Polirom, Iași, 2016, 352 p.

Volumul de față își propune să reexamineze biografia și ascensiunea Anei Pauker și să reevalueze multe aspecte din biografia sa oficială. Așa cum arată autorul, dovezile relevă o persoană caracterizată mai mult de contradicții decât de dogmatism: un lider comunist fanatic loial față de Stalin și Uniunea Sovietică, dar care s-a opus în mod activ liniei staliniste și directivelor sovietice din anii finali de viață ai lui Stalin. Într-adevăr, acțiunile Anei Pauker oferă un exemplu foarte vizibil de neconformare față de imperativele sovietice din perioada de apogeu a stalinismului (adică între expulzarea lui Tito din Cominform în 1948 și moartea lui Stalin în 1953) și sugerează o politică mult mai dinamică după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial în blocul comunist decât era descris în mod tradițional.

De asemenea, dovezile expuse de autor o prezintă pe Ana Pauker ca pe un comunist evreu în mare măsură detașat de etnia sa. Distanțându-se de iudaism, ea a promovat mai degrabă o linie independentă cu privire la problemele evreiești. Aceasta a respins o abordare bazată pe lupta de clasă specifică marxism-leninismului, sancționând totodată emigrarea evreilor români în Israel, după ce sovieticii au adoptat o atitudine din ce în ce mai ostilă față de statul evreu. Mai mult decât atât, ea a acționat în acest mod în timp ce susținea cu fermitate internaționalismul revoluționar, identificându-se în același timp cu poporul român.

Demersul autorului a pornit de la premisa că biografia Anei Pauker, asemenea celei a altor comuniști evrei în general, reprezintă o parte importantă nu numai a istoriei românești, ci și a istoriei evreiești contemporane. Studiul traseului Anei Pauker a fost destul de problematic încă de la început, nu numai din cauza deschiderii limitate a arhivelor din România, ci și din pricina numeroaselor capcane inerente cercetării istoriei Partidului Comunist. Pe cale de consecință, autorul a recurs la folosirea mai multor surse complementare cu scopul de a contopi informațiile pentru a umple golurile. Printre fondurile de arhivă studiate se numără cele care includ stenogramele Biroului Politic și ale Secretariatului Comitetului Central al PCR (redenumit Partidul Muncitoresc Român în februarie 1948), precum și cele conținând sesiunile plenare ale Comitetului Central, sesiunile Consiliului de Miniștri, adunările periodice ale secretarilor de partid regionali și reuniuni ale diferitelor secțiuni ale aparatului Comitetului Central. Pe lângă acestea, autorul a inclus și documentele prezente în arhivele fostei Securități, precum și ample interviuri a aproximativ 80 de martori din cerul interior al elitei de partid.

Primele două capitole ale biografiei Anei Pauker examinează copilăria ei și începuturile carierei sale. Restul studiului se referă la anii ei de apogeu și epurarea sa ulterioară. Așa cum subliniază și autorul, lucrarea nu reprezintă o istorie a comunismului românesc și nici nu încearcă să documenteze acțiunile și politicile comuniste din timpul mandatului Anei Pauker. Mai degrabă, se concentrează pe rolul ei personal în conducerea partidului și pozițiile sale cu privire la o serie de aspecte cheie.

Având în vedere importanța acestui subiect pentru istoriografia românească în general, salutăm reeditarea prezentului volum. Cu siguranță, informațiile din această lucrare vor fi de folos atât specialiștilor, cât și publicului larg, contemporan sau nu cu evenimentele prezentate.

Mihaela Denize
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mihaela_stroe90@yahoo.com

SILVIA MARTON, „*Republica de la Ploiești*” și începuturile parlamentarismului românesc, Humanitas, București, 2016, 312 p.

Despre rolul elitelor și al ideilor politice devenite instituții în procesul de modernizare statală a popoarelor din sud-estul Europei spuneam¹: „La dernière décennie, la recherche roumaine dans le domaine des sciences humaines, notamment de l’histoire et des sciences politiques, a vu s’imposer de manière assez compétente de nouvelles aires thématiques; on assiste pratiquement à l’apparition de nouveaux domaines au sein de l’histoire des idées et mentalités, surtout au sein de l’histoire de l’évolution institutionnelle des idées dans le domaine de la formation des élites politiques modernes avec l’acculturation de nouvelles idées et des institutions fondées selon leur esprit. Les thèmes et les domaines respectifs se sont imposés surtout par des thèses de doctorat, grâce à de jeunes spécialistes qui ne sont plus bloqués par toutes sortes de censures. Il reste que la majorité de ces études sont publiés en roumain, leur circulation étant dès lors restreinte. Il y a toutefois des cas heureux, tel l’ouvrage de Silvia Marton paru en français, *La construction politique de la nation. La nation dans les débats du parlement de la Roumanie (1866–1871)*”².

Noua carte a Silviei Marton, „*Republica de la Ploiești*” și începuturile parlamentarismului românesc, continuă analizele din volumul citat și se înscrie în direcția cercetării procesului de cristalizare și grupare a forțelor și elitelor politice odată cu formarea sistemului instituțional modern de organizare a societății și statului. Autoarea deslușește evoluția continuă a elitelor politice românești spre clarificarea ideologică, prilej de evaluare a formării colectivității politice ca forță eficientă, a ieșirii din individualism și a antrenării în acțiunea unei colectivități bine structurate intelectual și politic. Este o cercetare valoroasă care supune analizei patru mari probleme politice ale Sud-Estului, în cazul nostru ale României, probleme care au suscitat o mare tensiune în secolul al XIX-lea (secolul modernizărilor-europenizărilor în spațiul discutat): modernizarea *elitelor*, a *culturii politice*, a *sistemului instituțional* nou în care sunt organizate statalitățile din zona sud-est europeană, dar mai ales trecerea de la simple organizații (secrete, masonice, ilegale) la *partide* recunoscute politic și responsabile pentru întregul mers al țării. Ideile analizate de Silvia Marton sunt foarte importante pentru societatea românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea: ideea de *republică sau monarhie*, alături de imperativul *prințului străin* impus în epocă de Marile Puteri europene, ideea *cristalizării sistemului instituțional* al statelor moderne din Sud-Est, ideea radicalizării *elitelor moderne în conservatoare și liberale*, ceea ce a dus la *constituirea partidelor politice ca forțe conducătoare-guvernamentale* ale veacului. Analiza pleacă de la un eveniment politic de la 1870, apariția unui grup politic liberal radical la Ploiești sub numele Republică, ca formă de regim și guvernământ în România, și contestarea monarhiei sau a monarhului Carol I. De atunci și până astăzi această Republică de la Ploiești a fost permanent ținta umorului, glumelor și atacurilor venite din partea presei cotidiene, a oamenilor politici, a scriitorilor și a caricaturiștilor și acoperită de ridicol. De fapt, așa cum ne demonstrează cartea Silviei Marton, minuscula mișcare republicană a declanșat în România reformarea elitelor politice, reorganizarea lor

¹ *Élites, idées et culture politique, leur institutionnalisation dans l’espace roumain*, în „Revue des études sud-est européennes”, LIV, 2016, p. 327–333; vezi și Cristian Ploscaru, *Originile „Partidei Naționale” din Principatele Române. Sub semnul politicii boierești (1774–1828)*, Iași, 2013.

² Iași, 2009.

în partide și instalarea constituționalismului și parlamentarismului ca forme de conducere și control democratic al societății, funcții trecute direct sub controlul partidelor. Ideea de republică este mai veche în Sud-Estul european, a apărut în urma impactului puternic al Revoluției franceze și a fost adoptată mai ales de elitele intelectual-politice grecești din diaspora, inclusiv de diaspora greacă din Principatele Române. Și aș reaminti câteva momente din circulația ideii de republică drept formă de guvernământ. În mișcările de eliberare de sub dominația otomană, popoarele din Balcani propun numeroase programe de refacere a statalităților de aici și a formelor de guvernământ. Majoritatea își trag ideile de la Revoluția franceză din 1789, de la ideea națiunilor, ideii proprii secolului al XIX-lea. Din Muntenia, unde se află majoritatea cercurilor intelectual-politice grecești, Rigas Velentinis, profesor la Academia Domnească și consilier al domnului, pleacă la Viena pe la 1796 cu un concept de constituție pentru popoarele din Balcani: *Nouveau statut politique des habitants de la Roumélie, de l'Asie Mineure, des Îles Méditerranéennes et de la Moldovalachie. Pour les Lois. Liberté, égalité, fraternité et la patrie*³. Ideea de republică rămâne în circulație în Balcani, dar și în Principatele Române după Revoluția de la 1848. La 1830, noul stat grec independent își alege un președinte, pe Ioannis Kapodistria, în curând asasinat, iar Marile Puteri impun monarhia, cu principe străin, Otto de Bavaria. Din acest moment se înrădăcinează în Sud-Estul european cealaltă idee, anume de principe străin, pentru a atenua luptele între partidele boierești sau cercurile politice locale cu ideologii și ambiții diferite (mărturie la acest fenomen stă cartea dlui Cristian Ploscaru, citată mai sus). Într-adevăr – cu excepția Serbiei – toate statele din sud-est vor avea în scaunul domnesc principii și regi străini. În perioada Republicii de la Ploiești, pe la 1870–1871 diaspora politică bulgară de la București (aflată în strânse legături cu liberalii români, mai ales cu liberalii radicali-roșii) – și sub influența Comunei din Paris – începe a include în programele ei ideea de republică pentru statul bulgar în cazul în care acesta ar fi fost refăcut. Numai *sfânta și curată republică* este ideea principală a programelor politice. După crahul mișcării republicane de la Ploiești, diaspora bulgară va accepta treptat ideea de monarhie, de regat pentru viitoarea Bulgaria liberă⁴.

Valoarea analizei Silviei Marton în cartea de față (care continuă pe câteva paliere ideile din volumul său *La construction politique de la nation* sau mai precis definitivează limpezirea unui proces extrem de important pentru evoluția României spre un stat și națiune politică de tip european și de integrare în sistemul politic european) este conturarea, prin bătăliile politice ale anilor '70, a sistemului instituțional, a separării puterilor în stat, de la Constituție, putere de decizie supremă, la monarhie constituțională și dinastie perpetuă pe tronul României după 1882, la Parlamentul cu puteri legislative, ale cărui atribuții îl transformă aproape în prima putere în stat și care va crea, va orienta și va aproba întregul sistem de legi al țării, la evoluția grupurilor politice spre partide politice și la bipartism (pentru a anihila haosul politic), care stabilește doar dreptul a două partide – liberal și conservator – de a participa și organiza alegerile pentru Parlament – și astfel de a stabili structura politică a Parlamentului și de a face guvernele, dependente în legalitatea lor de Parlament, apoi autonomia sau independența justiției, *magistratura*, a treia putere în stat cu

³ Notis Botsaris, *Visions balkaniques dans la préparation de la Révolution grecque (1789–1821)*, Paris 1962, p. 183–205.

⁴ Elena Siupiur, *L'idée d'État dans les Balkans au XIXe siècle. Le cas bulgare*, în „Bulgarian Historical Review”, 2012, nr. 3–4, p. 11–27.

toate instituțiile sale cu puteri depline în a păstra constituționalitatea și legalitatea mai ales în activitatea administrativă a statului. Prin cercetarea înnoită a documentelor epocii – din presă, din programele politice, apeluri, manifeste, documentele din tribunale, din Parlament –, autoarea pune în evidență întreaga paletă de idei politice în circulație și pe autorii ei – elita intelectuală și politică formată în universitățile franceze, germane, elvețiene, vieneze, elită care, prin educația ei europeană, a făcut puternic și credibil sistemul instituțional românesc. Este marcată ieșirea la rampă a noii clase politice, a noii generații venite să guverneze. Este momentul în care se face transferul de putere de la clasa politică boierească – „Partida Națională” – la clasa politică educată în universitățile europene și în spiritul culturii politice europene de secol XIX. Este unul dintre momentele hotărâtoare din istoria clasei politice românești în diferitele ei ipostaze. Am citat cartea lui Cristian Ploscaru *Originile „Partidei Naționale” din Principatele Române*, pentru că este o analiză a vechii clase politice – clasa boierească –, care depunea eforturi să se emancipeze de sub presiunile celor trei imperii aflate în jurul Principatelor; încercarea lor – *Partida Națională* – este o primă etapă a ceea ce se va petrece după 1859 în Principate. Micuța Republică de la Ploiești declanșează peste 50 de ani același reflex, acela de a forma o clasă politică la guvernare, cu solidaritate de grup politic, o clasă politică înzestrată cu competențele cerute de cea de a doua jumătate a veacului al XIX-lea, și impulsionează regrouparea forțelor politice moderne în cele două partide – liberal și conservator –, partide pe care peste alți 30 de ani Titu Maiorescu le va numi „partide istorice” și care au cam condus România până la 1947, când membrii lor au fost trimiși în închisoare de regimul comunist.

Analiza făcută de Silvia Marton evenimentului numit Republica de la Ploiești are semnificații mult mai bogate și dezvoltă câteva niveluri din istoria politică a României în secolul al XIX-lea, readucând la lumină noile începuturi – moderne – din viața politică și instituțională a României. Multe din dimensiunile cercetate aici de Silvia Marton sunt specifice și evoluției popoarelor balcanice după refacerea statalităților lor în secolul al XIX-lea.

Elena Siupiur
Institutul de Studii Sud-Est Europene, București
elena.siupiur@gmail.com

IRINA NASTASĂ-MATEI, *Educație, politică și propagandă. Studenți români în Germania nazistă*, Edit. Eikon, Edit. Școala Ardeleană, București, Cluj-Napoca, 2016, 370 p.

Editura Școala Ardeleană a lansat anul trecut mai multe cărți în care politica și propaganda joacă un rol important: Veronica Turcuș, *Vasile Pârvan și Școala Română din Roma*, Aurel Sasu (coord.), *Politică și cultură*, Lucian Nastasă-Kovács, *Studenți români la École Pratique des Hautes Études (Section des Sciences Historiques et Philologiques) 1868–1948*, Irina Nastasă-Matei, *Educație, politică și propagandă. Studenți români în Germania nazistă*. Ultimele două cărți au în comun preocuparea pentru două categorii de studenți destul de ignorate de cercetătorii români, evreii și femeile, și vădesc asemănări inclusiv la nivel de limbaj. Majoritatea articolelor publicate în ultimii ani de Irina Nastasă-Matei le regăsim în cartea recent apărută, care este de fapt teza ei de doctorat, sub formă de

capitole și subcapitole. Autoarea și Mihai Dinu Gheorghiu, care îi semnează postfața, vor să ne convingă de originalitatea lucrării, afirmând că tema migrației studenților români în Germania nazistă n-a mai fost abordată până în prezent. Nu pot decât să contest această originalitate care se bazează pe necunoașterea articolelor publicate în limba germană *Deutsch-rumänische Kulturbeziehungen im Zeichen der Macht. 1933–1940*¹ și *Das Deutsche Wissenschaftliche Institut (DWI) in Bukarest*². Aceste articole valorifică rezultate ale cercetărilor din cadrul unui proiect de postdoctorat despre relațiile culturale româno-germane în perioada național-socialistă. Dacă în primul articol citat se creionează schimbul neoficial de studenți dintre România și Germania realizat de Uniunea Națională a Studenților Creștini cu sprijinul lui Tilo von Wilmowski, președinte al Mitteleuropäischer Wirtschaftstag, în anii 1935, 1936 și 1937, și componenta politică a acordării de burse în Germania, plecând de la exemplul lui Dumitru Cristian Amzăr și al lui Mihai Isbășescu, cel de-al doilea articol prezintă criteriile care prevalau la acordarea de burse, evidențiază importanța recomandărilor profesorilor universitari simpatizanți ai regimului nazist pentru bursierii Gheorghe Vrabie, Ion Hurdubețiu, Constantin Sporea, care, deși nu erau vorbitori de limbă germană, au beneficiat de stagii de cercetare în Germania. În cazul germanistului Jean Livescu-Leahu, rectorul de mai târziu al Universităților din Iași și București, bursa i-a fost acordată din cauza deficitului de profesori de limba germană din învățământul românesc, deși în recomandarea sa Karl-Kurt Klein arăta lipsa de înțelegere a candidatului pentru politica nazistă. Referiri la Emil Cioran și Constantin Săndulescu-Goedeni, bursieri ai fundației Humboldt entuziasmați de ideologia nazistă, se găsesc în primul articol menționat mai sus. Că Ovidiu Papadima a fost unul dintre colaboratorii zeloși ai Institutului German de Știință de la București (nu Institutul Cultural German, cum îl numește de mai multe ori Irina Nastasă-Matei) și că a publicat în 1942, imediat după întoarcerea sa de la Berlin, unde a participat la cursul pur propagandistic organizat anual de Institutul German pentru Străinătate, articole în favoarea regimului nazist, se demonstrează în articolul *Das Deutsche Wissenschaftliche Institut in Bukarest*. Puțin verosimilă mi se pare stabilirea unei filiere între scrierile cu caracter național ale lui Papadima și Constantin Noica și cultura germană a anilor '40. Literatura română în special și cultura română în general au fost ele însele marcate încă din secolul al XIX-lea de un spirit național. Să amintim doar sămănătorismul și poporanismul, dar chiar și scrierile filozofice ale lui Lucian Blaga. Spiritul național și naționalist era caracteristic României antebelice și interbelice, după cum chiar Irina Nastasă-Matei susține în capitolele de la începutul cărții. Atât Germania, cât și România s-au format ca state naționale târziu, abia în a doua jumătate a veacului al XIX-lea, respectiv la începutul secolului al XX-lea. Acesta este motivul pentru care în ambele țări elementul național a fost de multe ori supralicitat, determinând apariția unor organizații naționaliste. Nu doar situația economică și evreii au fost cauzele adoptării ideologiei extremiste de către studenți, cum ni se prezintă la paginile 91–101. O altă cauză a reprezentat-o constituirea târzie a statului național, în care tinerii doreau să joace un rol.

¹ Daniela Olărescu, *Deutsch-rumänische Kulturbeziehungen im Zeichen der Macht. 1933–1940*, în „Romanistik in Geschichte und Gegenwart”, 16, 2010, 2, p. 175–192.

² Eadem, *Das Deutsche Wissenschaftliche Institut (DWI) in Bukarest*, în „Südost-Forschungen”, 69, 70, 2010/2011, p. 330–357. Aceste articole conțin informații nu doar despre schimbul de studenți, ci și despre relațiile culturale româno-germane în general, despre modul în care au evoluat ele, despre germanistica din România din această perioadă, despre concurența culturală dintre germani, francezi și italieni, despre institute și oameni de cultură.

Cartea conține multe inexactități și chiar neadevăruri. Ni se spune, de exemplu, la pagina 114 că Germania a devenit ostilă odată cu 1929 deciziilor de la Versailles, pe fundalul crizei economice. Germania a fost de la bun început ostilă acestui tratat, pe care l-a considerat dictat. Abia condițiile umilitoare și împovărătoare impuse la Versailles și boicotul oamenilor de știință germani, care, conform deciziei Academiei Internaționale a Oamenilor de Știință din octombrie 1918 de la Londra, urmau să fie excluși pentru douăzeci de ani de la orice conferință internațională, au impulsivat Ministerul de Externe german și universitățile să se angajeze într-o politică culturală de atragere a cât mai multor studenți străini în Germania, de a fonda Comunitatea pentru Știința Germană, predecesora organizației DFG, și alte instituții menite să anime cooperarea internațională, pe care și Irina Nastasă-Matei le descrie la paginile 116–120. Pentru oamenii de știință germani devenise o chestiune de onoare națională să iasă din izolarea impusă de Franța și Anglia și să contribuie într-un mod propriu la revizuirea tratatului de la Versailles³. Căci nu este adevărat că studenții străini se bucurau de o atenție deosebită din partea autorităților germane încă înainte de Primul Război Mondial (p. 116). Așa cum arată Holger Impekoven în studiul său despre Fundația Humboldt, carte care nu se regăsește în bibliografia Irinei Nastasă-Matei, deși autoarea se referă de nenumărate ori la această fundație, dominant a fost curentul îndreptat împotriva studiului străinilor în Germania. Începând din 1904 toate universitățile prusace au dublat taxele de practică pentru studenții străini, au înăsprit condițiile de acces în universitățile germane impuse străinilor și chiar au introdus din 1913 un *numerus clausus* de 900 de studenți străini pentru fiecare țară. Acest număr îi privea pe studenții ruși, singurii care depășeau această cifră.

La pagina 233 aflăm că Seminarul de Romanistică al Universității din Berlin a fost înființat în 1932. Acest seminar a fost fondat cu mult înainte de 1932 (fiind cunoscut ca Seminarul pentru Limbi Romanice și Engleză din 1877, purtând doar titulatura de Seminar de Romanistică din 1896), iar ceea ce Irina Nastasă-Matei nu știe este că încă din 1906 exista un lectorat de limba română la Universitatea din Berlin, lector fiind până în 1924 reputatul lingvist Hariton Tiktin, cunoscut mai ales pentru al său *Dicționar român-german*. Din 1925 până în 1942 îl avem ca lector pe germanistul Vasile Luță, ulterior pe Gheorghe Vrabie și Theodor Bucur, existând o continuitate a studiului limbii române nu numai la Leipzig, ci și la Berlin. Meritul lui Ernst Gamillscheg, profesor de lingvistică romanică al Universității din Berlin, nu este doar acela de a fi organizat în anii '30 prelegeri de cultură română pentru care invita personalități din România, nici deținerea unor funcții importante în timpul regimului nazist. Gamillscheg se numără printre puținii lingviști străini care au susținut punctul de vedere românesc privind etnogeneza poporului român, dedicându-i chiar în anii în care a fost directorul Institutului de Știință din București⁴ studii importante în acest sens. O contrazic pe Irina Nastasă-Matei când susține la pagina 236 că Institutul Român din Berlin condus de Sextil Pușcariu (numit nu de Ion Antonescu în această funcție, p. 100, ci de Ion Gigurtu) și institutul de la București al lui Gamillscheg nu „s-au remarcat

³ Holger Impekoven, *Die Alexander von Humboldt-Stiftung und das Ausländerstudium in Deutschland 1925–1945. Von der 'geräuschlosen Propaganda' zur Ausbildung der 'geistigen Wehr' des 'Neuen Europa'*, Göttingen, 2013, p. 54–55.

⁴ Daniela Olărescu, *Deutsch-rumänische Wissenschafts- und Kulturbeziehungen in der Zeit des Nationalsozialismus. Kulturtransfer und Bildervermittlung*, în *Grenzüberstreichungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa*, ed. Wolfgang Dahmen, Petra Himstedt-Vaid, Gerhard Ressel, Wiesbaden, 2008, p. 430–438.

[...] prin activitatea culturală propriu-zisă – capitol la care nu au excelat –, ci prin funcția ideologică ...”. Faptul că Pușcariu a fost legionar, iar Gamillscheg loial regimului nazist nu anulează meritele pe care cei doi le au în promovarea culturii române și germane. În cei trei ani în care s-a aflat în fruntea institutului de la Berlin, șicanat permanent de guvernul român, Pușcariu a publicat în Germania numeroase volume de literatură română și articole favorabile țării sale, a organizat conferințe pe teme românești⁵. Gamillscheg s-a dovedit nu doar un promotor al culturii germane în România, ci și al culturii române în Germania. Datorită lui au apărut în limba germană volume de poezii de Mihai Eminescu și Ion Pillat, *Timp și destin* de Constantin Rădulescu-Motru, el a impulsionează traducerea lui Liviu Rebreanu și retipărirea *Baltagul* lui Mihail Sadoveanu. Deși lingvist, a tradus el însuși un volum de povestiri al Ștefanei Visarion-Teodoreanu, care n-a mai apucat să vadă lumina tiparului. Desigur că aceste institute au avut un rol propagandistic, iar cultura a fost de multe ori subordonată politicului. Nesatisfăcătoare mi se pare și prezentarea Institutului Cultural Româno-German condus de germanistul Simion C. Măndrescu (p. 170 și 235). Acest institut, care a avut o filială și la Brașov⁶, a organizat cursuri și conferințe despre cultura germană pentru români, respectiv de limbă și cultură română pentru sașii din Transilvania, a popularizat în paginile „Revistei germaniștilor români” literatura germană și cursurile de limba germană organizate în orașele germane, implicându-se activ în comemorarea Carmen Sylvei în 1936 și dispunând chiar și de o bibliotecă.

Surprinzător de multe pasaje sunt reluate pe parcursul cărții, fără nici cea mai mică modificare de text. Despre anexa acordului economic din 1935 care prevedea acordarea de burse unui număr de 650 de studenți români la un curs avantajos citim, de exemplu, de mai multe ori, de asemenea, despre prevederile Legii funcționarilor (p. 157 și 312). Citatul despre nearieni din scrisoarea ministrului Educației către rectorul Universității din München este prezent de două ori etc. Sunt de semnalat și greșeli de ortografie/gramatică în limba germană: Deutsche Auslandsinstitut în loc de Deutsches Auslandsinstitut (substantiv neutru, nu feminin), p. 17, 116, 122 etc., Akademischen Austauschdienst în loc de Akademischer Austauschdienst (terminația -en indicând un acuzativ în loc de un nominativ), p. 123, Mitteleuropäische Wirtschaftstag în loc de Mitteleuropäischer Wirtschaftstag, p. 175, 176 etc., Deutsche Wissenschaftliche Institut în Bukarest, pagina 236, în loc de Deutsches Wissenschaftliches Institut. În plus, deși lucrare de doctorat, cartea nu posedă un schelet teoretic bine fundamentat. Cei trei termeni din titlu nu sunt definiți nicăieri, nici relația dintre ei.

Revenind la titlul lucrării, aș sublinia că există o neconcordanță între el și conținutul propriu-zis al cărții. Autoarea descrie foarte amănunțit fenomenul de *peregrinatio academica* a tinerilor români din 1919 până în 1944 în general, cu mici incursiuni chiar înainte de 1919, existând în text multe referiri și la studenți străini. Traectoria naționalismului românesc la nivel universitar este bine surprinsă și atent documentată. De dorit ar fi fost o mai mare centrare pe Germania anilor 1933–1944 și o mai scurtă prezentare a perioadei anterioare. Despre studenții români în cel de-al Treilea Reich aflăm că au fost ținte și mecanisme ale propagandei naziste. În ce măsură au fost vehicule ale acestei propagande reiese doar din extrasele Fundației Humboldt și din menționarea articolelor publicate de anumiți bursieri în presa românească. Dacă n-ar fi fost „studiile de

⁵ Daniela Olărescu, *Sextil Pușcariu – președintele Institutului Român din Berlin: un subiect tabu?*, în „Revista Arhivelor”, 1, 2009, p. 175–186.

⁶ Oskar Wittstock, *Eine Brücke von Volk zu Volk: das Kronstädter Rumänisch-Deutsche Kulturinstitut*, Kronstadt, 1940.

caz”, am fi avut o prezentare superficială a receptării propagandei naziste de către studenții români. Consider că exact aceste studii ar fi trebuit să formeze nucleul cărții, iar autoarea ar fi trebuit să analizeze și evoluția altor studenți români. Ar fi fost de așteptat o mai mare aplecare spre ceea ce au publicat aceștia în presă și nu doar o simplă enumerare de titluri. „Cazul” Cioran este discutat din multiple unghiuri, trimerile la patriarhul Miron Cristea și la studentele cărora germanii le-au refuzat bursele pe considerentul că sunt femei sunt interesante și originale⁷. Despre biopolitică și eugenie a scris până acum doar Marius Turda. Autoarea nu aprofundează aceste teme, care i-ar fi conferit originalitate și care sunt în strânsă legătură cu tema enunțată. „Mereu și mereu – în elaborarea unei lucrări – trăim sub frenezia de a nu lăsa nimic deoparte din rezultatele cercetării, ceea ce ar putea transforma un subiect demn de toată atenția într-un soi de material dificil de parcurs, plin de balast informațional care să complice lucrurile ...”⁸

Daniela Laube
Erzbistum Paderborn
danielaolarescu@hotmail.com

DAVID CONLEY NELSON, *Moroni and the Swastika: Mormons in Nazi Germany*, University of Oklahoma Press, Norman, 2015, 432 pp.

The scholar Bruce Lincoln has observed that, with few exceptions, the academic study of religion is committed to “a validating, feel-good perspective” in regard to its subject matter, one that assumes that religion is “a very good thing (notwithstanding occasional lapses that, if acknowledged, can be dismissed as anomalies: not real religion, but perversions thereof).”¹ As a counterweight to this tendency, Lincoln calls for a critical study of religion that is “rigorous, uninhibited, unintimidated, theoretically and empirically informed, wide-ranging, irreverent.”² David Conley Nelson’s *Moroni and the Swastika: Mormons in Nazi Germany* does not completely comply with the standards set up by Lincoln, but it does certainly come close, all the more so considering that it was written by a practicing Mormon. The author seeks to correct the vision of Mormons as victims of the Third Reich and to show the much more complicated relationship of the Mormon Church with Nazism, in direct opposition to the prevailing norms sanctioned by the Church’s official historiography: “in the juxtaposition of faith and history in Mormondom, faith usually prevails” (p. 16).

Conley begins his study with a history of Mormonism in Germany. In the nineteenth century, Mormon missionaries were hounded by the authorities because of the state’s opposition to polygamy, because of fear of religiously motivated avoidance of army service, and to prevent valuable members of the workforce from emigrating to the United

⁷ Au existat însă și multe femei care au beneficiat de burse și care au fost chiar promovate, criteriile politice fiind determinante atât în cazul bărbaților, cât și al femeilor.

⁸ Lucian Nastaș-Kovács, *Studenți români la École Pratique des Hautes Études (Section des Sciences Historiques et Philologiques) 1868–1948*, Cluj-Napoca, București, 2016, p. 12.

¹ Bruce Lincoln, *The (Un)Discipline of Religious Studies*, in idem, *Gods and Demons, Priests and Scholars: Critical Explorations in the History of Religions*, Chicago, London, 2012, p. 135.

² *Ibidem*.

States. Popular outrage towards perceived Mormon sexual licentiousness also frequently manifested itself in acts of mob violence against missionaries or converts. Missionaries spent almost as much time in prison as they did proselytizing. Because of such difficulties, Conley Nelson refers to a Mormon Sonderweg, but he does not try to juxtapose it with the wider, longstanding scholarly discussion of Germany's special path to modernity.³ In order to make inroads into German territory, the Mormon Church had to set up its headquarters in neighboring Switzerland. The official Mormon ban on plural marriage in 1890 did improve the Church's public relations.⁴ Despite these adverse conditions, the Mormon doctrine managed to attract a significant number of adherents, so much so that by 1930 Germany was second only to the United States in the percentage of registered members – notwithstanding the fact that the statistics from the time do not take into account the massive emigration of German Mormons to the American West (p. 72). While background information in regard to the organization of the LDS during the Weimar Republic is necessary, Nelson lingers too much on the stories of American members who ran afoul of the leadership because of their drinking, smoking, and intimate relations with local women, and on tales of missionary miracles. Such details might be vital for a history of Mormonism in Germany, but the author is not writing such a book. As his focus is the Mormon Church's relation with the Nazis, this feels unnecessary.

The founder of Mormonism, Joseph Smith, stated in an article of faith (no. 12, to be more precise) that members of the LDS church will observe the law of the rulers under which they live. However, in comparison to other American-based new religious movements such as the Jehovah's Witnesses, who openly defied the Nazi regime, or the Seventh-Day Adventists and Christian Scientists, who acquiesced with its laws, the Mormons went above and beyond to accommodate themselves with those in power. The implementation of the Winter Relief (*Winterhilfswerk des Deutschen Volkes*) and the public image of Hitler as a non-drinking, non-smoking vegetarian convinced some Mormons that the Nazis were either familiar with the writings of Joseph Smith or had heard of them from Mormon preachers, because of some rather superficial similarities between Mormon teachings and the Nazi policy. The Mormons' pronatalism also fit in with the new regime's sexual policy, and one official, Elizabeth Welker – who had direct contact with Hitler –, spoke highly of the Nazi emphasis on careful breeding practiced by German youths upon her return to the US (pp. 143–144).⁵ The Mormon concept of bringing one's dead relatives

³ In an important discussion on the limits of the Sonderweg thesis, Steven Aschheim argues that it was systematically expounded in its academic form during the 1960s. Steven E. Aschheim, *Nazism, Normalcy and the German Sonderweg*, in idem, *In Times of Crisis: Essays on European Culture, Germans, and Jews*, Madison, 2001, p. 106. In her book about American perceptions of Nazism, Michaela Moore proves that the Sonderweg thesis was already well established throughout the Second World War. See Michaela Hoenicke Moore, *Know Your Enemy: The American Debate on Nazism, 1933–1945*, Cambridge, 2014.

⁴ The success of the HBO series *Big Love* (2006–2011), which focused on a polygamous family of Mormon fundamentalists, shows the extent to which even the present day conception of Mormonism in popular culture is colored by the allure of having multiple partners.

⁵ It was for a long time proclaimed in both the scholarly literature on the Third Reich and in popular accounts that the Nazis were sexual puritans. However, as Elizabeth Welker's reaction reveals, this was not the case. As the most important current researcher on the subject observed, "although Nazism has been misremembered and misrepresented as sexually repressive for everyone,

within the fold of the Church by posthumous baptism led to a passion for genealogical research, which was undergoing a boom in Nazi Germany under the onset of the Nuremberg Laws. A Mormon enthusiast of pedigree investigation from Hanover spoke in January 1934 in front of the Deutsche Gesellschaft für Rassenhygiene about the Mormon interest in ancestral research (p. 109). When no “natural” connections existed, Church officials made sure to create them in order to please the NSDAP leadership, censoring pamphlets that contained references to Jews, Israel or Zion, and removing from the service hymns that offended Nazi sensibilities (p. 204). While there were Mormons who opposed and actively resisted Nazi policy, they did so without any support from the Church hierarchy. As Conley shows, this came as a result not only of the Church’s desire to conform, but also because some of its American leadership shared Nazi views on much more than genealogy and charity.

When prejudices on the two sides of the Atlantic were interwoven, this led to disastrous results. J. Reuben Clark, an important figure of the Mormon Church leadership, was an activist and an antisemite. An admirer of *The Protocols of the Elders of Zion*, Clark advised his fellows in the faith to read this forgery.⁶ Therefore, it is not surprising that he refused to offer help to Jewish converts to Mormonism who asked for his support in order to come to America. Just as one would expect Christians to have a natural aversion to Nazism, considering their roots in Judaism, one could expect the same from Mormonism. Nelson confirms this perception, referring to the work of sociologist Armand Mauss in order to argue for a lack of theological anti-Judaism within Mormonism (pp. 280–281).⁷ Yet this did not prevent Mormon clergy from being sympathetic to Hitler to the point of paying Hitler’s service during ceremony services or congregation members from enlisting in the SA and the SS (pp. 282–283). Helmuth Hübener, a Mormon opponent of Hitler’s regime who was executed for spreading anti-Nazi pamphlets, made no mention of antisemitism in the literature he distributed (p. 304). Just as we know that the theological

---

what Nazism actually did was to redefine who could have sex with whom.” Dagmar Herzog, *Sex after Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*, Princeton, 2005, p. 18. Another commentator points out that the “Nazism’s attack on bourgeois morality did not aim at the genuine liberation of women (or men), but placed all in the service of a more efficient and deadly war machine.” Laura Heins, *Nazi Film Melodrama*, Urbana, Chicago, Springfield, 2013, p. 12. This was recognized early on by Adorno, who observed that the Nazis, “while officially defending the sacred old institutions, encourage promiscuity as it helps to breed more *Volkgenossen*.” Theodor W. Adorno, *The Psychological Technique of Martin Luther Thomas*, Stanford, 2000, p. 94.

⁶ Nelson attributes the origins of the *Protocols* to the Tsarist secret police, a hypothesis which has been disproved by scholarship. See Cesare G. De Michelis, *The Non-Existent Manuscript: A Study of the Protocols of the Sages of Zion*, Lincoln, 2004, pp. 73–82. For the Nazi reception of this forgery, see David Redles, *The Turning Point: The Protocols of the Elders of Zion and the Eschatological War between the Aryans and Jews*, in *The Paranoid Apocalypse: A Hundred-Year Retrospective on The Protocols of the Elders of Zion*, ed. by Richard Landes, Steven Katz, New York, London, 2012, pp. 112–127.

⁷ Moreover, Joseph Smith had tried at one point in his life to learn Hebrew. This was not the only aspect regarding Smith’s life which ran contrary to Nazi doctrine: he was familiar with the rites of Freemasonry, an organization detested by the heads of the NSDAP. Douglas J. Davies, *The Invention of Sacred Tradition: Mormonism*, in *The Invention of Sacred Tradition*, ed. by James R. Lewis, Olav Hammer, Cambridge, 2007, p. 64.

concerns of Christianity did not stop Christians from enthusiastically collaborating with the Nazis, it comes as no surprise that Mormons did the same: in real life, people do not adopt scriptural precepts mechanically, but rather adapt them to their own evolving needs. In discussing antisemitism, he jumps back and forth between American and German Mormons. The author mentions that the Jews and Mormons had good relations in Utah, and that “there is no trace of anti-Semitism in the writings of front-line Mormon missionaries, either before or during the Nazi period” (p. 281). Instead he attributes the lack of official response to the troubles of Jewish converts to pragmatism. While American Mormons might have been less inclined to antisemitism (though the example of J. Reuben Clark shows this was not always the case), this cannot explain the relationship of German based believers with the Jews. We know from the work of Richard Steigmann-Gall that the specific evolution of German Protestantism, as opposed to Catholicism, made it easier for the former than the latter to adjust to Nazi ideology.⁸ In order to understand why German Mormons could sympathize with Nazi antisemitism to the point of enlisting in the killing apparatus of the Third Reich, I consider that one has to look at the stance taken by German Mormons in regard to the Jews. Was there antisemitism among German Mormons consistent with that of the general population, or did it diverge from it? And if it did, then: why and in what manner? Native Mormons were more likely to have engaged with the “Jewish question” than missionaries who were only present in the country for a limited amount of time (mostly behind jail bars), and therefore less likely to reflect upon socio-political issues.⁹ As such, I have found the discussion on antisemitism within the Mormon Church to be wanting.

After the war, Mormons presented themselves as having been oppressed by the Nazis and received the full compassion of coreligionists involved in the rebuilding of Germany. It was assumed by the American authorities that Nazism was opposed to religion, a belief which determined them to assume that the Christian Churches were the only uncompromised institutions in Germany after 1945. Just as religion was seen to stand in opposition to the atheism and paganism of the Third Reich, it was equally considered a foil to the empty materialism of its totalitarian counterpart: the Soviet Union.¹⁰ These factors assuaged any suspicions of collaboration on the side of the Mormon Church both in Germany and the United States. Referring to Mormons who emigrated to the US, Nelson writes that their communities were not too much concerned with the political pasts of German newcomers: “in Utah of the 1950s, all that really mattered was the new immigrant’s willingness to work, congeniality, and of course, love for the ‘restored gospel’ of Jesus Christ” (p. 317).

In spite of some occasional awkward phrasing (“national data database”, p. 106), Nelson writes in a clear manner, which makes it easy for readers unfamiliar with Mormonism to grasp its tenets. He avoids excessive terminology when dealing with complicated issues such as Nazi racial policy or the logistics of the decision-making process.

---

⁸ Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity*, Cambridge, 2003.

⁹ An adequate theorization of the Mormon Sonderweg should take into account attitudes towards the Jews from the time of Bismarck to the Weimar period.

¹⁰ See Jonathan P. Herzog, *The Spiritual-Industrial Complex: America’s Religious Battle against Communism in the Early Cold War*, Oxford, New York, 2011.

Conley Nelson presents his work as an addition to the field of Mormon studies, and clearly intends to remind his coreligionists about a dark episode in their past, and for this he deserves to be applauded. Yet the study's value extends beyond this. Scholars of the Third Reich will find a detailed account of a subject largely unexplored, while historians working on Catholicism in the Third Reich might find the book useful in drawing comparison with another religious institution that tried to balance doctrinal purity with survival in a society which in many ways contested them.

Alin Constantin
Heidelberg University, College of Jewish Studies
alin.const@yahoo.com

LORENȚA POPESCU, *Moda feminină în vocabularul românesc: secolul al XIX-lea*, Edit. Academiei Române, București, 2015, 367 p.

Istoria modei feminine nu este un subiect nou în istoriografia românească, fiind abordată cu multă atenție și erudiție atât pentru perioada medievală¹, cât și pentru cea modernă². Demersul de față este însă unul inedit și util în reliefarea transformărilor culturale și sociale care au avut loc în secolul al XIX-lea prin intermediul unor influențe occidentale (în special cea franceză) sub raport lingvistic. El se alătură altora de același tip, dar pentru alte spații³. Un corpus de mai mult de 400 de cuvinte este analizat pornind de la periodicele vremii (1836–1909), incluzând aici „Curier de ambe sexe”, „Albina românească” sau „Moda ilustrată”. Lexemele și expresiile frazeologice au fost alese doar din domeniul veșmintelor, croitoriei, nu și al accesoriilor, încălțămintei sau bijuteriilor, ceea ce se dovedește o abordare bine-venită întrucât extinderea câmpului de studiu ar fi redus mult din posibilitatea de analiză sistematică, aprofundată și de folosire a imaginilor. Minimonografiile cuvintelor au în vedere mai multe aspecte, dintre care amintim etimologia, prima atestare, ilustrarea sau coruperea sensului.

Prima parte a lucrării privește contextul istoric și metodologia folosită. Într-adevăr, după cum afirmă și autoarea, presa de specialitate cunoaște un puternic avânt după 1890, când vine să răspundă unei elite care își avea propriii cronicari în persoana unor Ulysse de

¹ Corina Nicolescu, *Istoria costumului de curte în țările române (sec. XIV–XVII)*. București, 1970; Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut: cinci secole de istorie costumară românească*, 2 vol., București, 1987.

² Adina Nanu, *Artă, stil, costum*, București, 1976 (reeditare 2007); Adrian-Silvan Ionescu, *Modă și societate urbană în România epocii moderne*, București, 2006 și, anterior, în 2001, *Moda românească, 1790–1850: între Stambul și Paris; From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth–XXth Centuries)*, coord. Constanța Vintilă-Ghițulescu, Newcastle, 2011; Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Mode et luxe aux Portes de l'Orient. Tradition et modernité dans la société roumaine*, Valadoid, 2011; precum și o serie de cataloage de expoziție, dintre care amintim: Adina Rențea, Ștefania Ciubotaru, *Jurnal de modă ... moda feminină la 1900*, București, 2010; Maria-Camelia Ene, *Moda în Țara Românească: secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea. Veșminte și accesorii de epocă din patrimoniul Muzeului Municipiului București*, București, 2015.

³ Cea mai recentă lucrare este semnată de Radana Štrbáková, *La dinámica del léxico de la moda en el siglo XIX: estudio de neología léxica*, București, 2013.

Marsillac, Claymoor sau, în mod satiric, Orășanu. Totodată, este o elită care comunică din ce în ce mai puțin prin intermediari cu Occidentul și preia tendințele lansate de familia regală. Îndatorată cercetărilor istoricului Adrian-Silvan Ionescu, lucrarea punctează, pe scurt, schimbările fiecărui deceniu: de la crinolina și jupoanele suprapuse specifice anilor 1850–1860 până la separarea jupei de corset, apariția trenei și a mașinii de cusut în perioada următoare. Se adoptă lent taiorul, se scurtează fusta până la gleznă (1880–1890), vestimentația devine mai ecletică, mai specializată în funcție de eveniment (*tea gowns*) și urmează o modă englezească (până spre 1910). Chiar dacă astfel de aspecte fuseseră deja discutate (mai mult sau mai puțin) de alți autori, meritau a fi extinse și totodată legate de istoricul codurilor vestimentare, ale căror începuturi se găsesc în secolul al XVIII-lea. Ele sunt amintite în treacăt (p. 26, 28), însă o rezumare a lor ar fi fost utilă chiar și unui cititor avizat, contextualizând și mai bine informația.

Corpusul lexical propriu-zis este prezent în partea a II-a a lucrării și este întregit printr-o anexă împărțită în șase categorii de cuvinte (variante lexicale; lexeme și accepții neînregistrate în LRV⁴, în număr de 120; efemeride, în număr de 138; concepte stabile, în număr de 179; termeni de croitorie, 76 și o periodizare a atestării termenilor din corpusul lexical de modă vestimentară din secolul al XIX-lea). Așa aflăm că majoritatea termenilor pătrund în perioada 1861–1870, în număr de 134, iar cei mai puțini în perioada imediat următoare, 15. Faptul nu ar trebui să ne mire, suprapunându-se cu modernizarea sub amprentă franceză din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza (1859–1866) și stabilizarea din prima parte a domniei principelui Carol, ulterior făcându-se loc și altor prezențe lingvistice. Împrumuturile franceze sunt de departe cele mai numeroase, 296 de cuvinte, în timp ce creativitatea românească s-a remarcat prin realizarea de pseudofranțuzisme precum cel grafiat *poaniet*. La origine, *poignet*, acesta desemna tot manșeta (p. 239–240), ca și în română. Astfel încât autorii contemporani precum Vasile Alecsandri sau, mai târziu, Caragiale, aveau dreptate să marcheze în mod comic astfel de procese lingvistice în scrierile lor. Chirița sau Brânzovenescu poceau biata limbă franceză dând naștere unor noi termeni. Un alt aspect semnificativ este discutarea unor termeni pe care azi dicționarele românești nu îi mai înregistrează, dar care erau cunoscuți în epocă. Astfel, *leton*, la origine tot francez, desemna un fir metalic acoperit cu stofă folosit pentru a da o formă pălăriilor sau altor articole de modă (p. 190–191). Tot așa sunt, spre exemplu, și *fiong*, cu sensul de fundă (p. 154), sau *peignoir*, care se referea la rochia de casă sau halatul de baie (p. 232).

Moda feminină se lasă influențată de personalitatea unor doamne celebre în epocă precum doamna de Pompadour sau contesa de La Vallière, ambele favorite ale regilor Franței; să amintim doar că ultima a dat numele unei cravate late, în formă de fundă, iar noul termen va fi lavalieră (p. 189). Dar nu este numai atât. Moda feminină se masculinizează, este receptivă la marile bătălii și evenimente diplomatice ale epocii. Există termeni precum *algeriană*, *amazoană*, *cazacă* sau *malacoafe* care sunt utilizați pentru a desemna o pelerină/șal, un costum de călărie, o ținută sobră sau, respectiv, fuste largi în formă de clopot (p. 42–43, 99–100, 193–194). Mulțimii de detalii vestimentare, care uneori încarcă excesiv, precum *cometele* (aplicații ornamentale, p. 115–116) i se opune simplitatea și sobrietatea de tip masculin. Alți termeni desemnează pur și simplu proveniența obiectului precum *bareșul*, eponim după orașul Barèges din Pirinei, care denotă o țesătură subțire de lână purtată de tineretul feminin urban, un acoperământ de cap mai modern decât țărăneasca broboadă sau basma (p. 57–58).

⁴ *Lexicografia română veche* (1847–1922).

Cartea Lorenței Popescu nu este într-atât de mult de tip istoric, ci de tip lingvistic. Ea însă devine un instrument de lucru extrem de prețuit pentru cei care vor să pornească spre cunoașterea vestimentației, lumii și societății feminine din secolul al XIX-lea și poate să însoțească în mod fericit orice demers al cercetării.

Nicoleta Roman
Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
nicoleta.roman@gmail.com

NICOLETA ROMAN, *„Deznădăjduită muiere n-au fost ca mine”. Femei, onoare și păcat în Valahia secolului al XIX-lea*, Humanitas, București, 2016, 407 p.

Publicată în cadrul seriei „Societate & civilizație”, inaugurată de editura Humanitas, cartea Nicoletei Roman prezintă ipostazele în care se putea manifesta feminitatea în prima etapă a modernității românești. Cercetătoarea își orientează demersul de investigare pentru a urmări situațiile cu care femeile din prima jumătate a secolului al XIX-lea se confruntau, fapt care îi va permite să identifice tipul de organizare socială în care acestea erau încadrate.

Analiza complexă a universului feminin pornește de la legislația în vigoare în epocă, de la catagrafii, de la mărturiile călătorilor străini, de la folclor sau calendarele populare, fiind completată de documentele de arhivă, incluzând în principal acte de natură juridică. În vreme ce primele conturează profilul femeii din perspectiva autorității masculine, laice și ecleziastice, anchetele și procesele penale păstrate în arhiva judiciară permit cercetătorului să recreeze viziunea acestora cu privire la situația în care se găseau. Femeile aveau să capete dreptul la discurs abia la finalul secolului, și atunci acesta fiind revendicat de reprezentantele păturilor sociale superioare.

Lucrarea include patru părți distincte; cea dintâi conturează statutul femeii în perioada avută în vedere de cercetătoare, analizând discursul masculin și comandamentele de natură morală, economică și socială cărora femeia era obligată să li se subordoneze.

Partea a doua prezintă modul în care luau naștere legăturile afective dintre tineri și eforturile acestora de a obține dreptul de a decide în acest sens, căsătoria aflându-se până atunci sub controlul de necontestat al părinților. Autoarea explorează dinamica relației de cuplu pornind de la cazurile întâlnite în arhiva judiciară, constatând faptul că pentru tinerii care nu obțineau încuviințarea părinților fetei, fie din cauza lipsei unei averi suficiente, fie ca urmare a altor aranjamente matrimoniale, furtul acesteia aducea o rezolvare rapidă situației. De cele mai multe ori planificată sau cel puțin realizată cu complicitatea tinerei, răpirea forța familia să accepte partenerul ales de aceasta, reprezentând totodată un act cu o tradiție îndelungată în spațiul românesc. După consacrarea sa oficială, eforturile cuplului de a-și proteja intimitatea rămăneau însă lipsite de finalitate, spațiul căminului fiind perforat de privirile rudelor apropiate, de intruziunea slugilor, dar și de curiozitatea vecinilor.

Concluzia la care autoarea ajunge, cercetând documentele de arhivă, este aceea că, din secolul al XIX-lea, în cazurile de răpire sau de fugă a fetelor, instanțele de judecată manifestă tot mai rar tendința de a-și însuși punctul de vedere al părinților; acest fapt pare să indice importanța atribuită dorinței individului în raport cu interesul familiei.

Cea de-a treia parte a lucrării studiază debutul procesului de profesionalizare a femeilor. Urmărind principalele meserii la care acestea aveau acces, conferindu-le un grad

de respectabilitate validată social în lumea predominant masculină în care funcționau, autoarea identifica trei tipuri de slujbe: cea de moașă, cea de doică și cea de slujnică. Acestea reprezentau proiecția sarcinilor tipic feminine, asociate cu maternitatea și căminul, în spațiul public. Analiza primelor două indică modul în care femeile au reușit să exercite meserii retribuite și percepția acestora asupra propriului parcurs profesional; intervenția statului se dovedește în cazul acestora fundamentală. Înființarea școlii de moașe de către Eforia Spitalelor Civile din Țara Românească, în anul 1838, precum și crearea Institutului Sărmanilor, parte a Eforiei Caselor de Bine, cu șase ani înainte, au reprezentat etape importante ale acestui proces, care au asigurat femeilor o pregătire profesională și chiar obținerea unei relative independențe economice. Aceste transformări au fost rezultatul eforturilor de modernizare din perioada Regulamentelor organice.

Spre deosebire de acestea, slujnicele constituiau cea mai vulnerabilă categorie profesională, fiind supuse abuzurilor și violenței stăpânilor pe care îi serveau, ca urmare a gradului redus de autonomie de care beneficiau, fiind complet subordonate autorității acestora. Relația dintre cele două părți nu a fost lipsită de apropieri nepermise, de suspiciuni și de conflicte care nu de puține ori s-au finalizat cu fuga femeilor. Statul a intervenit, introducând Biroul de Servitori, care avea rolul de a-i lua în evidență și de a le elibera o condică, instituind astfel un control asupra unei categorii profesionale extrem de mobile.

Ultima parte a cărții este dedicată femeilor care prin conduită erau catalogate drept păcătoase; infanticidul, ghicitul, prostituția și furturile mărunte reprezentau culpe care le plasau pe autoare la marginea societății. Aceste ipostaze erau rezultatul conjugării unei varietăți de factori de natură economică, socială și familială, care le conturau un destin din care cu greu mai puteau fi salvate. Neputința feminină, dar și hotărârile actorilor sociali în privința acestora reies din fiecare caz analizat, cercetătoarea reușind o prezentare nuanțată a situațiilor în care se găseau femeile judecate pentru acte care atrăgeau oprobriul societății și consternarea judecătorilor.

Lucrarea Nicoletei Roman reprezintă o contribuție esențială la înțelegerea condiției femeii în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Autoarea are meritul de a realiza o radiografie a societății românești în drumul său spre modernitate, relevând cu talent și rigoare științifică locul femeii în cadrul acesteia și transformările instituționale care i-au permis să facă primii pași pe drumul spre profesionalizare și în cele din urmă chiar spre emancipare.

Camelia Zavarache

Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București
mariacamelipopescu@yahoo.com

JEAN SCHAFFHÜTL, *Anii pierduți. Amintirile unui arhitect deportat în URSS*, ed. VLAD MITRIC-CIUPE, Edit. Vremea, București, 2015, 444 p.

Deportarea sașilor a constituit cu certitudine o pagină importantă în istoria tristă a comunismului românesc. O dovedesc mărturiile consemnate de-a lungul vremii de unii dintre supraviețuitorii acestei experiențe.

Un astfel de supraviețuitor a fost și Jean Schaffhütl, deportat în URSS între anii 1945 și 1949 (p. 5). După crunta experiență din Krasnodon, oraș din regiunea Lugansk-Donbas, aflată în sud-estul Ucrainei de astăzi, el a reușit să se întoarcă, să-și reia studiile (fusesse ridicat când era student în anul II la Facultatea de Arhitectură) și să-și refacă viața. Rănilor

însă au rămas. Ele vor face obiectul unor amintiri care îl vor marca pentru întreaga viață. Neplăcerea pe care i-o pricinuiau acestea poate fi dedusă și din modul în care își scrie memoriile, a căror ediție românească o avem în vedere (căci a existat și una în limba germană, care s-a pierdut însă).

Memoriile propriu-zise sunt precedate de o notă asupra ediției – în care Vlad Mitric-Ciupe prezintă modul în care a ajuns în posesia manuscrisului (p. 5–6) –, de un text cu valoare de argument (p. 7–14) – în care Sorin Lavric subliniază aspectele care fac din apariția editorială un act de restituire necesară a memoriei¹ – și de un studiu introductiv, semnat tot de Sorin Lavric – care încadrează fenomenul prezentat în contextul mai amplu al deportărilor și valorifică atât informații editate, cât și date provenite din dosarul său de urmărire.

Aceste texte introductive sunt urmate de descrierea propriu-zisă a „anilor pierduți”, cum își numește arhitectul această perioadă din viață. Scrisul lui, care trădează o notă de pudibonderie, este realizat într-un mod impersonal. Autorul preferă să-și evoce amintirile plasându-se în exteriorul evenimentelor și observându-le din afară. Acest procedeu este însă unul care rămâne valabil doar în cazul unei analize literare, și nici acolo întru totul. Cititorii vor descoperi un autor puternic implicat afectiv în toate cele prezentate.

Un element care traversează parcă întregul supliciu al sașilor deportați îl reprezintă foamea. Situația hranei, inițial acceptabilă², devine pe parcurs tot mai greu de suportat, pentru ca, în cele din urmă, să fie surprinși de liberalizarea pâinii³. În ciuda penuriei alimentare și a regimului de viață dificil, sașii din lagăr vor găsi uneori timp să discute chestiuni culturale, să se bucure, să iubească⁴ sau chiar să descopere anumite fenomene

¹ „Sunt trei trăsături care fac din acest volum o apariție importantă. Mai întâi, volumul rupe conspirația tăcerii din jurul suferinței nemților. Învinși până la a li se lua dreptul de a-și exprima convingerile, siliți să tacă sub avalanșa de acuze postbelice, nemților li s-a interzis mărturisirea chinului colectiv, potrivit clișeului despotice că numai adversarii au avut de îndurat cruzimea ariană. E de ajuns să ne amintim de bombardarea Dresdei sau de cele două milioane de nemțoaice violate de armata de ocupație rusă după capitularea din 1945, ca să ne dăm seama de proporțiile tragediei germane. Un episod din această tragedie privește ridicarea a zeci de mii de nativi nemți din țările din Europa de Est și deportarea lor în Siberia sau în alte regiuni din URSS. Deportarea a fost un act de pedeapsă gratuită, o răzbunare căzută asupra unor inși a căror vină era etnia lor” (p. 11).

² „Dăduseră fiecăruia câte o bucată. Nu mai era sfertul rotund pe care-l știau – era o felie lată de un deget, tăiată dintr-o pâine de forma unei cărămizi mai înalte, ca o cutie de pantofi mai degrabă. Era neagră și cleioasă, avea un gust acru, era mai mult tărâță decât făină, dar le era foame și o devorau cu graba cu care un lup înghite o oaie rătăcită. Îi spuneau ‘buhanka’ sau ceva de genul ăsta, cine putea să-i înțeleagă?”

Mâncaseră cu puțină teamă și curiozitate. Borșul era cel puțin fierbinte, chiar dacă nu era grozav, îl simțeau cum alunecă pe esofag în jos, cum îți încălzește stomacul. Căpătaseră treizeci și șase de porții de pâine, artelnicul se luase după cifra scrisă pe ușă, necorectată. Welter lua porția suplimentară și o împărțea celor bolnavi, celor mai slabi, cu schimbul. Mihalik fu primul beneficiar al plecării lui Seeberg” (p. 103).

³ „Gabi era la fel de aflat ca și ceilalți, fața i se îmbujorase, pistruii îi ieșeau mai puternic în evidență, ochii îi străluceau. S-au desființat cartelele. Pâinea e la liber, poți să cumperi câte vrei, nu vezi ce coadă s-a făcut? S-a terminat – înțelegi? S-a terminat cu vândutul feliuței de pâine, cu specula de la bazar” (p. 330).

⁴ „Și Jan legase o prietenie cu o fată, Angela Braun. Era colegă de cameră cu Marieta și prin ea o cunoscuse. Era mărunțică, cu fața rotundă, păr castaniu buclat și doi ochi mari, senini ca azurul cerului peste Bucegi, la poalele cărora se născuse” (p. 228).

inedite ale naturii. Un pasaj frumos care ilustrează acest aspect este cel în cadrul căruia Jean Schaffhütl și colegii lui văd pentru prima dată aurora boreală: „Ieși afară pe jumătate adormit din primul somn, dar se trezi instantaneu. Spre nord cerul ardea, ca și cum un incendiu ar fi izbucnit undeva în depărtare. Niște voaluri uriașe roșii-portocalii păreau ținute pe cer de gămăliile stelelor, plutind pe întregul orizont deasupra caselor și pomilor, schimbându-și neconștient forma și culoarea. Roșul închis se lumina și trecea în portocaliu, apoi în roz, ca să devină apoi violete, galbene-verzui și din nou roșii. Era ca o unduire de valuri, ca niște flamuri lungi din voaluri multicolore, pe care niște ființe uriașe le fluturau pe cer. Se ridicau și coborau, alunecau ușor dintr-o parte în cealaltă a orizontului, cât vedeai cu ochii, mereu agitate, mereu schimbându-și nuanțele, un caleidoscop uriaș cu o infinitate de forme și culori. Spectacolul era nefiresc, era feeric, cum nu mai văzuse și nici nu-și putea imagina, te fermeca și te îngrozea în același timp, căci aveai senzația că după atâta frumusețe trebuia să urmeze o nenorocire” (p. 204).

Interesant este și modul în care, în ciuda vieții grele și a privațiunilor, existau și momente de destindere, organizându-se adevărate serate, care animau traiul, altminteri tern și posac, din acel loc: „De când viața se stabilizase și se normalizase relativ, sâmbătă seara era dans în sala de mese. Aveau în lagăr un muzicant de profesie, Alois Hohn, care avusese fericita inspirație să-și ia vioara cu el. De când era în lagăr, nu lucrase nicăieri niciodată. Oficial cânta la casa de cultură din centru, iar neoficial la diverse nunți și alte ocazii. Cu timpul își făcuse rost și de un acordeon, ceea ce îl făcea și mai căutat, rușii erau mari amatori ai acestui instrument. Sâmbătă seara însă, cânta pentru cei din lagăr” (p. 229)⁵.

În cuvinte frumos alese, cu talent literar, personajul pomenit reușește să descrie experiența complexă a vieții de lagăr, subliniind, după cum am încercat să arătăm, nu doar dramatismul și dificultatea ei, care erau cotidiene și recurente, ci și elemente care țin de viața socială, morală sau religie. Datorită acestui fapt, lucrarea sa, care se constituie în primul rând într-o mărturie a experienței de viață care l-a marcat, poate fi utilă atât psihologilor, cât și istoricilor, teologilor sau pedagogilor, fapt pentru care nu putem decât să o recomandăm și să-i felicităm pe cei care au avut ideea unui astfel de demers editorial.

Iuliu-Marius Morariu
Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca;
Facultatea de Teologie Ortodoxă, Facultatea de Istorie și Filosofie
iuliumariusmorariu@gmail.com

---

⁵ Ulterior, el descrie modul în care a fost afectat de existența acestei „vieți mondene din lagăr”: „Viața ‘mondenă’, cerea însă și sacrificii. Nu se putea dansa în galoși, deci Jan economisi copeică cu copeică și își cumpără o pereche de pantofi de pânză – de piele nici nu existau și ar fi fost inaccesibili ca preț. Din resturile paltonului, care-și dăduse duhul, spălate și întoarse pe dos, își croise și cususe cu ajutorul fetelor o vestă fără mâneci, pe care o purta ca un ilic peste cămașa zis bună, moștenită de la Peter. Luiza de la baie îi făcuse rost cu zece ruble de niște pantaloni de doc, erau decolorați sau, mai bine zis, de o culoare indefinită, dar încolo acceptabili. Angela îi spălase și îi călcase” (p. 229–230).

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: *Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistei*, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însoțit de formatul electronic aferent. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor le revine în exclusivitate autorilor. Correspondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției: B-dul Aviatorilor nr. 1, sector 1, 011851 – București, tel.: 4021212 53 37, email: revistaistorica@hotmail.com; revistaistorica@yahoo.com.

ISSN 1018–0443